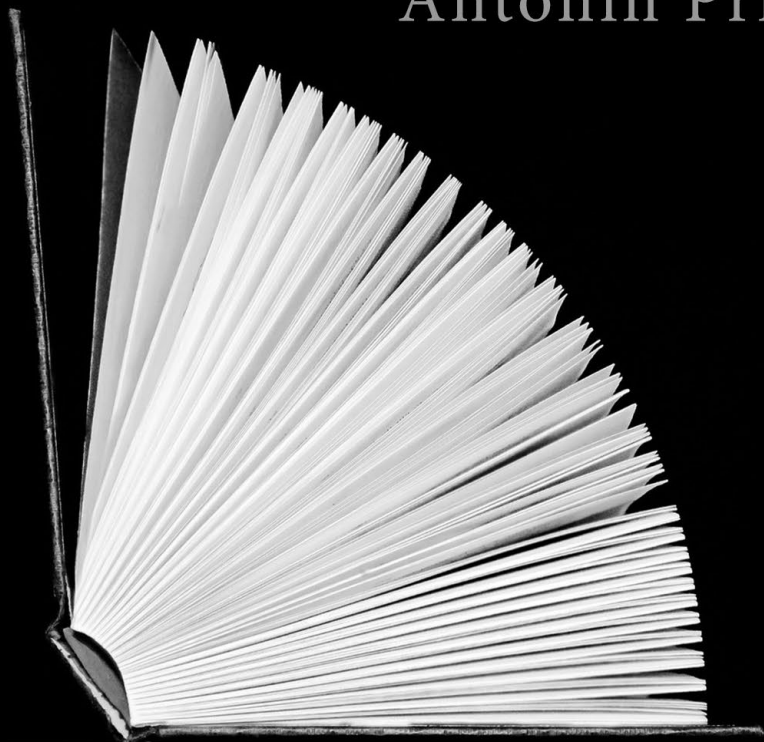

POTULKY KNIHAMÍ A ČASEM

Antonín Přidal

Městská knihovna v Praze

půjčuje

knihy, audioknihy,
obrazy, deskové hry...

nabízí prostory pro

samostatné studium,
skupinová setkání,
přednášky, konference...

pořádá

autorská čtení, přednášky,
koncerty, filmové projekce,
akce pro děti...

poskytuje online služby

e-knihy, digitalizované dokumenty,
přednášky, kurzy...

podporuje tvoření v kreativních dílnách

DOK16 pro práci se dřevem a papírem
Atelier pro šití a vyšívání

Suterén pro 3D tisk, knižní vazbu, kaligrafii a pyrografii

mlp.cz
e-knihovna.cz
knihovna@mlp.cz
facebook.com/knihovna

Potulky knihami a časem

Antonín Přidal

Znění tohoto textu vychází z díla [Potulky knihami a časem](#) tak, jak bylo vydáno nakladatelstvím Barrister & Principal v Brně v roce 2011. Pro potřeby vydání Městské knihovny v Praze byl text redakčně zpracován.

Podle [předlohy](#) z fondu [Moravské zemské knihovny v Brně](#).

§

Text díla (Antonín Přidal: Potulky knihami a časem), publikovaného [Městskou knihovnou v Praze](#), je vázán autorskými právy a jeho použití je definováno [Autorským zákonem](#) č. 121/2000 Sb.

Vydání (obálka, upoutávka, citační stránka a grafická úprava), jehož autorem je Městská knihovna v Praze, podléhá licenci [Creative Commons Uveďte autora-Nevyžívejte dílo komerčně-Zachovejte licenci 3.0 Česko](#).

Verze 1.0 z 13. 5. 2022.

OBSAH

Čtenáři, vydrž.	6
O tvrdých oříscích	8
O ženských jazycích.	17
O šťastných koncích.	28
O nezvěstném odsouzenci.	37
O slavném neznámém.	48
O tom, co mohlo být jinak	65
Kdo je vinen zemětřesením	75
O jednom nesamozřejmém proč.	84
O sedmi teoriích smrti	94
Nálezy z pekla	103
Draze milovaní aneb Z vojenské pošty	118
Anička aneb O jednom živobytí.	130
O chytré poštmistryni.	141
Dělník mezi cedulkami.	152
Kvítiříčko.	165
Slovníček neslov	170
Hřbitovní pomněnky.	174
Kroky starého pána.	187
O ďáblech a lidech	197
O jedné čínské touze	205
Od alabastru ke žbrmnu	215
Ze světa karikatur	231
Dobrou noc, pane profesore.	240
Sbírání drahých kamínků	255
Poznámky	272

Čtenáři, vydrž

Když už je tolik knih, že se z nich nedá přechíst ani zlomek, mívám rád vypravěče, kteří se z těch nekonečných krajin vraceli se zprávami o zajímavých místech. Myslel jsem, že bych se jedním takovým mohl stát. Ale to až později. Všechno začalo v pokoji mého otce, kde jsem od chlapeckých let polehával a posedával mezi pestrými řadami knih, četl si z jejich hřbetů a pak i stránek a kapitol, obvykle na přeskáčku. Potuloval jsem se zvědavě, tu spokojeně, tu s rozpaky, ale hlavně, jak se mi zachtělo.

Nejčastěji to bývalo v neděli – tím svátečněji mi chutnal zvláštní pocit volnosti a libovolnosti. Rád jsem si jej opakoval také v dospělých letech, v hodinách, kdy mě ke knihám nepřiváděla žádná povinnost ani určitý cíl, jen chuť křížovat jimi po svém, od stezky ke stezce, od břehu ke břehu.

Něco z ducha takových výprav jsem se pokoušel přenést do nedělních rozhlasových „Potulek knihami a hudbou“ vysílaných od ledna 1966 do jara 1969 a do sobotních „Potulek knihami a časem“ z let 2002 až 2008. Z těch druhých jsem nakonec menší třetinu vybral, zčásti prostříhal, zčásti rozšířil a převedl do knižní podoby. Vzala jim lidský hlas, kterým jsem já a herci mohli sdělit víc, než může písmo. Ale zároveň texty vydělila z proudu, ve kterém rychle odplývá, co bylo jen vysloveno, jen řečeno. Kniha to pozdrží a dovolí návraty. Ukáže záznamy v přehlednějším tvaru. Nechci je vydávat za eseje, stačí, když zaujmou jako vyprávění o mých nálezech. Jako postřehy z krajin viděných odjinud než z navyklé trasy.

Čtenáři, vydrž.
I kdybys umdléval steskem,
někde snad potkáš,
co potěší tvé srdce.

O tvrdých oříšcích

Některé oříšky jsou tak tvrdé, že se nedají rozlousknout, a některé hádanky tak těžké, že se nedají uhodnout. Nebo jen horko těžko.

*Kdo to dělá, mlčí o tom,
kdo to bere, neví o tom,
kdo o tom ví, nechce to.*

Hádejte, hadači. Ale musím se ptát za vás, jestli se takové zapeklité hádanky vymýšlely tak, aby je hadač opravdu rozluštil, nebo spíš proto, aby se musel dát poddat a pak užasl, jak chytře to bylo vymyšleno. A co víc, aby se mohl těšit, jak hádankou, kterou sám nerozlouskl, potrápí (a nakonec potěší) někoho dalšího. Teprve když prozradím, že řešení první hádanky zní „padělané peníze“, vychutnáte zpětně, jak elegantně bylo to platidlo-neplatidlo utajeno. Stačilo pár kouzelnických slovních tahů. Podobně jako v jiné hádance:

*Kdo to udělal, nechtěl to,
kdo to koupil, neužíval toho,
kdo toho užíval, nevěděl o tom.*

Jak už jsou na světě i horší věci než falešné bankovky, tentokrát je „to“ rakev. Kdo v ní leží, neví o ní. Ale dá se k takovému řešení dospět nějakou detektivní logikou?

Troufám si říct, že pokud nás hádanky něčemu učí, není to logický úsudek, ale to, že věci se dají popisovat různě – nejenom tak, jak je nasnadě, ale i z jiné strany, z jiných úhlů, nepřímou a částečně, dokonce obrazně. Tady jsou tři obrazy a všechny mají jediné téma: housle.

- 1. Hora hučí, beran bučí a kůň táhne.*
- 2. Les třeští, beran břeští, kůň po tom chodí, nic tomu neuškodí.*
- 3. Veselé dřevo vesele zpívá, kůň na beraně ocasem hýbá.*

Tři staré moravské hádanky. S desítkami dalších je na sklonku devatenáctého století zaznamenal národopisec František Bartoš v knize *Naše děti*. V komentáři tvrdil, že hádanky jsou pro mládež „výborným cvičivem její soudnosti“, ale hned v další větě to napsal trefněji: „Jsou to básnické rovnice o jedné neznámé, neboť tu k daným výročkům hledati jest neznámý podmět.“ Jak už jsem řekl, je otázka, jestli se hledané dá vždycky bez pomoci vyhledat. Ale hledající, nalézáme i další neznámé. Objevujeme dosud nevyzkoušené možnosti slov a lidské představivosti.

Takhle vypadá Bartošova „básnická rovnice“, když řešení dosadíme hned na začátek a hádanku proměníme v malou báseň.

TĚLO LIDSKÉ

*Stojí, stojí hůlka, na té hůlce kulka,
na té kulce lesíček, pod lesíčkem mrky,
pod mrkama smrky, pod smrkama hamy,
pod hamama bery, pod berama kleky,
pod klekama chody, pod chodama černá zem.*

Nejenže tu naskakují nové slovní tvary, také lidské tělo dostává nový tvar, jak se mění v krajinu téměř tajemnou, protože viděnou a pojmenovávanou jinak, než jsme zvyklí. Mrky, hamy, bery, kleky, chody, to všechno jsou znaky na první poslech neznámé, jako by pocházely z jiného světa; a přece nás přivádějí ke skutečnostem známým, jen oklikou. Navíc jsou tak výrazné, že největší půvab hádanky není v jejím řešení, ale v tom, jak byla zformulována, s jakou nápaditostí a nečekaností.

Básnické „rovnice“ nevedou tedy jen k výpočtu, ale také k zážitku, k potěšení z představ či obrazů, které se rozsvěcují cestou. Nejenom v hádankách.

*Zbortěné harfy tón, ztrhané struny zvuk,
zašlého věku děj, umřelé hvězdy svit...
vyhasla ohně kouř, slitého zvonu hlas,
mrtvé labutě zpěv...*

Co je to? „To dětinský můj věk,“ odpovídá básník Mácha po výčtu téměř dvaceti obrazů ztracenosti a nenávratnosti. Ale právě ony zůstávají v leckteré čtenářské paměti vepsány trvaleji než sama odpověď.

Ve sbírkách hádanek bývá řešení vytištěno poblíž posledního řádku nebo nejpozději na konci knížky, takže hadači mají zaručeno, že nezůstanou na holičkách, kdyby řešení neuhádli, nebo se o ně s někým pohádali. Zdá se, že je to železné pravidlo. A přece vím o knize, kde nebylo dodrženo. Stalo se to před jedenácti stoletími v Anglii, za vlády krále Eduarda II. Mučedníka (zavražděného jen několik desítek let poté, co podobně zahynul jeho český současník kníže Václav). Hádanek sepsal písař téměř sto a z jejich posledního verše se často ozývá výzva „Řekni, kdo jsem“ nebo „Uhodni, kdo jsem“ – ale nápověda nikde. Všechna řešení jsou navždy zamlčena.

*Můj šat je tichý, když brázdím moře či šlapu zem,
ale když houpá mnou vítr a nese mě nad střechami,
mé hedvábí zpívá a sviští a zvučí a zní,
jak nad poli a záplavami pluji,
duch, přízrak a host,
co nikde nepřistane. Mé jméno je – – –*

Padáky ani vzdušné balony desáté století neznalo. Ve větru se nejspíš vznáší „divný pták“, kterého známe z jedné staročeské básně, kde podoben nevyslyšenému milenci „zpívá umíraje“. V anglické hádance zvučí jeho peří. Tedy labuť? Ale proč nejspíš? Řešení, které pradávný písař utajil, navrhli totiž novodobí učenci, kteří si po léta lámali hlavu luštěním devadesáti pěti hádanek zapsaných ve staroanglickém jazyce, velmi nepodobném angličtině našich dní. Dvě třetiny rozluštili shodně, jiné mírně rozdílně, u některých museli odpovědět jen otazníkem nebo slovem „nejisté“. Jisté se například zdá, že do této hádanky byl ukryt ledovec.

*Viděl jsem poutnici na cestách,
vražedně krásná byla, samý šperk.
Zázrak na vlnách: voda, z níž stala se kost.*

Zato nejisté je, co se skrylo do jiné hádanky. Mořská siréna? Mořský orel? Nebo řezbami vyzdobená lodní příd?

*V jediné hodině jsem šedivá stařena
a pohledný muž a kvetoucí děvče,
plavím se na pěně, létám s ptáky,
do vln se potápím, mezi rybami hynu,
po zemi ubírám se, živoucí tvor.*

Každé logické rozluštění by takové rozvířené představy uspořádalo a zmrazilo. Namísto požitku z proměnlivé fantazie – uspojení rozumu. Co když právě ten požitek chtěli dávní hádankáři prodloužit? Proč by jinak střídali tolik motivů a hledisek? Nové a nové zahalování je zřejmě bavilo víc než odhalení, vždyť i to nakonec zahalili mlčením. Inspirovala je tajemná proměnlivost světa, ne jeho všední průhlednost.

Jejich hádanky se patrně šířily mnohem dřív, než byly zapsány, snad už v sedmém a osmém století. Když je roku 975 daroval biskup Leofric katedrální knihovně v Exeteru, byly svázány do fasciklu s několika náboženskými i světskými básněmi, jako by byly jen dalším projevem básnického vidění přírody a člověka, jeho věcí a údělu.

*Můj šat je blýskavý, protkaný granáty.
Proč milují mě rozumu zbaveni
a ze síly svlečení, je věčná hádanka.
Když chválí mou záludnou sílu
a do výše zvedají nejdražší poklad,
v sedlině slasti najdou černý žal.*

Možná to měl být pohár vína. Možná zlato. Z další hádanky promlouvá patrně kniha – nejspíš bible se zlatým kováním, za těch časů psaná brkem na pergamenu.

*Zbavena masa, jen holá kůže,
na žhavém slunci jsem napjata byla.
Ocel a prsty daly mi tvar.
Ted' to, co bývalo ptačí pýchou,
barvu ze stromu pije
a černě mi škrábe po těle.
Zlaté mé ozdoby ať nemýlí žádného blázna.
Děti člověka užívají-li mne,
jistější budou si nebem,
smělejší v srdci, moudřejší v duši,
věrné přátele najdou,
poznají milost, slávu a čest.
Pověz, kdo jsem, já slavná a svatá,
prospěšná od začátku do konce.*

Ale v exeterské knize je také hádanka o komsi, kdo hltá písmeno za písmenem, větu za větou, a přesto nezmoudří ani za mák. Kdo je ten vetřelec v knize, zloděj slov? Zřejmě stírek knihový, štiřík, co sežere celé písně.

Protiklad vedle protikladu: kromě hádanek nábožných jsou tu i smyslné, v jedné se páří drůbež, v jiné býček a mladému muži se houpá u stehna cosi, co může být nejenom klíč a nejenom dýka. Prazvláštní výjev se objeví v básni-hádance, kde o sobě promlouvá vůl nebo spíš volská kůže, která slouží coby vinný měch nebo jako kožišina.

*Zaživa drásám syrovou zem,
po smrti svazuji zajatcům ruce
a z břicha mi loká otrlý voják.
Někdy mi nevěsta přišlápne hřbet
a jindy služka s černými vlasy,
opilá v noci, mě zavraždí vodou,
nahřeje u ohně, přitiskne k prsům
a vzdychajíc nutí mě horkou rukou,
ať hladím ji na temném místě.
Pověz, kdo jsem, když zaživa plním půdu
a po smrti otročím člověku.*

Jsou ale v paměti světa příběhy, kde hádanka přestává být půvabnou básní a stane se ultimátem. Na jejím rozluštění pak závisí, co bude s hadačem dál: zdali získá žádoucí nevěstu, vyhraje velké bohatství nebo uhájí holý život. Bývá to těžká zkouška, souboj, v jakém se vítězí silou důmyslu. V horším případě vstupuje do hry hrubá síla záludnosti a ze souboje se stává pranice.

*Ze žrouta vyšel pokrm.
Ze siláka vyšla sladkost.*

„Kdo tu hádanku do sedmi dní rozluští,“ řekl ženich svatebním hostům, „tomu dám třicet košil a třicately sváteční šaty.“ Ženich byl starozákonní bohatýr Samson, který si na znamení svého zasvěcení Hospodinu nesměl stříhat vlasy; hosté byli nepřátelští Filištíni, mezi něž se rozhodl přiznít. („Aby měl proti nim záminku,“ dodává se v bibli.) Odměna za rozluštění slušná, ale hádanka sama neférová. Aby silák dokázal, že je neporazitelný také na poli ducha, zformuloval ji podle vlastního zážitku, který si nikdo nebyl s to představit. Přitom základní pravidlo všech hádanek je, že uhodnout můžete jen to, s čím jste měli nějakou zkušenost. Poblíž vinice zabil Samson mladého lva – doslova ho roztrhl jako kůzle –, a když se tam po čase vrátil, našel ve lví zdechlině včelstvo a med. Takže „ze žravého vyšel pokrm, ze silného sladké“. To je, jako by vám spadl klobouk do žabince a vy jste z toho udělali hádanku: „Černé z kulatého vlétlo do zeleného.“ Filištíni by museli marně hádat ne sedm dní, ale celý život, kdyby se jim pod hrozbou smrti nepodařilo navést silákovu nevěstu, aby rozluštění ze Samsona vymámila. Tak mu mohli oznámit, že v hádance jde o lva a med, a Samson musel slíbenou výhru vyplatit.

Nepíplal se s tím o nic víc než s vymýšlením hádanky. Nemaje tolik košil a šatstva, šel prostě do jiného města, pobil tam třicet Filištinů a jejich výstroj dal falešným hadačům. „Kdybyste neorali mou jalovicí, mou hádanku byste neuhodli,“ řekl jim při tom. Ale sám se z té „orby“ nepoučil, takže jiná žena z něj brzy vymámila jinou tajenku: jak jeho bohatýrská síla závisí na tom, že si nikdy nedal zkrátit vlasy. Dál už to žádná hádanka není. Ledaže by zněla: Z kulatého spadlo dlouhé, bez dlouhého všechno špatně.

Kvůli hádance pobil Samson třicet lidí, ale daleko víc jich zahynulo v Řecku, kde dostal hádanku každý pocestný, který se chystal projít Thébami, a byl rozsápán, když ji neuhodl.

Který živočich má jen jeden hlas, ale někdy dvě nohy, někdy tři, někdy čtyři, a je nejslabší, když jich má nejvíc?

Tvor, který mění počet nohou? To vypadalo stejně přízračně jako patvor, který hádanku dával. Byla to obluda s hlavou ženy, tělem lva a křídly orla. Seděla na skále před městem, požírala neúspěšné hadače a vzala si život skokem ze skály teprve potom, když jeden pocestný odpověděl správně: „Ten živočich je člověk. Jako batole leze po čtyřech, v mládí stojí pevně na dvou a ve stáří se opírá o hůl.“

Jak jednoduché. A jak spleť. Mladý muž z Korintu, který věděl, jak hádanku rozřešit, a kterého pak Thébáné z vděčnosti prohlásili králem, nevěděl mnoho jiných věcí. Například to, že královna vdova, nyní jeho manželka, ho kdysi porodila. A že neznámý stařec, kterého v návalu prchlivosti zabil cestou do Théb, byl jeho otec, nevědoucí, že potkává dávno zapuzeného syna. V knize *Vesmír, bohové, lidé* o tom píše znalec řeckého starověku Jean-Pierre Vernant: „Na cestě, která jej znovu dovedla do rodného paláce, pomíchal Oidipus všechna tři stadia lidského bytí: zaměnil mládí za dospělost a starobu. Zabil svého otce a zároveň se s ním ztotožnil, když zaujal jeho místo na trůně a v loži své matky. Pak s vlastní matkou zplodil potomky, a ztotožnil se tak nejen s otcem, ale i se svými dětmi, které byly zároveň jeho syny a bratry, jeho dcerami a sestrami. To Oidipus byl ono monstrum mající současně dvě a tři a čtyři nohy, monstrum, o jakém mluvila Sfinga.“

Potud Vernant, ale myslím si, že thébskou hádanku je možné nahlédnout také jinak. Batole po čtyřech, dospělý po dvou, stařec o holi po třech – obecně jako model lidského růstu to platilo. Ale protože ne každý chodí večerem života o holi, nepřiléhalo to k jedinečným případům. A Oidipus byl velmi jedinečný případ. Začínal jako batole odnesené do hor na pospas divé zvěři, a přesto zachráněné. Dospěl v domnění, že cizí lidé jsou jeho pokrevní rodiče. Prchal z bezpečí jejich domu, protože věštba, které nemohl správně porozumět, tvrdila, že zabije otce a ožení se s matkou. Jako mladý muž putující po třech zabil svou holi starce neputujícího po třech, ale vezeného na voze. Zatímco se domníval, že ví vše podstatné o člověku, nevěděl,

že neví to pravé o sobě a o svých nejbližších. Tím přivedl Théby ke zkáze. Důvěřiví Thébané ho sice považovali za spasitele, ale jen do té doby, kdy se ukázalo, že důmyslná odpověď Sfinze není samospasitelná. Že nestačí člověku rozřešit jednu obecnou hádanku, jeden povšechný model, když nepochopí, co nevyjasněného zůstává v něm samotném, v jeho povaze, myšlenkách, vztazích.

*Dvanáct šťastných, třicet silných,
padesát moudrých, sto nemoudrých.*

Co je to? Léta člověka. Jak vypadá jeho tělo, víme už z jiné hádanky. Kulka, hůlka, hamy, bery... Ale nejenom z těla skládá se člověk, napovídá kniha hádanek z Exeteru, jedenáct století stará.

*Slyšel jsem o vznešeném hostu,
pobývá cestou v člověkově domě.
Ublížit nemůže mu hlad ani žízeň,
věk ani nemoc. Když služebník
dobře slouží hostu, svému vládci,
velkého blaženství dojdou spolu.
Když otrok se nedá vést jako bratr
tím, koho poslouchat má v bázni,
pak budou oba trpět a bědné plémě
z nich vzejde, až opustí náruč
své jediné příbuzné, matky a sestry,
která je živila na tomto světě.
Ať ten, kdo zná znamenitá slova,
poví, jak jmenují se tento host a sluha.*

O ženských jazycích

Po ulici přichází dáma, aspoň podle toho, jak se nese. Mládenci postávající poblíž ji přirovnávají k plachetnici a její obličej k ciferníku, na kterém čas hodně pokročil. Jeden si troufne zvolat:

– Bud' sbohem, starožitná krasavice!

A to neměl. Dáma spustí:

– Prosím vás, mladý pane, kdo je ta šlejiřská huba, co nemá v hlavě nic než ničemnosti? Se mnou ať si nezačíná. To by přišla kosa na kámen. A kdyby byl jednou takový, tak bych ho jaksepatří zpražila a ještě dvacet takových halamů k tomu. Takový utřinos!

Utřinos se anglicky řekne jak? Podle slovníku „usmrkaný hoch“. To ovšem není totéž co utřinos, ostatně William Shakespeare, který té babce rozvázal jazyk, jí na něj vložil nadávku „scurvy knave“, výraz pro chlapčisko odporné jako svrab.

Překladatel Erik Saudek jí nabídl slovo, kterým se dá setřít protivnost i nezralost. Všichni před ním překládali „prašivec“ nebo „kluk prašivá“. A ti po něm „syčák“ nebo „chlap nemytý“.

– Takový utřinos! Já nejsem žádná jeho děvka. Já s ním husy nepásala. A co ty? Ty si tu stojíš a koukáš, jak se takový lecjaký ratafa po mně vozí. Pro rány boží, to jsem se zase jednou dopálila! Ještě se celá třesu.

Takhle velkoryse povoluje svému jazyku obyčejná služebná. Žena beze jména, známá jen jako chůva Julie Kapuletové ve Veroně. O několik scén dřív jsme ji slyšeli v domě jejích vznešených pánů – tam sice brebentila ve verších, ale stejně nevymáchaně a těkavě jako teď na ulici. Slovní povodeň, která všude vtrhne, všechno bere, kdeco pomíchá. Bylo prý kdysi zemětřesení a bumbác! spadl holubník a den předtím si natloukla čelo neposedná Julinka, chůva ji zrovna odstavila od prsu a její nebožtík k tomu utrousil takový špás, na to nezapomene, kdyby sto let žila – to je řeč, která se mluví, aby neztichla, tak jako se nabírá dech, aby se dál žilo. Teď proudí k Romeovi:

– Prosím vás, mladý pane, jak jsem vám řekla, naše slečinka mě poslala, abych vás našla. Co vám vzkazuje, to vám neřeknu. Ale nejprv si poslechněte, co vám povím. Kdybyste ji snad chtěl vyvést na věž, jak se říká, byla by to od vás, jak se říká, náramná sprostota. Naše slečinka je ještě mladinká, a kdybyste to s ní nemyslel vážně, bylo by to pěkné nadělení pro takovou slečinku a vůbec mizerné chování.

Vyvést někoho na věž znamená napálit ho – píše se v Zaorálkově slovníku *Lidových rčení*. Tam je také sepsáno, co se říká o různých osobách rozvázaného jazyka. Má hubu jako hafan, jako fena, jako karabáč, jako šlejfírnu, jako třepačku, jako řehtačku, jako gramofon, jede jí jako kolečko, jako mlejn, jako kozí klapačka, jako psí ocas, jako motorka (dříve trakař).

Ale to jsou rčení z ulice nebo hospody, kde výřečnost nesvazovaly rozpaky a ohledy. Na stránkách knih se jazyky neurozených neroz-vazovaly vždycky tak rychle jako za našich dob. Co se asi muselo stát, co muselo povolit nebo rupnout, aby do krásného písemnictví vtrhl vítr hovorové řeči, nenucené a nepřistřížené? Chůva z *Romea a Julie*, ta už měla cestu umetenu. I když se živila jako kojná, byla

z rodu kuplířek neboli osob, které byly dávno před ní nepostradatelnou součástí milostných příběhů.

„A bawd, a bawd, a bawd!“ pokřikuje na ni Romeův přítel Merkucio. Starší čeští překladatelé to tlumočili jako „svodnice, svodnice!“, i pro Erika Saudka je to ještě neřestnice, ale už jeho předchůdce Bohumil Štěpánek přišel s překladem doslovným a výstižným: „kuplířka“. To slovo zavání kupčením, ale původ má v kuplování neboli párování a prapůvod v latinské kopulaci. Copula čili spona, to byla každá z kuplířek-spojovatelek, bez jejichž profesionálních služeb se za přísných časů, kdy nebylo jiné pošty, nemohli milenci domlouvat slovem ani písmem, natož sami od sebe scházet. (Jak jinak by se Julie dověděla, že má hned odpoledne přijít na tajné oddavky?)

Tyto šmejdilky pronikly všude, do každé domácnosti, ať jako poslice, nebo porodní babice, jako bylinkářky či prodavačky kdečeho, od příze přes voňavky k cetkám. Jistě, označení „kuplířka“ bylo ostré jako cejch a čpělo hříchem. Ale španělský básník a žákér Juan Ruiz, obdivovatel Ovidiova *Umění milovat*, si v první půli čtrnáctého století div nezoufal, když mu výřečnou prostřednici, zvanou Klášterejda nebo taky Straka, vzala zubatá. Do své *Knihy pravé lásky* pak vložil dlouhou a vášnivou obžalobu smrti, která připravuje milence o jejich oporu a radost, a nebožce zveršoval epitaf jako příkladné dobroditele.

*Já Straka zde v hrobě ležím, těžký kámen kryje mě:
dokavad jsem běhávala, žila jsem si příjemně,
mnohého jsem oženila, moudře, a ne daremně,
stačilo však maličko a zapadla jsem do země.*

*Zákeřná smrt znenadání lapila mě do tenat.
Příbuzní a přátelé! Už nechcete víc pomáhat?
Čiňte dobře celý život, aby vás měl Pán Bůh rád,
a budete stejně dobře jako Straka umírat.*

V náhrobním nápisu nechybí lehká ironie, ale tíha ztráty taky ne. Na místě spony zbyla díra a zaplnit ji nebude snadné. Hned po epitafu se básník s trpkostí rozepsal o novém poslíčkovi, tak lajdáckém a nekompetentním, že mu nové námluvy dokonale zvrstal.

Koncem patnáctého století, zhruba sto let předtím, než psal Shakespeare *Romea a Julii*, vzniklo o jedné z kuplířek celé tragikomické drama a nese její jméno: *Celestina*. Stalo se tak ve Španělsku, autorem byl jistý Fernando de Rojas, ale jeho jméno nikdy nedošlo takové proslulosti jako jméno titulní postavy. To se dokonce vepsalo do španělské slovní zásoby. Kuplířkám a dohazovačkám je tam dodnes vyhrazeno slovo *celestina* – podle ženy výrazné cynickou povahou, tragickým koncem (smetou ji ze světa dva komplicové, kteří se nedočkali podílu na zisku) a také tím, jak se vyjadřuje. Její jazyk, mrštný a vlezlý jako kuplířské řemeslo, nezapřel svou školu, a tou byla městská ulice, brebentivá a prostořeká. Takto rozprávěla stará Celestina s lehkou dívkou, kterou přišla večer navštívit, aby ji získala pro nového klienta.

- *To jdeš spát se slepicemi, děvče? Tak se určitě domůžeš nějakého majetku! Pojd' a vyskoč!*
- *Ježíši! Musím se znovu obléct, je mi chladno.*
- *Ne, prosím tě, raděj si vlez do postele a tak si popovídáme.*
- *To jsem ráda, to potřebuju, nestojím dneska celý den za nic.*
- *Aj, jak ti voní prádlo, když se jen pohneš! Jak jsi svěží! Pánbůh ti žehnej! To je ale prostěradlo! A ty polštáře! A všechno tak bělostné! Takové ať je moje stáří! Dovol, ať si tě celou po libosti prohlédnu, těší mě to.*
- *Pomalu, máti, nesahej na mě, lechtáš mě!*
- *A jak jsi tlustoučká a svěží! Ta hezoučká prsa! Já ti řeknu, nejsou ve městě ani tři těla taková, jako je tvoje. Proboha, vždyť pášeš hřích, že neposkytneš účast na těchhle půvabech všem, kteří tě milují. Bůh ti je přece nedal, aby bez užitku*

vadly pod šesti lokty látky. Jen si nemysli, že byla stvořena nadarmo. Protože když se rodí ona, rodí se on, a když on, tak ona. Uvaž, že je to hřích trápit a soužit muže, když jim můžeš poskytnout úlevu.

Celestina je z rodu knižních dramát, proto jsou v ní dialogy pojaty víc literárně než divadelně. I sama kuplířka přes všechny lidové průpovídky a obraty mluví často jako kniha. Ale její řeč – postel, prádlo, prsa, lechtat – se také hemží věcmi a úkony z nejbližšího okolí vnímaného všemi smysly, čich a hmat nevyjímaje. Stačí kolem sebe sáhnout a nabrat. Celestina je postava, která má v naléhavé výmluvnosti svůj pracovní nástroj: místy ještě zdobený meč, místy už kuchyňský nůž.

S tak nabroušenou vyřídilkou nebyla ve španělské literatuře první. O Ruizově Klášterejdě už byla řeč, ale půl století před Celestinou vybuchla sopka prostořekého vyjadřování tam, kde bychom to nečekali: v mravokárných traktátech jednoho vzdělaného a váženého církevního hodnostáře. Když varoval před nebezpečnými ženskými neřestmi, pomáhal si názornými příklady. Nechal v ukázkách promlouvat ztělesněnou lakotu, pýchu, neposlušnost, marnivost et cetera. Takto vyobrazil závist – monologem nepřejícné sousedky.

– Tahle že je krásná? O té říkají, že je krásná? Tak to ji neviděli svlíknutou jako já onehdy v lázni. Černější než čert, vyzáblá jako smrt, krk jako kráva krátký, prsa samou kost, tělo žádnou formu nemá, nohy jako čáp! Nám se z ní zvracet chtělo, takový to byl hnus. Jen si je chvalte, tyhle krásky, jen za nimi lezte! Její dědeček měl jenom jedno oko! A táta byl švec, kůžky v zubech stahoval! A matička její, ta po domech čepce prodávala a barety, kolikrát mi ke dveřím přišla, prý sítku na vlasy ať si koupím. A její dcera? Vidíte, jak se strojí? Jak se maluje? Jak se pudruje? To je nějaká krása? Koupená

v krámě? To mně tedy nesmí na obličej nic jiného než voda. Voda z řeky! A pamatujte si, hůř než tamta nevypadám. Něco vám povím: Kdybych byla chlap, radši bych se podřezala, než bych svoje tělo nějaké takové dala. Bože můj Pane, žes mě mužským neudělal – ať se propadnu, jestli by mi taková stála za jedinou noc!

A to jsem přeskočil patnáct řádků napěchovaných názvy kosmetických prostředků, kterými se vylepšovaly ženy v první polovině patnáctého století. Ani bych je nedokázal všechny přeložit. Ale učený autor, Alfonso Martínez z Toleda, je znal a s gustem vypočetl. Jeho kniha, dopsaná v době, kdy u nás končily husitské války, se jmenuje *Býkovec aneb Zatracení lásky světské*. Tím pomyslným býkovcem buší kazatel do všeho, co člověka ohrožuje, když namísto Boha miluje světské požitky, zvláště v podobě ženských stvoření, která podléhají kdejakému hříchu. Taková misogynická ideologie byla ve středověkých kázáních a satirách běžná. Opírala se o slabost ženské povahy, kterou prý prokázala pramatka Eva, když se dala svést ďáblem a vzápětí svedla k hříchu svého Adama. Žena jako třtina, jako nádoba hříchu, jako snůška nectností, to bylo jedno z oblíbených středověkých témat. Z druhé strany zářila do literatury ideální dáma vybájená dvorskými básníky, bytost nedostižná a tak andělsky dokonalá, že někdy provokovala kazatele a satiriky, aby ženské vady a viny zobrazovali co nejčerněji. Ale byly k tomu i jiné důvody. Giovanni Boccaccio, jinak obdivovatel žen, napsal v polovině čtrnáctého století prózu *Havran* a vylíčil v ní ženskou povahu v barvách vpravdě havraních a jako havran zlověstných. Je však známo, že si tak zchladil žáhu poté, co mu jedna skutečná žena dala košem. Galantněji si vedl jeho španělský vrstevník, básník Juan Ruiz v *Knize pravé lásky*. Všechny žaloby proti lásce k ženám vložil do úst neúspěšného nápadníka a pak je vyvrátil oponenturou z úst samotného Amora. „Chceš mít u žen úspěch?“ říká bůh lásky

neobratnému mladíkovi. „Pak si dej poradit, jak na ně, abys je ne-urazil a neodradil.“ Není divu, že na konci Ruizovy knihy se tak hořce oplakává milovníkova pomocnice, stará zkušená namlouvačka.

O sto let později zapráská Alfonso Martínez svým *Býkovcem* proti světské lásce jinak. Nesmiřitelně. Ale bezděky při tom prozradí, jak ho pestrý svět ženských zájmů zaujal svou barvitostí, a dokonce dramatičností. Všechny příklady ženských nectností uložil do vzrušených monologů, které vyrůstají z nějaké konfliktní situace, stále víc ji vyhrocuje a vystačí si s nejvšednějšími slovy. Například v kapitole o ženské chytlavosti a záletnosti.

– Nechte mě! Já nechci! Au, vy jste dotěra! Já vážně odejdu! Já budu křičet, proboha! Upokojte se! Nechte mě být! Bud'te chvíli v klidu! Proboha, nezlobte! Au! Tak dost, to je neslušné! Za tohle se styďte! Jste při rozumu? Pozor, dívají se na vás! Nevidíte, že vás vidí? Já se vážně zlobím! Já se vážně nesměju! Chcete, abych vám něco řekla? Já vás kousnu do ruky! Bože, zbav mě toho běsa!

Odkud to Alfonso Martínez měl, takové podrobnosti z milostných schůzek, tento arcikněz v Talaveře a královský kaplan v Toledu? Neuhodli byste. Tu choulostivou situaci znal možná nejlíp z hodin latiny. Tam totiž studenti čítávali latinsky složenou hru z konce dvanáctého století, ve které jistý Pamphilus za asistence kuplířky svede krásnou Galateu. Hřích je nakonec vykoupen sňatkem, ale osudná scéna, byť krátká, je podána výstražně, navíc ve verších antického rozměru.

*Pamphile, ruce dej pryč! Ted' dívku svou urážíš těžce!
Běda mi! Ach my ženy tak slabé jsme, nemáme sílu!
Snadno přemáháš, ach, obou rukou mých vzdor!
Pamphile! Proč svou hrudí ted' mé hrudi působíš bolest?*

*Bezpráví, hanba to je, se mnou jak zacházíš teď!
Nech toho! Že začnu hučet! Co děláš? Vždyť silou mě svlékáš!
Vyjdeš sice jak vítěz, ač tolik odpor ti kladu,
nadobro tím teď ale skončil náš vzájemný vztah!*

Autor *Býkovce* tu situaci předvedl jinak. Ne jako zneuctění, ale jako příklad ženské přetvářky, jako hru na to, že sváděná podléhá pod nátlakem. To všechno v próze zbavené svazujících veršů a knižních výrazů.

– Já vás kousnu do ruky! A jděte si, kam chcete! Vy hrozně zlobíte! Au! Jau! Já chudák! Já nešťastnice! Pozor, zlomíte mi prst! Pozor, mačkáte mi ruku! Který čert vás sem přinesl! Já ubohá! V nešťastné hodině jsem se narodila! Že já sem vůbec šla! Zajděte na bolesti, zajděte na vzteklinu, ďáble, proklatče, obludo! Všecky kosti jste mi rozlámal! Všechny ruce mám na padrt! Víckrát sem nepřijdu! Dostala jsem za vyučenou! Radši být mrtvá! Já chuděra ubohá! Kdo mě to oklamal? Prokletá ať je ta, která kdy mužskému uvěří, amen.

Těžko se ubránit dojmu, že kazatel *Martínez* se neubráníl a sepišoval varovné výjevy a výlevy nejenom pohoršeně, ale docela pobaveně. Že si na jejich malebnosti a grotesknosti dával záležet tak, až se mu v didaktickém spisku propletla etika s estetikou, kazatelská přísnost s vypravěčským potěšením. V kapitole o ženské lakotě rozehrál tento monolog.

– Kde je moje slepička, ta žlutoučká s červeným hřebínkem a pavím krčkem? Kdo mi ji ukradl, tomu ať ukradnou život! Kdo mi ji snědl, ať z ní vzteklinu dostane! Na hlavu ať mu barák spadne! Na místě ať ho psi sežerou! A hned, před mýma očima! Ach ty má slepičko vajíčka nesoucí, jak houser tlus-

toučká, nožičky žlutounké, hřebínku červený! Jako onehdy kohoutek můj dobrý! Zpěvák veliký, kuřátek míval kolem sebe jak na nebi hvězdiček, ten dokavad žil, nikdy jsem nouzi neměla, a jsou to tři dny, co mi ho pod rukama sebrali! Mlčte, sousedko, proboha, nechte mě plakat, já vím nejlíp, co jsem ztratila a ztrácím! Panno Maria Guadalupská, tobě svou slepičku poroučím, to snad ani Pánbůh na nebi není nebo už není, jak býval, když na mě musí takové utrpení přijít.

V téže kapitole se jiné hospodyni ztratí vejce. A je to stejná katastrofa. Napadlo mě obě lamentace propojit.

- Kam se podělo moje vajíčko? Kdo mi je vzal? Kdo je snědl, ten ať se krví zalkne! Ach vajíčko moje se dvěma žloutky, tak jsem si tě hlídala, z jednoho nebo dvou jsem si placku udělat chtěla, zlatoučkou, že by se srdce třáslo, a teď mi je sežral ten satanáš!*
- Služky, vy mrchy, kde jste! Vás to nebolí jako mě? Mariko, k sousedce utíkej, jestli neviděla žlutou slepičku s červeným hřebínkem, Pedro, běž k vikáři, ať ti na papír napíše, že dává do klatby toho jidáše, co mi ji snědl. Však on mě slyší, ten, co ji má v břiše, on mě slyší! Alonso! Jdi a hledej peří, dřív než ho zamete! Bože, pomoz mi, nebo se dám k machometánům!*
- Ach vajíčko moje, jakou slepičku s kohoutkem bych z tebe měla, z kohoutka bych kapouna udělala, byl by za dvacet, slepička za čtrnáct, a těch kuřátek, co by mi vyseděla, o kolik víc bych za ně měla! A teď jsem, kde jsem byla, bída hotová! Ach vajíčko s očičkem kulatým, se skořápkou tlustoučkou! Ty Mariko! ty s tou mlsnou hubou, co mi do vrat lezeš, já ti ji spálím, ty potvoro žravá! Ach, vajíčko moje, co se mnou bez tebe bude? Už ve svém domě ani paní toho vejce nejsem!*
- Proklínám takový život! Proklínám všechny sousedky!*

- *Pane, vezmi mě z tohoto světa, ať skončí moje trápení!*
- *Utěš mě, Pane, nebo zešílím nebo se zabiju –*
- *Prokletý můj osud –*
- *Slepičko má žlutá –*
- *Duše má a tělo nemají už sílu –*
- *A půjdu a budu krást slípky druhým! Ať poznají!*

Další oddíl svého *Býkovce aneb Zatracení lásky světské* věnoval Alfonso Martínez mužům. Zatímco ženy probíral podle jejich nemravné náklonnosti k těžkým hříchům, muže třídí podle letor, jako by za jejich chyby mohlo především uspořádání tělesných šťáv. Promlouvat je příliš nenechává. Pokud v nezáživných kapitolkách něco zajiskří, je to zásluha ženské vyřídilky. Třeba když svého cholerika popichuje manželka k pomstě za to, že ji kdosi urazil, nebo když flegmatikovi vyčítá milenka pomalost a bázlivost. Psát o ženách bavilo autora daleko víc.

Na jednom místě varuje před kalamitami nerovných párů, před sňatkem mladého se starou, a zvláště názorně před manželstvím starého s mladou. Noční monolog mladé paní je pak jen vnitřní, aby ji neslyšel staroch, ke kterému se v loži obrátila zády.

- *Dědek shnilý, od Boha prokletý, hrbatý a líný, špinavý a nechutný, těžší než olovo, drsný jak žralok, tupý jak býk, břichatý jak houser, šedivý, plešatý, bezzubý! Svalíš se vedle mě, obludo příšerná, čertisko hnusné, vepřisko zimní, v létě se potící, v zimě se třesoucí. Jiná si jeho mládí užila a na mě zbyla špatná staroba. Studená do této postele uléhám, zmrzlá z ní vstávám. Já smutná, ztrápená, v nešťastné hodině narozená, radši mít mladého ševce za muže, chudása a bez peněz, než tohoto ďábla. Krtice na něho a čert ať ho odnese, příště si dám větší pozor, protože tohle se nedá vydržet!*

A ještě jedno manželství se uzavírat nedoporučuje. Starého se starou. Protože ti už spolu žádnou radost nemají, nic se jim nelíbí, ničeho si neužijí a ve dne v noci jeden skuhrá, druhý huderá.

- *Ach ta děloha! Ach ty ledviny!*
- *Ach ta dna! Ach to loupání!*
- *Ach ta hlava! Ach ty migrény!*
- *Ach ty kříže!*
- *Ach to prso!*
- *Ach ten ischias!*
- *Ach to oko!*
- *Ach ta kolika!*
- *Ach to břicho!*
- *Ach ten zub!*
- *Ach ty zuby!*
- *Ach to celé tělo!*

Ale to už jsou nejkratší promluvy, znavené a slábnoucí, pouhý stín z mladších let, kdy jazyky – navzdory býkovcům – kmitaly jako proutek. Ještě že ten švih uměl někdo zaznamenat a rozeznat v něm možnosti živé řeči.

Jednou u nás vyšla objemná kniha, plná krásných ženských těl namalovaných starými mistry. Jmenovala se *Žena – věčná inspirace umění*. Po všem, čeho jsme byli svědky, by se ten slogan dal obměnit: *Ženský jazyk – vděčná inspirace umění*.

O šťastných koncích

Ta scéna je tak drásavá, že by ji člověk raději neviděl. Mladý muž stojí v hrobce nad pohřbeným tělem dívky, s kterou se před několika dny tajně oženil. Přinesl si jed, protože bez ní nechce žít. Naposledy ji políbí, jed vzápětí zapůsobí. A sotva vydechl naposled, začne procítat dívka, jen domněle mrtvá, jen uspaná lékem, který ji měl uchránit, než se manžel vrátí z vyhnanství. Dopis, ve kterém mu o tom napsala, však nedorazil včas – a zoufalá Julie si nad mrtvým Romeem probodne srdce. Jak málo ale stačilo, aby nedošlo na jed ani na dýku, jen kratičké zdržení, jen zlomek minuty...

Tu nešťastnou náhodu si Shakespeare nevymyslel, převzal ji od starších autorů, kteří jímavý příběh o veronských milencích vyprávěli prózou i veršem. Jenže v divadle jsou děsivé náhody ještě děsivější, máme živé postavy na dosah a víme víc než ony, mohli bychom je varovat – a nemůžeme. Je nám souzeno vydržet až do posledního verše:

*... však věčně bude srdce jímat znova
žal Juliin a bolest Romeova.*

Ale nemusela by, špitá v nás neodbytná námitka, vždyť mohli jinou náhodou zůstat naživu a zneprátení rodiče by se smířili z radosti nad tím, že své děti neztratili. Happy endy však nejdou k tragédii, v těch si libuje komedie. A nejenom ona, také skutečný život, plynoucí mimo jeviště, nabízí možnosti, které člověka odvádějí od hrůzných propastí k přívětivějším údolím. Pravda, v životě nemají události takový spád a lesk, jako když je převypráví dramatik. Upozornil na to Karel Čapek v povídce, kde nechal mladého renesančního Angličana nocovat v italské vesnici u faráře pocházejícího z Verony. Verona, město Juliino – rozplývá se Angličan a vysvětluje

faráři, že v Anglii mají od nějakého Shakespeara hru o tom, jak ve Veroně zemřela jistá Julie Kapuletová tím nejdojemnějším způsobem už v dívčím věku. Copak o ní Padre Ippolito neví?

„Aha,“ děl molto reverendo, „tak to není ta Julie Kapuletová, kterou jsem znal. Ta si vzala hraběte Parise a měla s ním osm dětí. Vzorná a ctnostná manželka, mladý pane, kéž vám Bůh dá takovou.“

„To je omyl,“ vyhrkl Sir Oliver. „Prosím za prominutí, padre, ale tak to nebylo! Julie milovala Romea, ale rodiče ji nutili, aby si vzala hraběte Parise... ale před svatbou s Parisem jí otec Lorenzo opatřil prášek, aby upadla do zdánlivé smrti.“

„To je lež,“ děl prudce padre Ippolito, „to by otec Lorenzo nikdy neudělal.“

„Já to viděl hned při premiéře na jevišti.“

„Se divím, kdo nadělal takové klepy. Pravda je, že Romeo utekl do Mantovy a chudáček Julie se z lítosti nad tím drobátko přiotrávila. Ale nic to nebylo, cavaliere, jen takové dětinské; prosím vás, bylo jí patnáct let... Julii potom odvezli k tetě do Besenana, aby se zotavila. Tam za ní přijel hrabě Paris, měl ještě ruku v obvazku, a to víte, jak to v takovém pádu bývá: byla z toho láska jako trám. Za tři měsíce se vzali. Ecco signore, tak to v životě chodí. Já sám jsem byl na její svatbě ministrantem v bílé komžičce.“

„Nezlobte se, otče, ale v té anglické hře je to tisíckrát krásnější.“

Páter Ippolito zafuněl. „Krásnější! Já nevím, co na tom vidíte krásného, když si dva mladí lidé vezmou život. Bylo by jich škoda, mladý pane. Já vám řeknu, krásnější je, že se Julie vdala a měla osm dětí, a jakých dětí, panečku: jako obrázky.“

Oliver vrtěl hlavou. „To už není to, milý Padre; vy nevíte, co je to velká láska.“

Maličký páter zamyšleně mrkal. „Velká láska? Já myslím, že to je, když dva lidé se dovedou snášet po celý život... oddaně

a věrně... Julie byla vzácná paní, drahý pane. Vychovala osm dětí a dosloužila svému manželu až do smrti. Paní Julie byla opravdu výtečná žena, dej jí Bůh věčnou slávu.“

Co ještě se Angličan od italského faráře dověděl, najdete v Čapkově *Knize apokryfů* neboli příběhů utajených, případně podvržených. Ale už dávno před Čapkem, na sklonku osmnáctého století, se s tragickým koncem Romea a Julie nesmířili skladatel Jiří Benda a jeho německý libretista Gotter. Stvořili operu, na jejímž konci nikdo neumírá. Romeo se užuž chce zabít, a vtom přichází do hrobky kaplan Lorenzo a vysvětlí mu, že Julie je mrtvá jen zdánlivě. Její otec, zdrcený žalem, mezitím kaplanovi svěřil, že by dal dceru třeba i Romeovi, jen kdyby žila. Takže stačí, aby Julii probudili – a byli všichni tak šťastni, jak jsme jim vždycky přáli. Jim i sobě.

To se ví, že se to nesluší, vyměnit v mistrovském díle jeden konec za druhý, jenže byly a jsou doby, kdy se tíha shakespearovských katastrof zdála nesnesitelná. Dochovaly se historky o divácích, kteří se v sedmnáctém století chtěli vrhnout na jeviště a zabránit Othellovi, aby zavraždil Desdemonu. Ale dochovala se z těch časů také díla autorů, kteří nejednu Shakespearovu hru upravili tak, aby vyhovovala měnícímu se vkusu a divadelnímu stylu.

Nešlo jen o šťastné zakončení Romea a Julie. Po slavné obnově anglické monarchie v roce 1688 působila tragédie o Králi Learovi příliš depresivně, protože končila obrazem říše rozvrácené vnitřními boji. Irský básník Nahum Tate, skoro o sto let mladší než Shakespeare, se proslavil tím, že tuto chmurnou hru přepsal v optimistickém duchu. Lear v ní zabije vrahy, kteří chtějí usmrtit jeho dceru Kordelii, provdá ji za jednoho ze svých věrných a nastoupí znovu na trůn. Hra končí slovy: „Ctnost a pravda nakonec vítězí.“ Z dnešního hlediska je to trapný hřích na klasikovi, ale Tateův dobře končící Lear měl tak obrovský úspěch, že se hrál téměř sto padesát let. Teprve v devatenáctém století se divadla vrátila k původní podobě hry.

A třebaže režiséři nakládají se Shakespearem svévolně dodnes, zdá se, že alespoň autoři dospěli k názoru, že lepší než převracet starou hru naruby je napsat novou, třebaže na téma už zpracované. První příklad nás přenáší do poloviny dvacátého století.

Mezi východním a západním blokem leží v Evropě miniaturní země Konkordie. Na jejího prezidenta naléhají z jedné strany Rusové, z druhé Američané, protože stojí o jeho hlas v OSN. Nabízejí naftu, zbraně, obilí, ale marně. Prezident nechce žádnou z velmocí urazit a trvá na neutralitě. Situace se vyostřuje úplatky, špionáží, hrozbou invaze. A do toho velký ples diplomatů, kde se do sebe na první pohled zamilují dva mladí lidé. On netuší, že ona je dcera amerického ambasadora Julie, ona netuší, že on je syn sovětského velvyslance, poručík Igor Romanov. Když to na ně praskne, obě rodiny se zhrozí. Ženich z komunistické rodiny? A nevěsta z anti-komunistické? Vyloučeno.

Rázem jsme ve staré známé zápletce. Jenže tentokrát ji rozehrál Peter Ustinov, populární anglický herec, režisér a komediograf. Svoji komedii *Romanov a Julie* inscenoval v roce 1957 s velkým úspěchem v Londýně a po několika letech ji také zfilmoval, sám v roli mazaného prezidenta, který pendluje mezi znepřátelenými ambasádami a donáší jedné na druhou, aby zbrzdil jejich agresi. Navzdory všeobecné mobilizaci pozve všechny na historickou hru o jednom středověkém sňatku, který prý jeho zemi Konkordii přivedl kdysi k samostatnosti. Do té hry ovšem obsadí oba skutečné milence – a když se po svatebním obřadu novomanželský pár odmaskuje, velvyslanci ještě chvíli zuří, nicméně nezbude jim než se smířit. Láska a smích vítězí nad politickými vášněmi, sice jen v satirické frašce, ale Ustinov si ze studené války vystřelil, jak nejlíp uměl.

Patnáct let po něm si jinou obměnu staré látky vymyslel izraelský humorista Ephraim Kishon. Položil si otázku: Co by se stalo, kdyby Romeo a Julie tenkrát unikli smrti a mohli spolu žít dál? A napsal hru o tom, jak by jejich manželství vypadalo po třiceti letech.

Vznikla rovněž komedie, jenže trpká, protože namísto harmonicky stárnoucích legendárních milenců předvedl Kishon dvojici jako vystřiženou z obyčejného života. Lásku vystřídala vzájemná alergie a trvalá rozhádanost. Nic se jim nevydařilo, dcera ani finanční zajištění. Nedokáže je usmířit ani Shakespeare přivolaný z hrobu a hra končí dvěma mrtvolami. Někdejší milenci totiž jeden druhému nalijí do vína jed, aby se nemuseli dělit o dědictví po staré tchyni. Když víno vypijí, přiznají si, co udělali, a nemohou už nic než se před smrtí konečně obejmout. Shakespeare se může spokojeně vrátit do hrobu – na jeho klasickou koncovku přece jen došlo.

Svou hořkou komedii s černým koncem nazval Kishon *Byl to skřivan*, v narážce na ptačí zpěv, který u Shakespeara ohlašoval svítání po svatební noci.

Ale je tu ještě jedna varianta, podle které neměl být nocím a dnům veronské dvojice tak rychle konec. Na jaře roku 1935 vzniklo libreto baletu, v jehož závěru Julie procitne včas a spolu s Romeem se zachrání útekem. Napsal je Sergej Prokofjev se svým přítelem režisérem Sergejem Radlovem. Do konce léta složil hudbu, to už měl smlouvu, kterou podepsal umělecký šéf Velkého divadla v Moskvě se souhlasem svého stranického nadřízeného, a Radlov oznámil v novinách, že ústředním tématem baletu bude třídní boj a konflikt mezi feudálním řádem a vzpourou mladých. V divadle však vzplály jiné konflikty. Když hudba k baletu zazněla v koncertním provedení, Prokofjevovi odpůrci jí vyčetli přílišnou složitost a libretu nemohli odpustit, že se v závěru nedrží Shakespeara. Copak je to možné? Prokofjev k tomu napsal:

Příčiny, které nás vedly k tomu barbarství, byly ryze choreografické: tančit mohou živí lidé, umírající vleže tančit nemohou. Ale naši shakespearovci byli papežštější než papež.

Že by za kritikou libreta byl, jak se někdy říká, sám Stalin, diktátor s občasnými romantickými zálibami? Jeho jméno se v této kauze ještě

objeví. Jisté je, že v té době končila v sovětském umění éra experimentů a nastupoval tuhý konzervatismus. Klasikové byli znovu nedotknutelní. A možná, že obrana Shakespeareova závěru byla jen záminkou k útoku na Prokofjeva jako skladatele. Více než patnáct let žil na Západě a komponoval svobodně. Sovětský režim sice velmi stál o jeho návrat, ale teď se aparátčící netajili s tím, že od navrátilce očekávají hudbu srozumitelnější a „realistickou“, která se distancuje od buržoazního modernismu. Žádné exprese a ironie, více zřetelné melodie a pevného rytmu. Jinak řečeno, více popisnosti a líbivosti, více poslušnosti vůči stranickým direktivám. Když deník *Pravda* v roce 1936 zaútočil na Šostakovičovu operu *Lady Makbeth mcenského újezdu* pro její údajný formalismus, byla stažena z repertoáru. Poté, co v moskevském Velkém divadle vypukla čistka, byl zatčen umělecký šéf a později také jeho stranický nadřízený. Prokofjevův balet je vyřazen z plánu. Teprve po dalším roce projeví zájem Kirovovo divadlo v Leningradě. To už je jasné, že zakončení bude takové jako u Shakespeara. Kromě toho šéf baletu Leonid Lavrovskij žádá, aby Prokofjev příkomponoval více sólových tanců pro hvězdy leningradského baletu. Hudba ať je méně trhaná a nelibozvučná a orchestrace hlasitější a sytější.

Chcete, abych psal jako Glazunov? brání se Prokofjev a odmítne.

Šéf baletu začne upravovat partituru za jeho zády. Přidá hudbu z jiných Prokofjevových skladeb, rozmnoží smyčce, dodá mohutnosti všemu, co se zdálo příliš křehké a tiché. Mohutné je nakonec i žalostiplné finále, protože zmizel původní závěr, který po duetu zachráněných milenců, vzdalujících se v pomalém valčíku, vrcholil čtyřmi minutami netančené hudby.

V ní se vracela všechna témata baletu, ve vířivém kole, kde po spirále stoupá všechno vzhůru a na konci je nebe. Nebe v C dur.

Tak popsal zamítnutý závěr ne Prokofjev, ale badatel, který v roce 2003 našel původní, dlouho nezvěstnou partituru. Byl

to americký muzikolog Simon Morrison a objevil ji v zažloutlé složce v Ruském státním archivu literatury a umění. Nikdy se v této podobě nehrála, ani v Brně, kde měl balet premiéru dříve než v Leningradě, už koncem roku 1938, a to s tragickým zakončením a s hudbou převzatou možná ze dvou orchestrálních suit, které Prokofjev vytvořil z baletní partitury, když marně čekal na uvedení celého díla. Dočkal se až v lednu 1940. I po úspěšné leningradské premiéře protestoval proti úpravám, ale nadarmo. Čtvrt roku poté se Všesvazový výbor pro kulturu obrátil na Stalina se žádostí, aby se balet směl inscenovat také na jevišti Velkého divadla v Moskvě. Stalin žádosti vyhověl. Romeo a Julie pak vtančili na světová jeviště, třebaže jinak, než si skladatel kdysi představoval.

Proč ho představa šťastného konce tak vábila? Důvod, že mrtví nemohou tančit, nakonec sám vyvrátil, když tanečně vyřešil závěr druhé verze, v níž milenci smrti neuniknou. Ale uvedl ještě dva argumenty, které by podle něj happy end ospravedlňovaly: Shakespeare sám prý jednou váhal, pokud šlo o charakter rozuzlení v *Králi Learovi*. A současně s *Romeem a Julíí* psal *Dva šlechtice veronské*, kde všechno skončí dobře.

Jedno ani druhé nemůže obstát. Shakespearovo váhání s *Králem Learem* není nikde doloženo; a tíhu jeho tragédií nikdy nezmírňovalo to, s jakým elánem tvořil své komedie. Američan Morrison nabízí jiné vysvětlení. Prokofjev a jeho žena ve dvacátých letech konvertovali k církvi zvané Christian Science neboli Křesťanská věda. Podle té nic na světě není reálné, ani smrt. Proto ten, kdo umírá, pouze přechází do jiné sféry, kde žije dál. A to prý chtěl Prokofjev vyjádřit šťastným závěrem *Romea a Julie*.

Že se tuto víru pokoušel propašovat do Sovětského svazu v době sílícího teroru, nelze vyloučit, ale ani dokázat. Je také možné, že optimistický závěr libreta naznačoval jinou naději – tu, že mladí idealisté nemusejí ve vzpouře proti surovému řádu podlehnout. Ať už je za ním moc rodů nebo státu.

Teprve v dalším století se šťastný konec dostal na jeviště. V červenci 2008 inscenoval newyorský choreograf Mark Morris balet s názvem *Romeo a Julie, na Shakespearovy motivy*. Základem byla původní, nedávno nalezená Prokofjevova partitura. Ohlas byl většinou příznivý, i když jak napsal jeden kritik, je těžké vytěsnit vzpomínky na monumentální verzi, která po světě slaví úspěch sedm desítek let. Inscenace zaujala spíše moderní choreografií než komornější orchestrací a šťastné zakončení kupodivu nepůsobilo převratně. Bylo přijato jako možnost, jako variace, v současném divadle nijak překvapivá. Jen některé kritiky namítly, že šťastný závěr působí uměle, jako pohádkové probuzení Šípkové Růženky, a že stejně pohádkově pak vychází náhlé smíření dvou znesvářených rodů a taneční odlouvání milenců do hvězdného nebe. Ozvala se i otázka, jestli síla starého příběhu není právě v tragické osudovosti a nezvratnosti všeho, co se v něm krok za krokem děje. A jestli bez této tragičnosti nezůstane z dramatu jen dobře dopadnuvší historka bez hlubšího smyslu.

Tu výhradu sdílím. Šťastné rozuzlení bývá jistě útěšné, je to záchrana před zkázou. Ale nemusíme je vidět, abychom si uvědomili, jak velkou by mělo cenu. Na počátku devatenáctého století to dobře vystihl anglický kritik William Hazlitt:

Požitek plynoucí z tragédie lze vysvětlit takto: zobrazení krajního lidského neštěstí rozněcuje kontrastní city a vyvolává nanejvýš intenzivní představu dobra a touhu po něm.

Zbývá ještě něco. Když jsem se probíral zápletkami kolem Prokofjevova *Romea a Julie*, narazil jsem na jednu milostnou a myslím, že do tohoto vyprávění o velkých láskách a jejich koncích patří.

Prokofjevova manželka Lina, sopranistka, byla původem Španělka. Poznal ji v New Yorku a do Ruska ji přivezl s jejích dvěma syny. Postupně se vzdala pěvecké činnosti a pečovala o rodinu v poměrech stále nepříznivějších. Po několika letech se Prokofjev zamiloval

do studentky Literárního institutu Miry Mendelsonové, mladší bezmála o pětadvacet let. Odešel od rodiny. V jiné době by to možná bylo snesitelnější, ale začínala válka. Prokofjev byl evakuován do bezpečí na Kavkaz a do Kazachstánu jako mnozí jiní umělci. Na rozdíl od nich s sebou nevzal rodinu. Lina s dospívajícími syny zůstala v ostřelované Moskvě a živila se jako tlumočnice. Po válce, v atmosféře stalinské xenofobie, vydal Nejvyšší sovět zákon, který zakazoval sňatky s cizinci a rušil všechny dosavadní, pokud nebudou znovu registrovány. Prokofjev se k nové registraci nepřihlásil a v roce 1948 uzavřel sňatek s Mirou. Týden poté byla jeho manželka zatčena a jako osoba stýkající se s cizinci obviněna ze špionáže. Odsoudili ji k dvaceti letům těžkých prací.

Synové marně usilovali o její propuštění, nedokázal jí pomoci ani Prokofjev, který se téhož roku, po Ždanovově kritice, octl na černé listině jako „nebezpečný formalista“. Když se po osmi letech, skoro šedesátiletá, vrátila ze Sibíře, už nežil. Tři roky předtím zemřel na mozkovou mrtvici, téhož dne jako Stalin. Téměř dalších dvacet let trvalo, než dostala povolení vycestovat na Západ, za mladším synem do Anglie. Nikdy se nevrátila. Protože v západních zemích ji nikdy nepřestali považovat za Prokofjevovu legální manželku, mohla žít z příjmů za provozování jeho skladeb. Když jí bylo pětasmadesát, založila v Londýně archiv a nadaci Sergeje Prokofjeva pro podporu a studium jeho díla. Zemřela v jedenadevadesáti letech, krátce před pádem sovětského režimu. Jak napsal Karel Čapek o paní Julii, o té, co si nevzala život, ale vychovala děti a dosloužila manželovi až do smrti:

... byla opravdu výtečná žena, dej jí Bůh věčnou slávu.

Ted' už víme, jak je to se šťastnými konci. Jsou šťastné proto, že jimi nic nekončí. Aspoň ne hned. V těžko pochopitelném světě, kde je všechno konečné, působí jako útržky ztraceného, logičtějšího plánu.

O nezvěstném odsouzcenci

Jednou dal o sobě vědět, a od té chvíle mi nepolapitelně unikal. Stalo se to, když jsem překládal z knihy, která měla název *History*, ale skládala se ze samých básní. V posledním desetiletí svého života, uzavřeného roku 1977, je psal Američan Robert Lowell o různých postavách a událostech světových dějin, od časů starozákonních až k nejnovějším. Namátkou: Šalomoun, Achilles, Kleopatra, Mohamed, Rembrandt, Napoleon, Mnichov 1938, Che Guevara, Robert Kennedy, přistání na Měsíci... Obrazy duchovního vzmachu i krachu, prozření i fanatismu, barbarství dávného právě tak jako současného. Někde uprostřed dlouhé řady – mezi básněmi o Karlu V. a Marii Stuartovně – je dvojdlílný monolog ohraničený uvozovkami a nadepsaný „Poprava“. V jeho první části se mimo jiné říká:

*Já viděl svět, a přesto nebyl viděn,
strach přichází teď častěji...
Anachronická sekyra sténá ve svém špalku,
maličko ještě, a budu příroda,
má hlava bílá skvrnka soli v bílé míse,
navěky na doslech, nikdy nevolán...
Zdalipak probudím se při vzkříšení
a na ramenou najdu znovu hlavu...*

Ve víru protikladných představ zde někdo čeká na smrtící úder. Na obrat, po kterém se všechno promění. A toto jsou úryvky z druhé části:

*„Moje tvář červený spodek na hrací kartě,
mé kalhoty vyprahlá zeleň, můj plášť mokrý list...*

*Obracím kartu, a jsem les nebo tráva...
Ted' musím zapomenout, jak se dýchá ústy:
právě jsem zemřel, právě jsem byl stvořen.*

Za koho tu Lowell mluví? Od koho si vypůjčuje hlas pro úzkost, kterou navzdory „anachronické sekyře“ dokáže sdílet i po staletích? Podtitulek básně stroze oznamuje „Podle Chidiocka Tichborna 1558–1586“.

To podivné jméno jsem nikdy neslyšel, nikdy neviděl. Začal jsem je hledat v rejstřících historických spisů, slídit po něm v každé zámořské encyklopedii, ke které jsem v čase podvyživených knihoven mohl proniknout. Nadarmo. Zdálo se, že Chidiock Tichborne byl sprovozen ze světa tak dokonale, že nebýt Lowellových veršů, nezůstalo by po něm stopy. Ale báseň se mi zdála výmluvná i bez historického vysvětlení. Proto jsem ji přeložil.

Nemám dodnes tušení, jak si s tajemným jménem poradili čeští čtenáři, když k odsouzencovu monologu dospěli v mém výboru z Lowellovy *History*, vydaném roku 1983 pod názvem *Zjizvené nebe*. Možná si jako já domysleli, že podle letopočtů v podtitulku byl Tichborne současníkem Williama Shakespeara a svůj krátký, osmadvacetiletý život si odžil za kralování Alžběty I. Čím byl, kvůli čemu musel přijít o hlavu a proč právě on zaujal moderního amerického básníka, na to jsem odpověď dát neuměl. Chidiock Tichborne mi tak jako zástupy dalších nebožtíků odplynul do dálky, do úplného zapomnění však ne. Po dalších dvaceti letech se vynořil, nenadále, a jen zpola náhodou. Jako by měl dost času počkat.

Začalo to tak, že počátkem roku 2004 jsem v brněnském Městském divadle viděl jedinou Shakespearovu hru, která se u nás nikdy předtím nehrála. Bylo to zřejmě jeho dílo poslední, napsal je už na odpočinku a patrně ve spolupráci s jiným dramatikem, důmyslně, i když o poznání méně skvěle než většinu předešlých. Hra, nově přeložená Jiřím Joskem, se jmenuje *Jindřich VIII. aneb Všechno je pravda a ces-*

tou z premiéry jsem uvažoval, co všechno v ní *není* pravda, ale jen pověst či toužebná vidina.

Jistě, měla to být hra oslavná, král Jindřich se v ní zpočátku ukazuje jako vládce příliš důvěřivý k intrikánům, ale pak zraje a moudří a naučí se intriky odrážet. Nepřipouští se, že by někdy intrikoval sám – všechno, co dělá, je pro blaho Anglie. Šedesát let po své smrti byl pro Shakespeara a jeho publikum národní legendou, symbolem úspěšné tudorovské dynastie. Přesto mě napadlo, kolik Shakespeareových diváků asi opravdu věřilo, že Jindřichovo první manželství se Španělkou Kateřinou, uzavřené kdysi z mezinárodněpolitických důvodů, bylo prokleté proto, že Jindřich si vzal vdovu po svém starším bratrovi, a dopustil se tak něčeho, co jedna z Mojžíšových knih zakazovala. Hra začíná koncem tohoto manželství, a tedy proslule komplikovaným rozvodem, kterým vyvrcholilo napětí mezi anglickým králem a římským papežem. Diváci určitě brali jako samozřejmost, že Jindřich VIII., aby si zajistil zdatného nástupce, čekal od první manželky mužského potomka. Když se ho nedočkal, snažil se takový neúspěch něčím vysvětlit a napravit jej v druhém manželství a ve třetím a čtvrtém a pátém a šestém... Jenže po desítkách let od jeho smrti, na začátku dalšího století, se už nedala přehlédnout jedna velká ironie či jízlivost osudu – že totiž posedlá honba za synem byla nakonec zbytečná. Neboť Jindřichův nástupce a jediný syn, ten ze třetího manželství, zemřel brzy na souchotě a po něm se na trůně vystřídaly a zdatně vládly dvě starší Jindřichovy dcery, ty, o které otec kdysi nestál, a proto je zapudil i s jejich matkami.

O těchto zvratech Shakespeareova hra není. Je o Jindřichově velké touze dosáhnout rozvodu, který na jevišti vypadá jako teologický spor a cesta k obecnému blahu. Ani druhé manželství sice nepřinese žádoucího syna, jenom nečekanou dcerušku. Ale hra mlčí o tom, že král se rozváděl a ženil dál – ne, do těchto afér nezachází a raději končí tím, že arcibiskup z Canterbury věštecky vidí do vzdálené

budoucnosti, a to právě když mu přinesou ke křtu novorozenou princeznu. Slyšme:

*Nebe mi vnuká jisté proroctví,
jež zní jako lichotka, ale je pravdou.
To dítě královské, jež dosud leží
tu na rukou, už nyní naší zemi
přináší tisícero požehnání,
jež časem dozraje v bohaté plody.
Jen málo z nás se toho dožije,
až ona bude vzorem panovníkům
na celém světě. Pravda jí bude vším.
S ní v zemi bude vládnout blahobyť
a děti našich dětí jí za to budou žehnat.*

To novorozeně je ovšem budoucí královna Alžběta I., takže hra o Jindřichovi VIII. byla napsána jaksi z hlediska budoucí pravdy, a ne té předchozí. Prorocký křest se na tehdejšími jevišti předváděl s tak zvuknými efekty, že při jednom londýnském představení v roce 1613 se od střelby kanonů vzňalo divadlo a vyhořelo. To už byla královna Alžběta deset let po smrti a skoro třikrát tolik let nedýchal Chidiock Tichborne (1558–1586), můj známý neznámý odsouzenec. Pravda, žil později než Jindřich VIII., ale vzpomněl jsem si na něj, když se mi vybavovaly jiné soudy a popravy, ty, co se do rámce oslavné Shakespearovy hry nevešly. Nezbyvá než hledat je v zákulisí a musím vás varovat, nálezy budou nepříjemné.

Necelé tři roky po slavném křtu malé Alžbětky šla do vězení a na popravu její matka Anna Boleynová. Upadla v královu nemilost, protože už jen potrácela a nerodila, a byla obviněna z nevěry a spiknutí, ona, která v Shakespearově hře působí jako neposkvrněný anděl a míní:

*Podle mého soudu
je lepší narodit se chudobná
a skromně, ale spokojeně žít,
nežli se mučit v lesku bohatství
a nosit zlatý smutek.
Přísahám při své nevinnosti,
já bych se královnou stát nechtěla!
Nikdy! Za nic na světě!*

Skutečná Anna Boleynová se jako dvorní dáma zapletla s králem dávno před jeho rozvodem, a když otěhotněla, byli tajně sezdáni. Před ní byla Jindřichovou milenkou její sestra.

A třiletá Alžběta? Po matčině popravě prohlášena za nemanželskou, vzdálena ode dvora a vychovávána v jiné domácnosti. Totéž potkalo o něco dříve dceru Jindřichovy první manželky, osmnáctiletou Marii. Po rozvodu prohlášena za bastarda a odebrána matce. Z obou dívek vyrůstaly ženy zvláštních, ne právě ženských rysů. Jedna po druhé pak dosedly na anglický trůn, protože Jindřich je časem přece jenom vzal na milost a v neblahé, ale praktické předtuše jim zákonem zajistil nástupnictví – pro případ, že by jeho jediný syn zemřel. Stalo se. Marie se ujala vlády jako první žena v dějinách Anglie. Tou druhou byla po její smrti Alžběta.

Ale předbívám, a proto zpátky k dobám, kdy se kvůli Jindřichovým manželstvím stínaly hlavy. Kromě Anny Boleynové skončily na popravišti také další postavy, které se v závěru Shakespearovy hry těší králově přízni a naslouchají krásnému arcibiskupovu proroctví. Například učený kancléř Thomas More a ministr Thomas Cromwell. Oba časem začali být královské politice na obtíž a jejich vladař nebyl vůbec tak odolný proti intrikám a mstivosti, jak se na jevišti hrálo.

Celá hra ostatně pomíjí největší převrat za Jindřichovy vlády, totiž to, že král se učinil hlavou anglické církve a každou odlišnost ve věcech víry chápal nejen jako kacířství, ale často jako velezradu.

Vymanil sice anglický stát z područí římské církve, jenže despotic-
kou moc a neomylnost přenesl z papeže na sebe. Řetěz netoleran-
ce se tak prodlužoval dál a dál, běs nenávisli a odvety přecházel
z generace na generaci. Jindřichův syn Eduard za své krátké vlády
ještě pronásledoval katolíky, ale když po jeho smrti začala vládnout
Marie, bigotní katolička z Jindřichova prvního manželství, umínila
si vrátit Anglii Římu a posílala na hranici vzpurné protestanty. Mezi
upálenými skončil také vůdčí duch anglikánské reformy, Jindřichův
oblíbený arcibiskup z Canterbury Thomas Cranmer, ano, právě
ten, který před koncem Shakespearovy hry okouzleně věští slávu
Alžběty.

I sama mladičká Alžběta, vychovaná v protestantském duchu,
se tehdy ze strachu o život stala katoličkou, ale jen dočasně, do
sestřiny smrti. Pak se stala královnou a nadějí všech dosud pro-
následovaných protestantů. Když odmítla poslouchat Řím, jeden
papež ji exkomunikoval a další vyhlásil, že zabít takovou kacírku
by nebyl hřích. O její trůn a život pak opakovaně usilovali spiklenci
z řad katolíků a královna jich na dvě stovky dala popravit.

*Jen málo z nás se toho dožije,
až ona bude vzorem panovníkům
na celém světě. Pravda jí bude vším.*

Ta vzletná arcibiskupova věštba přeskočila opravdu mnoho let,
mnoho osudů a mnoho odsouzených na smrt. Cestou z divadla mi
došlo, že kromě těch slavných, například Marie Stuartovny, mezi
nimi mohl být – musel být – i můj neznámý odsouzenec Chidiock.
Vždyť byl potrestán na hrdle, právě když kralovala Alžběta. A na-
padlo mě, že teď, v jedenadvacátém století, bych jej mohl hledat
účinnějším způsobem než před více než dvaceti lety. A tak jsem
podivné jméno vyklepal na klávesnici a svěřil je internetu. Duchu,
ozvi se.

Odpověď přišla za několik vteřin. Byla vytištěna anglicky, a dokonce – jako při spiritistické seanci – v první osobě: „Já, Chidiok Tichborne, jsem byl z Anglie a žil jsem v letech 1558–1586. Chceš si vytisknout mou báseň? Přidat ji ke svým oblíbeným?“

Ano, chtěl jsem. A taky jsem ji chtěl přeložit – i když její dokonalé rýmy mohu nahradit jenom náznaky. Tady je její začátek:

*Květ mého mládí je mráz úzkosti,
má úroda je pole plevele,
má hostina je miska bolestí,
můj všechen zisk je marná naděje.
Den odešel, a neviděl jsem slunce,
ještě jsem živ, a život můj je skončen.*

To je první ze tří slok básně, kterou webová stránka *Old Poetry* komentuje slovy: „Je tak výmluvná, tak spontánní a tak důmyslně složená, že ji musíme řadit k malým mistrovským dílům literatury. Vážnou, ale ne stísnující hudbu veršů zdůrazňuje opakování rýmovaného refrénu, jako by autor předjímal pomalé údery zvonu ohlašujícího jeho smrt.“

Na tom něco je. Ale chci vědět, kdo autor byl, a konečně čtu odpověď: potomek staré rytířské rodiny, horlivý katolík. V roce 1583 spolu s otcem byli vyslýcháni kvůli přechovávání papežských relikvií, pak zapleteni do podvratných náboženských rituálů. V červnu 1586 se Chidiok Tichborne spikl s pěti dalšími, aby zavraždili královnu a obnovili v Anglii vládu Říma. Spiknutí bylo včas odhaleno, většina jich utekla, jen Tichborne s poraněnou nohou zůstal v Londýně. Zatčen, čtrnáctého září odsouzen, dvacátého popraven. V noci před popravou napsal dopis pro svou ženu Agnes. Byly v něm tři sloky začínající slovy: „Květ mého mládí je mráz úzkosti.“

Nic víc o něm není známo. Jen to, jaká volil slova, když měl odejít ze světa. A čím se lišila od slov jiných odsouzenců.

O půl století dřív řekla před popravou Anna Boleynová, druhá manželka Jindřichova:

„Dobří křesťané, přišla jsem zemřít podle zákona, neboť zákon mě odsoudil, a pokud jde o mé viny, neviním z nich nikoho, Bůh je zná. Prosím ho, aby mé duši byl milostiv a chránil mého vladaře a krále, jenž mi byl nejzbožnějším, nejvznešenějším a nejlaskavějším pánem. Kéž vám ještě dlouho vládne.“

Čtyři roky po ní šla ke špalku Kateřina Howardová, pátá Jindřichova manželka, o třicet šest let mladší než král. Za půl roku po svatbě byla odsouzena pro údajnou nevěru a před popravou tak vyděšena, že pronesla jen krátkou řeč:

„Byla jsem potrestána po právu a spravedlivě a prosím Boha, aby zachoval krále a mně odpustil.“

O tom, že se stýkala s několika mladými muži, informoval krále Thomas Cranmer, arcibiskup z Canterbury. O šestnáct let později, za vlády Jindřichovy dcery Marie, byl sám odsouzen k smrti, a to za protestantské kacířství. Písemně pak odvolal všechno, co dosud vyznával a hlásal, ale Marie trvala na vykonání rozsudku. Na popravišti zaznamenána tato jeho slova:

„Dobří lidé, abych ulevil svému svědomí, odmítám a ruším odvolání, jež jsem napsal vlastní rukou v rozporu s pravdou uloženou v mém srdci a ve strachu ze smrti, abych si zachránil život. A protože má ruka se provinila proti mému srdci, nechť je potrestána nejdříve!“ I zvedl ruku a vložil ji do plamene hořící hranice, a nežli mu vzplálo celé tělo, držel ji v ohni,

aby každý viděl, jak ji pálí, a volal mocným hlasem: „Tato se provinila! Tato se provinila!“

Také v Shakespearově hře se ozývají slova před popravou. Pronáší je vévoda Buckingham, odsouzený na základě křivého udání ještě předtím, než se král Jindřich naučí nevěřit intrikánům.

*Jsem odsouzen jako zrádce. Však ať má duše
propadne peklu, jen co sekera
mi přetne vaz, jestli jsem někdy zradil.
Zákon mi neublížil, protože
soud probíhal, jak náleží. Však ti
schovaní za zákonem nejsou dobří.
Slyšte, co umírající vám poradí.
Kdo spoléháte na své nejbližší,
mějte se na pozoru. Neboť lidé,
jimž dáte svoje srdce, ledva spatří
na vašem štěstí smítko, setřesou
vás jako štěnici a nakonec
vás potopí a zničí. Přátelé,
pomodlete se za mě. Musím jít.*

Báseň, kterou své ženě poslal odsouzenec Tichborne, je jiná. Nikomu neradí, nikoho neprosí. Jen konstatuje. „Den odešel, a neviděl jsem slunce.“ „Ještě jsem živ, a život můj je skončen.“ A v dalších slokách, které si teprve přečtete: „Uvadly plody, a listí je zelené.“ „Má nit je přetata a není dopředena.“ „Hodiny jdou, a hodiny už stojí.“ Tichborne vedle sebe klade věci, které spolu neladí. Jsou to obrazy stavu, kdy jedno mluví proti druhému v jakési přízračné disharmonii. „Spatřil jsem svět, a zůstal nespátřen.“ „Hledal jsem smrt a našel ji v sobě.“

Je to zvláštní báseň. Psal ji bojovný katolík, a není v ní stopy po zbožnosti. Psal ji usvědčený spiklenec, a není v ní zmínka o tom,

čeho chtěl dosáhnout. Nesděluj víc než: všechno se rozpadá, nechápu proč, nevím, co s tím. Uprostřed náboženských sporů, reforem a protireforem, při kterých tehdy kdekdo věděl, čeho je člověku třeba, je tu najednou báseň, která neví a nerozumí. Ledové zděšení nad náhlou prázdnotou a marností. Žalozpěv, který zní daleko za své století. Hle, závěr vši nenávisti, všeho vybíjení.

*Květ mého mládí je mráz úzkosti,
má úroda je pole plevelu,
má hostina je miska bolestí,
můj všechen zisk je marná naděje.
Den odešel, a neviděl jsem slunce,
ještě jsem živ, a život můj je skončen.*

*Jaro už přešlo, nerozkvetlo však,
uvadly plody, a listí je zelené,
mé mládí zašlo, a zůstal jsem mlád,
spatřil jsem svět, a zůstal nespátrán.
Má nit je přetáta a není dopředena,
ještě jsem živ, a už jsem bez života.*

*Hledal jsem smrt a našel ji v sobě,
hledal jsem život a poznal, že je stín.
Chodil jsem po zemi a věděl: To můj hrob je,
a umírám, jen co jsem zrozen byl.
Hodiny jdou, a hodiny už stojí,
ještě jsem živ, a život už mi skončil.*

Dopsáno v noci na 20. září 1586.

Byla to jeho jediná báseň? Nejspíš ne. V každém případě poslední. Bez ní by byl zapomenut. Pro ni je dodnes připomínán, s ní je

pochován a zachován v hlubinách internetu. Teprve srovnáním s ní vysvitne, jakou hrstku naděje přiložil Robert Lowell k předsmrtné beznaději, když psal „podle Chidiocka Tichborna“, a přece ne ve všem podle něj.

Nebylo marné najít nezvěstného.

Královna ho přežila o sedmnáct let. Deset let po její smrti vyhořela při oslavné hře o Jindřichu VIII. a jeho novorozené dceři londýnská divadelní budova nazývaná Globe neboli Svět. Měla na sobě nápis: *Totus mundus agit histrionem*. „Celý svět hraje divadlo.“ Shořelo všechno, nápis, masky, paruky, kostýmy, ale na rozdíl od požárů světa skutečného unikli všichni nezranění a živi. Jen jeden muž byl ožehnut, když neutekl s ostatními a zachraňoval dítě, které by jinak uhořelo.

O slavném neznámém

Ačkoli nežil v čase psacích strojů, nedochovala se jediná věta napsaná jeho rukou, natož rukopis básně nebo hry. Jen šest jeho podpisů – každý na nějakém úředním dokumentu, naposled na závěti, kterou nadiktoval právníkovi tři měsíce před smrtí.

Ve jménu Boha, amen. Já, William Shakespeare, ze Stratfordu nad Avonou v hrabství warwickém, džentlmen, při chvála Bohu dobrém zdravý i paměti činím a pořizuji tuto svou poslední vůli a závěť způsobem a postupem následujícím. A to: nejdříve poroučím svou duši do rukou Boha mého Stvořitele, protože doufám a pevně věřím, že jedinež skrze zásluhy Ježíše Krista svého Spasitele se stanu spoluúčastníkem života věčného, a tělo své poroučím zemi, z níž je učiněno.

Jsou to opravdu jeho vlastní slova? Badatelé upozorňují, že úvod závěti byla zřejmě běžná formule právnických dokumentů. Ve Stratfordu, kde diktoval svou závěť, bydlel už čtyři nebo pět let ve velkém domě, zvaném Nové sídlo; zakoupil ho před dvaceti lety, bylo to druhé největší obytné stavení v jeho rodišti. Kolem své padesátky se tam vrátil z Londýna, kde byl desítky let hercem, dramatikem a prosperujícím podílníkem divadelních souborů. Titul džentlmen, k němuž se v závěti hlásí, náležel nižší šlechtě. Zdědil ho po otci, ale ten k němu přišel díky synovi, který mu ho v době svých rostoucích úspěchů pomohl získat nebo spíš koupit zároveň s erbem a s právem nosit kord. Této prestižní symboliky si užili jen oni dva, syn dramatik a otec rukavičkář. Po nich už ji neměl kdo zdědit. Shakespeare umíral bez mužského potomka, jeho jediný syn Hamnet zemřel v jedenácti letech.

Dědily po něm dcery, byly dvě: starší Zuzana, provdaná za lékaře, a mladší Judita, ke svatbě se právě chystající. Bydleli teď ve Stratfordu všichni, William se svou ženou Annou, jejich dcery, zeť a osmiletá vnučka. Jak se snášeli, o čem spolu mluvili, čím jeden pro druhého byli, můžeme se jen dohadovat. V divadelních hrách, které napsal, poznáváme nejružnější manželství a rodiny zblízka, ale o jeho vlastním rodinném životě známe pramálo, skoro jen údaje o křtech, sňatcích, pohřbech a majetkových transakcích. Několik jich připomeňme.

William Shakespeare, pokřtěný 23. dubna 1564 ve Stratfordu. V osmnácti letech sezdán tamtéž s šestadvacetiletou Annou Hathawayovou, dcerou sedláka.

Jich dcera Zuzana, narozená šest měsíců po svatbě.

Dvojčata Hamnet a Judita, narozená po dalších třech letech.

Doktor John Hall, význačný lékař ve Stratfordu a okolí, sezdán roku 1607 se Zuzanou Shakespearovou.

Jich dcera Alžběta, jediná Williamova vnučka, narozená, když mu bylo třiačtyřicet.

Mezi suché číslice prosakují z úředních spisů náznaky osobních dramat. Roku 1578, když bylo Williamovi čtrnáct, provinil se jeho otec John neplacením daně. Téhož roku zastavil statek, který zdělila jeho žena Mary, a prodal všečen její majetek. Později pokutován vysokou částkou, protože se nedostavil k soudu, nakonec i za to, že přestal chodit do kostela, prý ze strachu, aby nebyl zatčen pro dluhy.

Roku 1613, ještě za Shakespearova života, žaluje dcera Zuzana jistého mladíka s nechvalnou pověstí za urážku na cti. Jmenoval se John Lane a údajně o ní prohlašoval, že ona, vdaná žena, se dopustila cizoložství s místním kloboučníkem Smithem. Když se obviněný Lane nedostavil k soudu, byla prohlášena za nevinnou a nactiutřač vyobcován z církve.

Druhá dcera, Judita Shakespearová, se dva měsíce před otcovou smrtí provdala za místního obchodníka s vínem a tabákem Thomase

Quineyho. Nevěsta ne nejmladší, bylo jí jedenatřicet, ženichovi sedmadvacet. Za měsíc po jejich svatbě zemřela jistá Margaret Wheelerová při porodu nemanželského dítěte a za otce byl označen Juditin manžel. Když se doznal, byl odsouzen k veřejnému pokání a dočasně exkomunikován. Otec Shakespeare vzápětí mění závět'. Aby Juditino dědictví ochránil před pochybným zetěm, rozdělí jeho splatnost do několika fází. Celkem to bylo 300 liber, nemalá částka, uvážíme-li, že by se za ni v Londýně daly koupit dva domy.

Ano, divadelník loučící se s tímto světem byl bohatý člověk a své dcery zabezpečil dobře, patřil mu jeden dům v Londýně, dva ve Stratfordu, 43 hektarů orné půdy a 8 hektarů pastvin. Z čeho tak zbohatl? Z psaní her ne. Za jejich text platily herecké soubory autorům nejvýš deset liber, a to jednou provždy. Mnohem víc vynášelo být podílníkem herecké společnosti a mít zajištěn zisk z divadelního provozu, zřejmě několik set liber ročně. Navíc uměl Shakespeare dobře investovat – například v roce 1606 podobně jako jiní zámožní měšťané získal právo na vybírání stratfordských desátků, to jest daní, jejichž výběr pronajímala církev světským osobám. Zaplatil za ně hodně, 440 liber, ale po desíti letech měl mít spolu se svými dědici zaručen čistý zisk.

Hle, jaké starosti, jaké aktivity mezi psaním *Krále Leara* nebo *Zimní pohádky*. „Jako o tři sta let později Henrik Ibsen také Shakespeare byl dobrý hospodář,“ píše k tomu František Chudoba, zakladatel české shakespeareologie. „Oba dovedli oddělovat oblast zájmů hmotných od svého umění, protože nebyli jen básníky, nýbrž také muži všedního dne. Vlastní silou se povznegli na vyšší stupeň společnosti – Ibsen, aby se stal přísným soudcem jejích mravních řádů, Shakespeare, aby v množství postav a dějů zobrazil pestré divadlo světa. U Ibsena, ducha mnohem rozumověji založeného, vytrvalý zřetel na hmotnou stránku života nepřekvapuje; ale překvapovat nemusí ani u Shakespeara, který vzešel po otci z tuhého selského rodu a po matce ze staré rodiny zemanské.“ Nahlédněme znovu do závěti.

Item své vnučce Alžbětě dávám a odkazuji veškeré stolní náčiní, které dnem této vůle mám. Item dávám a odkazuji chudým ze Stratfordu deset liber, item příteli Thomasu Combovi svůj meč, item svým přátelům Hemingsovi, Burbageovi a Condellovi po jedné libře šesti šilincích a osmi pencích, aby si koupili prsten na mou památku. Item celý svůj majetek Zuzaně Hallové a po její smrti pak prvnímu synu z jejího těla legitimně narozenému.

Prvnímu synu... V těch slovech je naděje, že Shakespearův rod by přece jen ještě mohl mít mužského potomka. Zuzaně je teprve třiatřicet a jejímu muži, lékaři Hallovi, jedenačtyřicet.

*Vždyť kdo by nechal zchátrat krásný dům,
když dobrou péčí ho moh uchovat
navzdory smrti, mrazům, poryvům
a přelstít smrt i její věčný chlad.
Jen marnivec, co plýtvá, lásko, vším.
Tys otce měl, ať tebe má tvůj syn!*

– radil kdysi třicetiletý Shakespeare svému mecenáši, mladému hraběti ze Southamptonu, když ho ve svých sonetech přemlouval, aby nezůstal svobodný a bezdětný. Hrabě nakonec básníka poslechl, a když jeho milenka otěhotněla, oženil se s ní. Žil pak ještě dlouho, nejen ve svých potomcích. Přežil dokonce trest smrti, protože mu jej královna Alžběta změnila na doživotí (to když se zapletl do Essexovy vzpoury). Přežil i královnu, vyšel omilostněn z vězení a proslavil se v námořních bojích s piráty. O tři dny přežil i svého staršího syna, když je oba na nizozemském pobřeží přepadla zhoubná horečka.

Zuzana Shakespearová, provdaná Hallová, však mužského dědice nikdy neporodila. Její jediná dcera Alžběta se provdala, ovdověla a znovu provdala, ale zemřela bez potomků. Stejně jako tři synové

její tety Judity provdané Quineyové. První z nich, ten, co se narodil v čase otcovy ostudy, žil jenom pět měsíců, do jara roku 1617.

Předešlého jara zemřel ve svém stratfordském domě jeho dědeček. Příčinu smrti znal asi nejlíp jeho zeť, doktor John Hall, moudrý muž, který si o svých pacientech a jejich léčbě dělal pozoruhodné záznamy. Jeho zápisník se dochoval a dodnes budí obdiv, ale hledali bychom v něm marně. Doktor Hall jej začal psát až rok poté, co zemřel jeho tchán.

* * *

Shakespearův podpis na závěti, jeden z šesti uchovaných, je roztržený. Umíral v necelých dvaapadesáti. Na tehdejší dobu to nebyl nízký věk, ale jeho rodiče žili déle, bezmála do sedmdesáti, sestra Joan skoro do osmdesáti let. Na druhé straně jeho tři mladší bratři měli život ještě kratší než on. Jeden byl herec, druhý obchodník, o třetím jsou známy jen dva letopočty. Všichni tři zemřeli bezdětní. Shakespearova žena Anna, o osm let starší než William, byla proti smrti odolnější. Přežila svého manžela o celých sedm let. V jeho závěti je vzpomenua jen v dodatečném přípisku vloženém mezi řádky na třetí straně:

Item daruji své manželce druhou nejlepší postel s příslušenstvím.

Co tím chtěl říct? vrtalo v hlavě celým generacím zvědavců. Proč jen druhou nejlepší, a ne první? A proč nic dalšího, třeba prsten nebo jiný šperk? Nepřipojil ani slovo chvály nebo vděku, jak bývalo v manželských závětích zvykem. Byl za tak strohým odkazem despekt k ženě, se kterou sice založil rodinu, ale od níž se na mnoho let vzdálil do Londýna? Historikové namítají, že starost o vdovu automaticky příslušela bohatě zaopatřeným dcerám. Že „druhá nejlepší

postel“ nebyla nic potupného, protože první nejlepší bývala vyhrazena hostům. A že Shakespeare neodkázal manželce nic dalšího proto, aby se rodinný majetek nedrobil, kdyby se snad ještě jednou vdala. Těžko rozhodnout z těch několika chladných slov. Pravda je, že lékař Hall a dcera Zuzana se o vdovu starali až do smrti a pořídili jí důstojný náhrobní kámen. Paní Anna totiž nebyla pochována do jednoho hrobu s manželem a ještě povím z jakého důvodu.

Zatím jsme došli ke dni, kdy naposled vydechl, neznámo proč. Někdo z jeho kolegů, které zastínil, nějaký neúspěšný a žárlivý konkurent ho dal otrávit nebo tajně zabít – našeptávala by fantazie odchovaná shakespearovskými dramaty o královrazech, travičích a podlých spiklencích. Ale nic takového se kupodivu netrahuje. Legenda spojená s bardovým úmrtím je spíše komediální.

Až po dalším půlstoletí si místní vikář poznamenal do notesu, co asi někde slyšel povídat. Shakespeara prý toho dávného roku navštívili dva jeho přátelé dramatici.

Shakespeare, Drayton a Ben Jonson spolu vesele poseděli a zdá se, že přes míru pili, neboť Shakespeare pak zemřel na horečku z toho pochycenou.

Jiný doklad o tom neexistuje, jen tato historka z kdovíkolikáté ruky. Ale ujala se. Je přece milé představovat si, jak se trojice zestárlých dramatiků baví u pohárů s vínem, pokud možno v jarní zahradě a nejlépe pod moruší z jiné legendy. Moruše, stromy donedávna v Anglii neznámé, se v té době začaly dovážet po stech tisících, aby anglické království mohlo mít hedvábí z tuzemských bourců. Jednu moruši prý zasadil na své zahradě Shakespeare. Vyrostla v košatý strom a rodila jako žádná jiná, říkalo se o ní ještě po staletích – když už na zahradě nestála. V polovině osmnáctého století ji dal porazit nový majitel, kterého rozčilovalo, že mu na pozemek šlapou houfy nadšenců putujících do rodiště stále uctíva-

nějšího dramatika. Dříví z památné moruše posloužilo zčásti jako palivo, zčásti podnikavému místnímu řezbáři jako materiál pro výrobu nespočetných shakespearovských suvenýrů, pocházejících nakonec kdoví z jakých větví...

Z jedné odnože prý dokonce vyrostla další, dodnes impozantní moruše – podobně jako ze zlomečků dávných údajů a fám vyrůstají o Shakespearovi celé životopisy a teorie a samozřejmě romány a scénáře. Čím méně toho bylo zapsáno jeho současníky, tím více toho musejí dopisovat pozdější ctitelé. Mark Twain si nad jejich mohutnými biografickými konstrukcemi povzdechl: „Shakespeare je brontosaurus: devět kostí a šest sudů sádry.“

Nevzrušivý život rukavičkářova syna, doložený tak chabě, jako by nestál za větší pozornost, začal dokonce vyvolávat pochyby. Je možné, aby to úžasné básnické a dramatické dílo stvořil venkovan s přízemním osudem, bez univerzitního vzdělání a aristokratického rozhledu? Vyloučeno, mínily i takové autority jako Mark Twain, Freud a Chaplin. Od poloviny devatenáctého století se hledají důkazy, že Shakespeare nebyl Shakespeare, ale někdo jiný. Kdo? Třeba filozof a politik Sir Francis Bacon, Edward de Vere, hrabě z Oxfordu a další spisovatelé, urození i neurození, ale nápadní svými rysy a činy, ba sama královna, vzdělaná Alžběta I. To všechno se pochybovačům a snobům zdálo uvěřitelnější než prostý fakt, že neurozený mladík byl fenomenální talent. Že osmiletá základní škola ve Stratfordu, poskytující veškeré vzdělání latinsky, to jest v mezinárodním jazyce tehdejších vzdělavců, byla jedna z nejlepších v Anglii. A že k básnické představitosti a jazykové vynalézavosti přibýlo časem to, co se ve školách koupit nedá: moudrost schopná kombinovat vhled s nadhledem a obsáhnout rozmanitá hlediska, aniž se v nich ztratí. Toto napsal, když mu bylo čtyřicet:

*Smrt mějte za jistou. Pak smrt i život
vám zesládnou. A rcete životu:*

*Jestli tě ztratím – ztrácím, co jen blázen
by mermomocí držel. Jsi jen dech,
závislý na všech změnách v povětrí,
jež ohrožují každou hodinou
tu tvoji schránku... Sám sebou nejsi:
vždyť trváš z tisíců a tisíců
zrníček prachu. Ani šťasten nejsi:
stále se pídíš po něčem, co nemáš,
a pomíjíš, co máš... Až jsi stár a bohat,
zase nemáš sílu, krásu, chuť a žár,
jak užít bohatství. Co v tomhle všem
je hodno jména „život“? Když ten život
má v sobě sterou smrt.*

– říká vévoda Vicentio ve hře *Půjčka za vetu*. A jeho ústy Shakespeare, chtělo by se říct. Jenomže dramatik nepsal své osobní vyznání, psal promluvu fiktivní osoby, mnicha, za něhož se vévoda přestrojil, aby tajně pozoroval, co se bude dít za jeho nepřítomnosti. Není rozumné klást rovnítko mezi názory dramatických postav a názory autora. Přestože jsou chvíle, kdy je to vábivé.

* * *

Pro svůj náhrobní kámen si Shakespeare složil jednodušší, ne právě oslnivé verše a nadiktoval je do závěti. Vypadají jako temná výstra-ha budoucím, ale možná měly odstrašit nešetrné hrobníky, kteří čas od času museli staré hroby vyklízet.

*Příteli dobrý, pro Krista se chraň
vykopat prach, jenž je zde pochován.
Požehnán buď, kdo se ho nedotkne,
a proklet ten, kdo mými kostmi hne.*

Proto se hrob v kostele nesměl otevřít, ani když za sedm let zemřela jeho žena Anna. Pochovali ji do hrobu vedlejšího, stejně jako po čase dceru Zuzanu a jejího manžela. Hrozba prokletím se však osvědčuje dodnes. Pojistila Shakespeara nejen proti hrubosti hrobníků, ale také proti posedlosti badatelů, kteří by jeho pozůstatky donekonečna rozpitvávali kvůli anatomickým a genetickým zjištěním. Jeho současník Tycho de Brahe, na jehož kostech směli v Praze svou nenasytnost předvést, může Shakespeareovi závidět.

V chrámové stěně nad náhrobkem ve Stratfordu stojí vápencová busta téměř holohlavého buclatého muže s knírem, drobnou bradkou a opravdovým brkem v prstech. Opravdu tak vypadal? Hlava má zjednodušené rysy dobráckého souseda z loutkového divadla. Pozdějším obdivovatelům se nikdy nelíbila. Odmítali uvěřit, že krátký nos, půlměsíčkovité obočí nebo pokleslý dolní ret a celkově nejapný výraz by mohl patřit velkému básníkovi. Snad samolibému řezníkovi na odpočinku! pohoršoval se ještě ve dvacátém století významný shakespearolog John Dover Wilson, jako by vizáž velkých spisovatelů nesměla připomínat jiné povolání než múzické. Wilson měl dokonce za to, že rozpor mezi genialitou díla a přízemností vzhledu přispěl k víře, že pravý Shakespeare musel být někdo jiný než plebejský nebožtík ze Stratfordu. Ačkoli sám o pravosti jeho autorství nepochyboval, přišel s radou, jak na nevzhlednou bystu zapomenout a transplantovat do našich představ obličej zcela jiný, podstatně mladší a oduševnělejší: ten, který patřil neznámému, patrně urozenému alžbětinci vypodobenému téhož roku, kdy jak jemu, tak Shakespeareovi bylo čtyřřidvacet. Portrét kadeřavého, bystrookého krasavce se dochoval v manchesterské knihovně a vysokým čelem, klenutým obočím a ušlechtilé modelovanými líci se důstojně řadí k autentickým podobiznám Shelleyho nebo Keatse. Tak přece vypadá skutečný básník! Mužně i chlapecky, zasněně a přitom zkoumavě... Fotogeničností portrétu z Manchesteru se po několika staletích inspirovali maskéři filmu *Zamilovaný Shakespeare*. Jisté je,

že modelem pro obraz z roku 1688 nebyl Shakespeare, nejisté zůstává, zda vypadal vždy tak sympaticky. Zvláštní znamení géniovo: pravá podoba neznámá.

* * *

Nespolehlivé je nakonec i datum úmrtí, jak je vytesali do desky pod bustou: 23. dubna 1616. Shakespeare totiž zemřel 3. května, to jest o celých deset dnů později. Kdo tedy zemřel 23. dubna? Nikdo?

Shodou okolností se 23. dubna rozžehnal se světem opravdu Někdo, a to slovutný Shakespearův současník, Miguel de Cervantes. Jenže zemřel ve Španělsku, a tam se dny počítaly jinak. Když v Madridu měli třiadvacátého dubna, ve Stratfordu bylo teprve třináctého, to znamená, že Shakespearovi zbývalo ještě deset dní v životě. A naopak, když se ve Stratfordu psal duben třiadvacátý, v Madridu měli už třetí den po prvním máji a Cervantes byl deset dní po smrti. Nezemřeli tedy oba velikáni v jeden den, jak se obvykle věří a říká. Jen datum jejich úmrtí bylo stejné, ale každé se řídilo jiným kalendářním systémem.

Jiná země, jiný mrav? Spíše jiná církev, jiný kalendář. Španělsko tehdy počítalo své dny podle nového kalendáře gregoriánského, vyhlášeného nedávno papežskou bulou Řehoře XIII. Papeže ovšem nemohli poslechnout jeho angličtí odpůrci, a proto nebrali ohled na to, že nový kalendář poskočil jedné noci v roce 1582 o deset dní dopředu, aby vyrovnal rostoucí odchylku od času astronomického, která vnášela nesoulad mezi sluneční cyklus a data církevních svátků.

Byla to užitečná změna, ale za svou ji přijaly jen země uznávající papeže, to jest Itálie, Španělsko, Portugalsko, Francie, Polsko a katolické státy německé. Protestanti byli proti a řídili se dál starým kalendářem juliánským, platným od časů Julia Caesara. Protestanti v Českém království se novému kalendáři podřídili brzy, už po dvou

letech, když to přikázal jejich katolický vládce Rudolf II. Ti němečtí vzdorovali ještě celé další století.

A protestantská Anglie? Astronomové královny Alžběty radili převzít změnu z důvodů praktických, ale nepochodili, protože anglikánští biskupové ji odmítli z důvodů ideových: byl to přece vynález římských papeženců, z jejichž područí se Anglie vyškubla za vlády Alžbětiny otce Jindřicha VIII.

Tak se stalo, že anglický kalendář se zpožďoval za většinou Evropy ještě celých 170 let. Teprve potom, roku 1752, dospěl anglický parlament k rozhodnutí, že i ve Spojeném království a jeho koloniích se vyrovná odchylka mezi časem lidským a vesmírným.

Dnes se zdá neuvěřitelné, že kvůli náboženským rozporům se Vánoce u protestantů ještě dlouho světily jindy než u katolíků a Velikonoce právě tak. Ježíšek v jeslích a Ježíš na kříži byl tentýž, jen se od země k zemi lišil časem svého narození a umučení. Ale to nebyly nejhorší různice. Uvažme, kolik náboženských režimů se vystřídalo za života dvou generací Shakespearovy rodiny. Dramatikův otec John se narodil katolickým rodičům, pokřtěným v nadnárodní církvi, jejíž hlavou byl papež. Ale vyrůstal už za rozmachu národní církve anglické, jejíž hlavou se prohlásil král Jindřich VIII., a zažil popravy těch, kdo královu rozchodu s Římem odporovali. Když dospěl, stala se jeho královnou Jindřichova dcera Marie, na rozdíl od otce bigotní katolička, a ta dala popravit na tři sta protestantů, za předešlé vlády oddaných poddaných, nyní kacířů.

Johnův syn William se narodil poté, co Marii, zvanou Krvavou, vystřídala na trůně její sestra Alžběta, žena opačného vyznání, která na rozdíl od sestry papežovu moc neuznávala. Zpočátku byla tolerantnější než její sestra. Víc než na vnitřním přesvědčení poddaných jí záleželo na tom, jak se vůči státní církvi a královské moci chovají, ale i za její éry se kvůli náboženské jednotě udělovaly přísné tresty. Byly povoleny jen protestantské obřady, kdo se vyhýbal nedělním bohoslužbám anglikánské církve, musel zaplatit

pokutu nebo jít do vězení, kdo by se odvážil sloužit katolickou mši, riskoval život, a přívrženci Říma byli vinni velezradou. Množila se udání a špehování a zároveň katolická spiknutí, vzpoury a úklady proti nové královně, zvláště když ji dal papež do klatby. Španělské loďstvo se pokusilo dobýt Anglii poté, co Alžběta – byť po dlouhém váhání – dala stít svou katolickou sestřenicí Marii Stuartovnu, ženu, kterou by katolíci rádi viděli na trůně místo ní.

Byla to doba urputných nesnášenlivostí a fanatismů, mučedníků a teroristů, skoro všeho, na co jsme zvyklí také dnes, jenom to neladí s malebnou představou staré Anglie. Můžeme se pouze dohadovat, nakolik takové ovzduší ovlivňovalo postoje Shakespearovy rodiny. Otec John byl zřejmě tajný, ale nevýbojný katolík, syn William se do nebezpečných konfliktů nezapletl ani svými hrami. (Ostatně ještě než se narodil, zakázala Alžběta hereckým souborům veškeré náboženské náměty.) Jen v jedné, v *Jindřichu VIII.*, pojednal se vší úctou králův spor s Římem o rozvod a zakončil ji věštbou, že Alžběta, plod nového krále manželství, bude pro Anglii tisícerým požehnáním. To o ní napsal deset let poté, co zemřela, a v desátém roce vlády jejího nástupce. Nebyl jím nikdo jiný než její synovec Jakub, syn kdysi popravené Marie Stuartovny. Už v dětství však byl své katolické matce odňat a vychován v zapřisáhlého protestanta. Než uplyne půl dalšího století, Jakubův syn Karel I. bude poražen puritánskými silami a přijde o hlavu na popravčím špalku. Ale to už bude po smrti i Shakespeare.

*Bože, moci tak číst v knize osudu
a vidět, jak zlé revoluce dob
z hor tvoří pláně a jak pevnina,
syta své hutnosti, se roztává
zpět do moře... Jak osud tropí žert
a zvraty plní číši měnivosti
různými moky. Ó, to moci zřít,*

*i nejšťastnější hoch – vida co projít má
a jaké kříže ho tam čekají –
knihu by zavřel, usedl a umřel.*

Ten povzdech napsal pro zestárlého krále do druhého dílu své hry o Jindřichu IV.

* * *

Nejtěžším křížům své doby – pádu do nemilosti mocných, žalářování, ortelu smrti a morovým ranám – Shakespeare unikl. Kdyby byl stratfordským Shakespearem jen podle jména a ve skutečnosti byl učeným šlechticem Francisem Baconem (jak věří popírači jeho autorství), dopadl by hůř. Lord kancléř Bacon byl na sklonku života obviněn z korupce, odsouzen k vysoké pokutě, zbaven úřadu a vykázán z parlamentu i královského dvora. Osud nepřál ani dramatikovi Christopheru Marlowovi, dalšímu, kdo údajně napsal hry podepsané Shakespearem. Byl krajně podezřelý pro své rouhavé neznabožství a přišel o život v hospodské rvačce, patrně s přispěním tajné policie. Popírači však tvrdí, že Marlowe se zachránil útekem do Nizozemí a odtud posílal rukopisy do vlasti, kde se ovšem směly hrát jen pod cizím jménem...

Nositel toho jména však uzavíral svou životní pouť bez otřesů, jaké ohrožují moc a slávu. Hvězdná dráha na jeho dílo teprve čekala. Zatím byl známým a uznávaným autorem jen v Anglii, mezinárodní slávě se tehdy těšil o sedmnáct let starší Miguel Cervantes. To proto, že první díl jeho knihy o Donu Quijotovi se brzy začal překládat a vydávat v jiných zemích. Překládat totiž bylo z čeho, byla to skutečná kniha, zatímco divadelní hry zůstávaly za hranicemi literatury. Zněly z jeviště, kolovaly v nespolehlivých opisech. Herecké soubory, které si je u autora objednaly, nestály o jejich knižní vydání – mohl by je pak číst a hrát každý, a to nemohly potřebovat. Když se octly v nouzi,

některé texty tiskařům prodaly, a ti z nich udělali tištěné sešitky. Do knižní vazby se z toho, co Shakespeare napsal, dostaly jen skladby básnické, včetně sonetů. O vydávání her se nestaral a jejich texty nikomu neodkázal. Jako by je ani neměl pohromadě. Nebo to byla známka, že o jejich budoucnost nemá strach? Že si je svými dramaty tiše jist?

V závěti není zmínka ani o jiných písemnostech, o čemkoli, co by napovídalo, jak vypadala jeho knihovna či archiv. Přitom do testamentu zahrnul kromě domů, pozemků a peněžních částek i movitosti tak prozaické, jako je postel, pozlacená mísa a stolní náčiní. Dnes to zní bezmála komicky, ale zdá se, že věci pro nás samozřejmé měly v té době zvláštní význam a nedaly se jen tak pominout. Za Shakespearova mládí vznikla v jeho vlasti kniha poutavého obsahu a nezáživného názvu. Jmenovala se *Popis Anglie* a napsal ji učený William Harrison, kanovník ve Windsoru. Na jednom místě se přiznal ke zvláštnímu kroku, kterým jako by předjímal pozdější sociologické průzkumy. Zeptal se několika venkovských starců, které tři věci se za jejich života nejnápadněji změnily.

Jedna věc je, že přibýlo komínů, řekli. Za našeho mládí bývaly ve městech dva, nanejvýš tři, a to na farách a panských domech. Ostatní lidé rozdělávali oheň na kameni v místnosti, kde vařili a jedli.

Druhé velké zlepšení, i když ne pro všechny, jsou postele. Naši tátové a my jsme lehali na slamnicích, na drsných rohožích, pod sebou jen plachtu a na sobě hrubou přikrývku slátanou z cucků. Místo podušky nebo polštáře jsme si pod hlavu dávali poleno. Když si tátové po sedmi letech svatby koupili matraci nebo žíněnku a pod hlavu pytel řezanky, připadali si jako páni, co lehají v duchochách z prachového perí. Polštáře se patřilo dát jen ženě po porodu.

(K vesnickému hospodářství zemana Roberta Ardena, otce osmi dcer a Shakespearova dědečka, patřily podle úředního soupisu z roku 1556 dva stoly, tři židle, dvě lavice, jedna peřina, dva slamníky, osm prostěradel a tři polštáře. Postel nezapsána žádná, z kuchyňského nádobí jen kotlík, pánve a hrnce.)

Třetí velká věc, vzpomněli si starci, byla proměna nádobí. Namísto dřevěných talířů přišly kovové, místo dřevěných lžic stříbrné nebo cínové. Za jejich mládí se u sedláka našly sotva čtyři kousky z cínu a jeden byla nejspíš solnička. Ať spořil, jak chtěl, stěží by měl na pachotivé, kdyby neprodal krávu nebo koně. Dnes by se měl za chudáka, kdyby nemohl zaplatit nájem na šest až sedm let dopředu a koupit si pěkné vybavení do kredence, tři nebo čtyři peřiny, právě tolik příkrývek a čalounů, stříbrnou solničku, pohár na víno, ne-li celou sadu, a k tomu tucet lžic.

Nepřehlédněme, že z příborů uvedli jen lžíce. Nože se rozuměly samy sebou, ty nikdy dřevěné nebyly, ale třetí pomůcka jako by neexistovala. O té podal zprávu pět let před Shakespearovou smrtí cestopisec Thomas Coryate, absolvent Oxfordu, který projel a zčásti prošel půl Evropy, ale vypravil se také do Svaté země, Persie a Indie.

Nyní se zmíním o zvyku, který jsem pozoroval ve všech italských městech, jimiž jsem projížděl, a který se nevyskytuje v žádné jiné zemi než v Itálii. Italové totiž vždycky, když krájejí maso, používají vidličku. V jedné ruce drží nůž, kterým krájejí na talíři maso, druhou rukou si krájené maso přidržují. Kdo by se masa dotkl rukou, prohřešil by se proti dobrým způsobům. Vidličky jsou zhotoveny ze železa či ocele, někdy ze stříbra. Důvod té zvláštnosti je ten, že Italové nemohou snést, aby se na jídlo sahalo prsty, neboť lidské prsty nejsou vždy čisté. Proto jsem si umínil, že italský zvyk vidličkového krájení masa napodobím nejen za pobytu v Itálii, ale též v Německu a začasť po svém návratu do Anglie. Což vedlo k tomu, že můj blízký přítel pan Laurence Whitaker mne v dobrém rozmaru neváhal nazývat vidlonošem, a to jen proto, že jsem při jídle používal vidličku.

Jak už to bývá, neobvyklý zvyk se ujal, i když se nejdřív zdál směšný, ba přepjatý, jako by nový příbor měl blíž k okázalé ozdobě

než k praktické a hygienické pomůcce. Nač potřebuje člověk vidličku, když mu Bůh dal ruce? ptali se zpočátku Angličané. Právě tak se mohli ptát, nač potřebujeme vůz, když máme koně? A vskutku, dopravní prostředky byly až dosud čtyřnohé. I královna jezdila na koňském zadku za svým komořím. Teprve v roce 1588 – na oslavu vítězství nad španělským loďstvem – dostala z Nizozemí dar o čtyřech kolech, takže do poslední třetiny své vlády vjela v kočáře. Tou dobou byl také vynalezen pletací stroj na punčochy a lahvové pivo a v Londýně se objevily první hodinky dovezené z Norimberka. Nač, když se dal čas měřit podle slunce? A nač jsou divadla, když mravnost se vyučuje jinde? ptali se puritáni, přesvědčení, že jako všechna semeniště hříchu je tato zábava vynálezem ďáblovým.

Nesluší se trpět takové hry v křesťanském státě. Když se chcete naučit, jak podvádět a klamat, jak smilnit, jak znásilňovat, jak pochlebovat, lhát, svádět k děvkaření, vraždit, trávit, vypovídat poslušnost a rebelovat proti vladařům, neučí se při takových představeních, jak to vše dělat? Není to k pláči, že divadla jsou plná a chrámy prázdné?

Moralisté snášeli divadlo, dokud na středověkých pódiích předvádělo výjevy z bible nebo znázorňovalo, jak má člověk spasit svou duši. V šestnáctém století se to změnilo. Mezi církevními rozepřemi a rozkoly přicházely náboženské hry o pevnou pozici všude v Evropě s výjimkou Španělska a jejich zbožný obsah vystřídalá světská témata. Divadlo jako by v tom století bylo znovu vynalezeno, a nejenom Shakespearem, vždyť nebyl jediný, kdo mu nově porozuměl. Přestalo být ilustrací černobílé mravouky a stalo se obrazem rozporné lidské mentality v labyrintu světa. Znělo promluvami na dřívějších jevištích neslýchanými a rozehrávalo situace, které diváky nepřestávaly vzrušovat.

Nejednou se mravokárcům podařilo anglická divadla zavřít, na měsíc, na rok, v polovině sedmnáctého století skoro na dvacet let, ale vynález, sestrojený údajně ďáblem, začal vždy znovu tikat: jako nezničitelné hodinky, jako tep světa, tu ztišený, tu vzrušený, trvajících mezi všemi proměnami kalendářů a vlád.

Neboť účelem herectví, jak říká princ Hamlet, bylo a podnes zůstalo, aby dobrotě ukazovalo její sličnost, zpupnosti její pokřivenou tvář a celé době, jak vskutku vypadá jaká je.

Osm let po dramatikově pohřbu se na alžbětinském trhu objevil artikl, který k tomuto účelu přiléhá jako přesně ušitá rukavice. Poprvé vyšly Shakespearovy hry v souborném knižním vydání. V Londýně se o to s láskou a úctou postarali dva ze tří přátel, kterým odkázal peníze na památeční prsteny, herci Hemmings a Condell. Náklad: 750 výtisků. Počet dochovaných exemplářů: 300. Dražební cena jednoho výtisku dnes: dva a půl milionu liber. Prodejní cena v roce 1624: jedna libra. Byla to měsíční mzda tesaře. Dalo se za ni koupit sto bochníků chleba. Nebo jedna mušketa. Nebo deset lahví francouzského vína. Nebo dobře uchovatelný svazek s nadpisem *Pana Williama Shakespeara komedie, historie a tragédie*.

Tak se započala nesmrtelnost slavného neznámého. Záleží na tom, jak maličko víme o jeho osobě? Umberto Eco odpovídá:

Skutečný Shakespeare se ztrácí v Shakespearově slávě. Bez svého díla by nebyl ničím. Shakespearovo dílo bez Shakespeara však zůstane Shakespearovým dílem.

O tom, co mohlo být jinak

Odpovědět na otázku, proč jsem nešel na film *Umučení Krista*, není těžké. Protože nemusím vidět všechno. Kristova muka vídám už od dětských let na nejrůznějších obrazech a sochách a nemám důvod pochybovat, že byla nanejvýš bolestná a potupná. Sílu utrpení dovedlo umění podávat vždycky důrazně a často přesvědčivěji než sílu nějaké dobré myšlenky. Díky tomu se stále znovu dovídáme, jaké to je, když se krvácí, chroptí či vlekle dodělává, ať na bojišti, na popravišti, nebo v temných sklepeních.

Protože vám utrpení zevšednělo, vysvětlují starostliví filmaři, chceme vaši citlivost osvěžit, aby vám došlo, že Kristovo utrpení bylo horší a významnější než které jiné. Na to mám odpověď: Neotupujte diváky nekonečnými filmovými zabijačkami, a nebude třeba křísit jejich citlivost šokem.

Taková rada se ovšem jejich léčebným záměrům nehodí. Tak se stalo, že místo abych na film šel a ztrácel potom čas hovory, jestli tam bylo kečupové krve příliš nebo tak akorát a zdali nás pohled na ni plní pokorou nebo něčím horším, raději jsem se potuloval knihami, kde se o památném umučení píše bez hysterie.

Plivali na něj a bili ho po hlavě. Ukřižovali ho a losem si rozdělili jeho šaty.

To v evangeliu podle Matouše. A podle Lukáše:

Ukřižovali jej a posmívali se mu. Podávali mu ocet a říkali: „Když jsi židovský král, zachraň sám sebe!“

A podle Jana:

Když viděli, že je již mrtev, kosti mu nelámali, ale jeden z vojáků mu probodl kopím bok; a hned vyšla krev a voda.

Člověk se nevyhne otázce, jak to, že zvěst o Kristově oběti způsobila nejsilněji právě v prvních stoletích, kdy se šířila pouhými slovy, bez pomoci děsivých obrazů a zakrvácených soch?

A vzápětí otázka druhá: Působilo by poselství tohoto zvěstovatele tak mocně, kdyby jeho příběh nekončil ukřižováním? Bez poprav by přece nebylo vzkříšení a bez vzkříšení by nebylo potvrzeno, co Ježíš hlásal. Nebylo by přemožení hříchu a smrti ani spása, jak o tom s obavami psal apoštol Pavel Korintským.

Jak mohou někteří mezi vámi říkat, že není zmrtvýchvstání? Není-li zmrtvýchvstání, nebyl vzkříšen ani Kristus. A jestliže Kristus nebyl vzkříšen, pak je naše zvěst klamná a klamná je i naše víra a my jsme odhaleni jako lživí svědkově o Bohu. Nebyl-li Kristus vzkříšen, dále jste ve svých hříších a jsou ztraceni ti, kdo zesnuli v Kristu.

Otázka do třetice: Jestliže tato víra závisela na Kristově vzkříšení, potřebovala nezbytně i jeho smrt; a to ne ledajakou, ale smrt obětavou, utrpeníplnou a do světa křičící. Jaká tedy byla úloha těch, kdo ho na bolestnou smrt poslali? Mohli jeho popravě zabránit? Jistěže mohli. Ale *měli* jí zabránit? Vždyť by tak zabránili Kristovu vzkříšení a celou zvěst poškodili. Podivný paradox. Tím, že jednali zle, posloužili dobrému.

Rímský prokurátor, který v okupovaném Jeruzalémě svolil, aby byl nevinný Ježíš popraven jako zločinec, dostal se, jak známo, i do kréda neboli do apoštolského vyznání víry v Boha a jeho Syna, jenž „trpěl pod Pontským Pilátem, umřel i pohřben jest a třetího dne vstal z mrtvých“. Pilát, po způsobu císařů a filozofů, vešel do dějin dvěma slavnými výroky: „Co je pravda?“ a „Ecce homo“. A také

alibistickým mytím rukou. Byl zjevně zbabělý. Ale kdyby nebyl? Mohl to běsnění zastavit? Ti, kdo věří, že všechno se stalo tak, jak bylo proroky předpovězeno, si s takovou otázkou hlavu nelámou. Některé spisovatele ale zaujalo, že Pilát se v evangeliích projevuje váhavě, uhýbavě, bez jistoty, že Ježíš za své výroky zasluhuje trest smrti. Dokonce ho chce propustit, ale musí ustoupit davu zfanatizovanému velekněžím. Co si vlastně myslel? Myslel si, že Ježíše přijde někdo zachránit, navrhuje Karel Čapek ve svém apokryfu „Pilátův večer“, kde znejistělý prokurátor říká:

„Já bych byl přece jen čekal – že snad přijdou ti jeho Betlémači. Že ho nenechají v prackách těch zdejších pleticháni. Že přijdou ke mně a řeknou: ‚Pane, on je náš člověk a něco pro nás znamená; my vám teda jdeme říci, za ním stojíme a nenecháme mu ukřivdit.‘ ... A já bych jim řekl: ‚Zaplat’ Pánbůh, Betlémači, čekal jsem na vás. Kvůli němu – a kvůli vám i vaší zemi. Hadrům na holi se nedá vládnout; vládnout se dá jen mužům, a ne hubám... Myslím, že ten člověk ještě něco pořídí. Byla by ho škoda.‘ ... Nu, nepřišli. Ach, jaká marná věc je vládnout!“

To je Pilát, který by ctil věrnost a odvahu. V jiném Čapkově apokryfu, „Pilátovo krédo“, mluví jako obhájce snášitelnosti.

„Vy jste divný národ, který mnoho mluví. Máte samé farizeje, proroky, spasitele a jiné sektáře. Každý, kdo udělá nějakou pravdu, zapovídá všechny ostatní pravdy. Jako kdyby truhlář, který udělá novou židli, zapovídal sedět na ostatních židlích, které kdo udělal před ním... Já věřím, že každý má na pravdě podíl; i ten, kdo říká ano, i ten, kdo říká ne. Kdyby se ti dva spojili a rozuměli si, vznikla by tím celá pravda. Ano a ne se nedá ovšem spojit, ale lidé se vždycky mohou spojit; je více pravdy v lidech nežli ve slovech.“

Každý literární Pilát tak sympatickou tvář nemá. Anatole France napsal v roce 1912 povídku „Místodržitel judský“ a v ní vylíčil Piláta na penzi. Stařec sužovaný dnou se u svého sicilského statku setkává s dávným známým a vzpomínají, co kdysi zažili v Judeji. Pilát soptí na Židy – z těch prý nikdy nic dobrého nevzejde, jsou to tvrdošíjní, vzpurní barbaři, které je třeba zničit a Jeruzalém ze základů vyvrátit.

„Stokrát, ale co stokrát, každý den, každou hodinu na mně vynucovali smrt nějakého nešťastníka pro jeho rozdílný názor. Zpočátku jsem se snažil uchránit jejich oběti před trestem, ale tato mírnost je ještě víc popuzovala; vymáhali svou kořist a tloukli kolem mne křídly a zobáky jako supi. Jejich kněží psali cízarovi, že porušují jejich zákon, a jejich stížnosti mi vynesly přísnou důtku.“

To je Pilát zahořklý a nesmiřitelný. Co si myslí o Ježíšovi? Nic. Jeho společník zavzpomíná na půvabnou judejskou tanečnici, která znenadání nechala svého řemesla a přidala se k družině jakéhosi divotvorce. Dal si říkat Ježíš Nazarénský a pak ho pro nějaký zločin ukřižovali, nevzpomínáš si?

Pontius Pilatus s vraštil obočí a přešel si rukou po čele jako člověk, který pátrá v paměti. Po chvilce mlčení zabručel: „Ježíš? Ježíš Nazarénský? Už se nepamatuji.“

Povahu a myšlení dávného prokurátora si může každý dotvářet podle své představy o lidech, kteří rozhodují o životě a smrti druhých. Dokáže si člověk s takovou mocí uchovat citlivou kůži? Nebo se spokojí s tou hroší? Připouští si nezvyklé otázky? Nebo má na všechno odpověď předem?

V sovětském Rusku třicátých let vznikl román, ve kterém se Pilát kvůli Kristově popravě trápí i po smrti. Tak si ho představuje

jedna z románových postav, umlčovaný moskevský profesor, když sepisuje vlastní verzi novozákonního příběhu. Jeho nešťastný Pilát, osamělý v posmrtné pustině, čeká téměř dva tisíce let, aby si mohl s potulným filozofem Ješuu znovu promluvit o lidské povaze a jejích chybách, protože si cosi důležitého nedopověděli, než ho tenkrát v Jeruzalémě nechal ze zbabělosti, ze strachu o kariéru, zlikvidovat jako zločinného buřiče.

Jiné rozrušení skličuje biblického prokurátora v románě *Evangelium podle Piláta*, napsaném v posledních letech dvacátého století Francouzem Ericem-Emmanuelem Schmittem. Tentokrát metodicky pátrá po zmizelé mrtvole ukřižovaného, aby vyvrátil zprávy o jeho vzkříšení a předešel revoltě proti Římanům; ale zároveň je svou manželkou, která v Krista uvěřila, vtahován do magnetického pole křesťanství. V dopise bratrovi píše:

„Na lidech mě teď nezajímá to, co v sobě mají římského, ale to, co v nich může být krásného, štědrého, spravedlivého, společného, co dokážou vymyslet, aby byl svět lepší a obyvatelný... Přisel jsem o jistotu, že ovládám svůj život, že chápu řád světa, že znám lidi, jací jsou... Dříve jsem byl Říman, který ví, teď jsem Říman, který pochybuje.“ Claudia se tomu směje: „Pochybovat a věřit je totéž, Piláte. Jedině lhostejnost je bezvěrecká.“

Přesto Schmittův Pilát nevěří, že křesťanství přežije první generaci pamětníků. Vždyť o vzkříšeném Ješuu nezůstanou žádné důkazy. Nic viditelného.

Jaký byl Pilát ve skutečnosti? Podle historických pramenů panovačský, bezohledný k náboženským tradicím okupované země, schopný vynášet trest smrti bez dlouhého řízení, krutý, ale taky zastrašitelný a ústupný, když viděl, že by si některými kroky ublížil u nadřízených. Pokud ho evangelisté vylíčili jako člověka, který byl ochoten naložit s Ježíšem mírně, možná tím chtěli přenést největší

vinu na místní fanatiky a vyhnout se obvinění, že očerňují římské úřady. To udělalo z Piláta nejednoznačnou, psychologicky zajímavou postavu, ale jeho neliterární osud měl jiný spád. Několik let po Ježíšově popravě byl odvolán do Říma, když dal na jedné posvátné hoře zmasakrovat spousty poutníků, které považoval za vzbouřence. Pro četná obvinění vypovězen do Galie, tam si vzal v roce 39 život, prý na příkaz císaře Caliguly. Některé legendy mu však nezapomněly, že se pokoušel Ježíše zachránit, a tvrdily, že se posléze dal pokřtít. Etiopská církev ho dokonce prohlásila za světce.

Bez odpovědi zůstává otázka, co by se stalo, kdyby se zalekl ne fanatiků, ne nadřizených, ale své zbabělosti. V polovině dvacátého století o tom napsal skvělou novelu francouzský antropolog, básník a kritik v jedné osobě Roger Caillois.

Osvobodit Proroka? To vyvolá vzpouru proti Římanům. Naproti tomu dát ho ukřižovat je zcela bezpečné. Ale je to zločin. A který státník nebývá někdy dohnán k tomu, aby se ho dopustil pro obecné blaho? On naštěstí najde útočiště v tom, že si umyje ruce před zástupem lidu. Vykoná to divadelní gesto, aby určil, na kom je odpovědnost. „Učiňte, jak uznáte za vhodné, jen ať je jasné, že já s vámi nesouhlasím.“ Ale stačí opravdu pokrčit rameny a znechuceně odvrátit zrak? Vrazi koneckonců nic víc nežádají. Pilát narážel znovu a znovu na tutéž překážku, tak prostou, že nemohla být prostší. Na jedné straně státní důvody, na druhé straně zřejmá skutečnost, že on, Pilát, bude osobně a vnitřně vinen, nechá-li zemřít nevinného, ať svou neúčast ospravedlňuje jakýmkoli předstíraným způsobem. Rozhodl se tedy, že Galilejského zachrání.

Ale dokáže to? Odkud k tomu vezme sílu? Tento Pilát čte nejen ve svém svědomí, četl s oblibou Homéra, Platóna, Cicerona, Lukrecia, obdivoval neochvějnou rozvahu stoiků a hodnotu nestranné spravedlnosti, ale povznášející čtenářské zážitky nikdy nesmě-

šoval s rutinou své úřednické praxe. Pro tu platí stará písnička „Nespravedlnost je lepší než nepořádky“, tam rozhoduje zbabělost a lhostejnost. To všechno o sobě tento prokurátor ví a to všechno si na sobě začíná protivit.

Nejdřív to vypadalo, že se rozhodne pro nejsnadnější řešení, to jest neriskovat kariéru a nechat proroka ukřižovat. Dokonce to od něj vyžadoval pomateně vypadající muž jménem Jidáš, který tvrdil, že na Kristově ukřižování závisí spása světa. Taková je prý vůle Boží i Ježíšova a jen zločinci si přejí zabránit Mistrově popravě, a zničit tak smysl jeho sebeobětování. Vždyť kdyby Ježíš zůstal naživu a umřel přirozenou smrtí, bylo by po vykoupení, prohlašoval Jidáš. Proto je třeba, abych já byl zrádce a ty, Piláte, zbabělec.

Večer před rozhodujícím dnem se Pilát svěřil svému učenému příteli, Chaldejci Mardukovi, jehož vášní je studium různých sekt a jejich víry. Marduk předpokládá, že Ježíš je jeden z esejců, kteří věří v nesmrtelnost duše a bratrství všech lidí, odsuzují veškeré násilí a hlásají, že prvním zákonem je milovat bližního jako sebe sama pro lásku Boží.

„Přísahám vám, prokurátore, že zvítězí-li toto náboženství, bude to mít dalekosáhlejší následky než založení Říma.“

Poté Marduk, lehce opojen vínem, tématem i zvýšenou vnímavostí svého společníka, rozvíjí představy o tom, k čemu všemu by takové vítězství mohlo vést. Podoben básníkovi skládajícímu eposy spojuje možné následky do dlouhé řady – od pronásledování věřících přes rozkoly, bludy, koncily a soupeření o světskou moc, až k válkám s jinověrci a dobývání Nového světa. Nevynechá však ani umělecká veledíla inspirovaná tímto učením, katedrály, malby, knihy... Je to strhující panorama, jedna z možných verzí budoucích dějin. Završí ji Mardukova otázka Pilátovi: Nestojí za to, aby se zítra zachoval podle rady bláznivého Jidáše, nebránil popravě a „přispěl

svým dílem k uspíšení příchodu nové doby prostě tím, že nechá věci běžet jejich vlastní cestou, i když, pravda, za cenu nevinné krve“?

Pilát vstal. Byl bledý. Jeden ani druhý nebyli opilí, ale oba rázem opustila bezstarostnost a první příjemný pocit blaženosti, jaký zpočátku vyvolává víno a volná hra myšlenek. Světlušky skončily svůj koloběh. Prokurátor se zachvěl, jako by pocítil noční chlad...

„Nemyslím,“ řekl, „že by si Sokrates nebo Lukrecius byli vážili náboženství, které si potřebuje zajišťovat své oprávnění nějakým bezprávím a něčí zbabělostí.“

Ale čeká ho ještě bezesná noc plná pochyb a váhání. Caillois rozebírá mechanismus lidského rozhodování do podrobností, poučen dilematy budoucích dějin. Jedno z pokusů cílajících na Piláta v Mardukově návrhu sehrálo patrně roli v nejednom pozdějším revolučním „přerodu“, kdy jedinec dobrovolně obětoval vlastní důstojnost a cit pro spravedlnost „ve prospěch věci, která svým významem přesahuje jeho ubohou osobnost“.

Prokurátor však dospěje k závěru, že žádný bůh ani nelítostný osud nemají takovou moc, aby donutili ducha k slabosti nebo ke zločinu.

At' je v sázce sebevýznamnější věc, at' jde o spásu celého vesmíru, duch lidský páchá zlo jen s vlastním souhlasem. Je svým pánem. Je mu ponecháno na vůli být statečný... Příštího dne, tváří v tvář hlučícímu davu vyhlásil Pilát Ježíšovu nevinu, propustil ho a ujistil, že legionáři ho budou chránit, dokud toho bude zapotřebí.

Mesiáš pak úspěšně pokračoval v kazatelské činnosti a zemřel v pokročilém věku. Lidé dlouho putovali k místu, kde byl pochován, ale bez mučednické smrti a slavného vzkříšení tomu něco chybělo.

Zásluhou člověka, kterému se proti všem očekáváním podařilo zachovat statečně, křesťanství nevzniklo.

To je jedna z posledních vět novely Rogera Cailloise. V doslovu autor dodává, že kdyby nebylo mohlo vzniknout křesťanství, asi by se rozšířilo nějaké náboženství jemu příbuzné: mesianistické, rovnostářské, univerzalistické. V podrobnostech by se lišilo, ale odpovídalo by týmž potřebám.

Přesto musí čtenáře napadnout, jak jiná by asi byla budoucnost neprotkaná křížovými cestami a křížovými výpravami, bez Michelangelovy Piety a Bachových Pašijí, bez milionů dalších obrazů a soch a teologických sporů a bojů, jakož i bez polemik o filmech, kterými je vláčen zmučený Kristus. Nemusí každý prorok zahynout mlád a opuštěn. Dávno před Kristem umíral Buddha, teprve když mu bylo osmdesát, obklopen těmi, kdo ho milovali, a pod stromy, které prý náhle rozkvetly, aby svými květy mohly zasypat jeho tělo.

Odlišné možnosti dějin ponechává Caillois naší fantazii. Ale v doslovu připomíná dvě důležité proměny, o kterých uvažoval, když psal svého Piláta. Obě plynou z nečekaného výsledku v součtech životních zkušeností.

Pokusil jsem se vysvětlit, jak prokurátor jedinkrát v životě v návalu poctivosti a přímosti učinil rozhodnutí, které je v rozporu s jeho zjevným charakterem. Možná že odpovídalo základu jeho povahy. Možná že ho prostě omrzelo být považován za toho, který si myje ruce. To nevím... Nakonec to, co převládne, vděčí za své vítězství únavě nebo náhodě; a snad také skryté sumě činů, opominutí a selhání jedné lidské bytosti, úhrnu jejích ústupků, její neplodné odvahy. Jak přibývá ústupků, výčitky se skládají v kapitál. Marná úsilí, ba ani pomíjivá dobrá předsevzetí se zdaleka neztrácejí. Sčítají se a hromadí ve skrytou sílu.

Ani tím však součty nekončí. Další kapitál a nová posila přichází odjinud, z jiného času a prostoru.

Myslel jsem, že mohu Pilátovu velmi nepravděpodobnou odvahu zdůvodnit nejen jakýmsi vnitřním zvratem, ale i skrytou pomocí, kterou mu poskytli myšlenky a myslitelé pohanské antiky, Akademie a Stoa a Sokrates a Epiktetos, tisíce příkladů hrdinství, jakého se bezpochyby necítil sám schopen, věděl však, že je prokázali jiní, a musel se mu obdivovat. Podle mého dohadu mu šepot těchto nesčíslných hlasů pomáhal v těžkém zápase, protože každý člověk se může posílnit nebo nakazit tím, co ví nebo co si myslí o chování všech ostatních... V mravním světě, stejně jako ve světě hmotném, nic nezaniká a nic se nevytváří. Všechno se jen věčně navzájem sčítá a odečítá. Domnívám se, že z existence tohoto stálého, nekonečného sčítání a odečítání lze čerpat ne-li přesvědčení, tedy aspoň naději, že existuje skutečná vesmírná vzájemnost.

Roger Caillois žil v letech 1913 až 1978. Jeho novela *Pilát Pontský*, přeložená Josefem Pospíšilem, vyšla u nás poprvé v roce 1964. Mimo jiné se v ní píše, že poté, co její protagonista osvobodil Krista, nadřazení ho zbavili úřadu, postavili v Římě před soud a poslali do vyhnanství. Dopadl tedy právě tak jako Pilát, který dal Ježíše ukřižovat. Jak vidět, všechno se změnit nedá, ale z toho neplyne, že by se nemělo změnit nic.

Kdo je vinen zemětřesením

Bylo krátce po půl desáté. Země se náhle zvedla, klesla a roztrhla do puklin širokých až pět metrů. Lidé se drali z padajících domů. A také z kostelů, protože byl svátek Všech svatých a na dopolední mši se do chrámů nahrnuly davy z celého Lisabonu. Král Josef I. měl štěstí. Přivstal si na ranní bohoslužbu a odjel s rodinou na výlet, protože jedna z princezen chtěla strávit sváteční den mimo hlavní město. Kdo nezahynul v troskách budov a běžel se zachránit na prostranství u přístavu, viděl, že moře náhle couvlo. Ale vrátilo se ve třech obrovských vlnách, které všechno kolem pobřeží smetly. Co nespláchla voda, zničil oheň z povalených svící a rozbořených ohnišť. Dvě třetiny města se zhroutily, ze čtvrt milionu Lisabonců zahynulo několik desítek tisíc, možná třicet, možná mnohem víc, záznamy z té doby nejsou přesné, psal se rok 1755. Goethovi bylo šest roků, Josefu Dobrovskému dva, za rok se narodí Mozart.

Zemětřesení v Lisabonu bylo tak silné, že vlny tsunami zasáhly i západní Maroko a zvedly příboj až v severní Evropě, a dokonce na druhé straně Atlantiku. Třicet let předtím zničila podobná vlna peruánské město Callao a roku 1703 zahubila sto tisíc lidí v japonském přístavu Awa. O tak dalekých pohromách se v Evropě mnoho nevědělo ani nepsalo, zato Lisabon se stal na dlouho symbolem a mementem zkázy. Bylo to čtvrté největší město v Evropě, výstavné a bohaté, centrum říše, která sahala od Brazílie přes Angolu do jihovýchodní Asie, metropole proslulá obchodem, ale také zbožností, ba bigotností a horlivým působením inkvizice. Proč tam – proč zrovna tam dopadla tak strašlivá rána? Důvody se hledaly různě. Nejsamozřejmější bylo přičíst pohromu nadpřirozené síle.

Věz, ó Lisabone, že ničitelé tvých domů, chrámů, pokladů a tolika životů nebyly komety, hvězdy, výpary a podobné přírodní úkazy. Byly to tvé ohavné hříchy. Navzdory varováním ses jim dál a dál oddával, nestaraje se, co tě čeká. Kdyby byla pravda, že zemětřesení bylo jen přírodní jev – nebylo by důvodu kát se a snažit se odvrátit Boží hněv. Ani ďábel by si nevymyslel tak hanebnou lež vedoucí k našemu zatracení. Bůh si přeje projevit svou lásku a milost, ale buďte si jisti, že ať jsme kdekoli, pozoruje nás a v ruce má bič.

To napsal ve svém pamfletu brzy po katastrofě Gabriel Malagrida, jezuita, který třicet let působil jako misionář v portugalské Brazílii, ale od poloviny století zaujal vlivné místo u lisabonského dvora. Skončil pak špatně, jak ještě připomeneme.

Jiný původ zemětřesení objevili protestanti. Nebo spíš důvod než původ, protože i oni věřili, že příroda podléhá rozkazům Božím. Kdyby to tak snad nebylo, napsal zakladatel metodismu, Angličan John Wesley, kdyby všechny pohromy závisely na slepých materiálních silách, jakou naději bychom my trpící nebožáci měli, jaké útočiště, jakou pomoc? Ke komu bychom se modlili, kdyby Bůh neměl se zemětřesením nic společného? A jestliže On soudí svět, jestliže On je inkvizitorem žádajícím krev –

pak není divu, že začal v Portugalsku: tam, kde se barbarsky a téměř denně vraždí tolik šlechtických lidí, aniž to komu vadí. Ó jak dlouho už volá tato krev k nebesům. Jak dlouho už je hanbou nejenom všeho náboženství, ale i urážkou nebe a země ten krvavý „Dům Milosti“!

Za „Dům Milosti“ se v Lisabonu prohlašoval právě palác inkvizice. I ten zemětřesení smetlo. Protestantská obžaloba byla tedy jednoznačná: katastrofu přivolal na Lisabon katolický fanatismus.

Ten se dostal také do karikatury, kterou známe z Voltairova románu o Candidovi, vyjeveném mladíčkovi, co pořád utíká před nějakou pohromou a v jedné kapitole dorazí do Lisabonu právě v onen osudný den. Voltaire fabuluje takto:

Když bylo po zemětřesení, které zničilo tři čtvrtiny Lisabonu, sešli se místní mudrci a usoudili, že nejúčinnější prostředek na zachránění zbytku města bude pěkné a slavnostní pálení kacířů. Potvrdila to i univerzita v Coimbre a prohlásila, že podívaná na několik lidí, kteří se pálí v mírném ohni a při znamenitých obřadech, je skutečně onen tajný a nikdy neselhávající prostředek, jak zabránit zemětřesení. Chytili tedy a svázali doktora Panglosa a jeho žáka Candida. Prvého proto, že mluvil, druhého proto, že ho poslouchal a tvářil se při tom, jako když souhlasí.

O čem doktor Panglos mluvil? O tom, že na světě je všechno znamenitě uspořádáno, včetně toho, že zemětřesení řádilo v Lisabonu, a ne jinde, jelikož není možné, aby věci byly jinde, než jsou, a jinak, než jsou. Filozofovo mudrování slyšel malý černý mužík a namítl:

„Pán zřejmě nevěří v prvotní hřích, neboť není možné, aby byl pád a trest, když je všechno nejlépe uspořádáno.“

Černý mužík byl donašeč inkvizice a posléze přivedl Panglosa na šibenici. Jejich rozmluva byla ironickým obrázkem sporu příznačného pro osmnácté století. Zasahuje Bůh stále do všeho, co se děje – jak vyznávala náboženská tradice? Anebo tento svět stvořil, uvedl do chodu a více se do něj nevměšuje? To tvrdili osvícenští filozofové, když spolu s vědci nabývali stále větší jistoty, že svět podléhá neměnným matematickým zákonům, stanoveným Stvořitelem jednou provždy a poznávaným skrze lidský rozum. Nazývali se deisté, neboť Bůh, Deus, v jejich obrazu světa nechyběl, jen mezi ním a světem

narýsovali nový vztah. Takový jako mezi vynálezcem a strojem. Jestliže byl Tvůrce dokonalost sama, pak i dílo jím sestrojené musí být nanejvýš dobré, ba nejlepší ze všeho možného, protože pro jiné by se přece nerozhodl. Náš svět je nejlepší ze všech světů, usoudil na počátku osmnáctého století německý matematik Leibniz. Funguje bez tvůrčových zásahů, ale podle jeho dobrého záměru, a pokud se v něm vyskytuje něco zlého, pak proto, že je to svět konečný. Tím se jeho dokonalost omezuje, ale úhrnem je v něm zla méně než dobra – a z hlediska celku má i dílčí zlo své dobré následky. Kacířská teorie: to pro jezuity a další konzervativce, kteří věřili, že špatný stav světa je trestem za prvotní hřích. Zato pro Voltaira a jiné intelektuály té doby to byla sympatická novinka. Sice nepopírala moc boží, ale oslabovala církevní učení svou racionalitou a optimistickým výkladem světa, kde do sebe všechno zákonitě zapadá, i když to tak nevypadá. Vše je součástí předem stanovené harmonie.

A přece se Voltaire v románě o Candidovi této teorii vysmál. Svět, kterým otloukaný mladíček bloudí, je tak plný rozporů, svévole, násilí, vraždění a nejrůznějších absurdit, že filozof Panglos vypadá jako osel, když se jej snaží vysvětlit jako ten nejpromyšlenější a nejlepší ze všech možných. Jestli je tohle nejlepší svět, jaké jsou potom ty jiné, ptá se doktorův žák nad válečnými a jinými hrůzami.

„Milý Panglose,“ řekl Candide, „povězte mi: Když vás věšeli, řezali, bili a když jste vesloval na galejích, myslel jste si pořád, že na světě je všechno zařízeno nejlépe?“ Panglos odpověděl: „Jsem filozof a nebylo by vhodné, abych popíral sám sebe. Leibniz nemohl přece nemít pravdu. A soulad věcí, který byl ustanoven jakožto první věc, je to nejkrásnější na světě.“

To už je satira, jízlivá, virtuózní a zábavně rozvíjená. Lisabonské zemětřesení je v ní jednou z mnoha epizodek, ale několik let předtím zasáhlo Voltaira jako šok. Krátce po katastrofě napsal dlouhou

báseň, ve které vyzývá vyznavače vesmírného dobra a souladu, ať se dobře dívá.

*Měl by se podívat na tyto ruiny,
na těla trhaná, na děti bez viny,
viděl by sto tisíc nebohých před smrtí
v krvi se zachvívat, než je zem pohltí.
Každý tvor trpí a tvorů je bezpočet –
z toho teď skládejte dobrý a krásný svět!
Bůh – sama dobrota. To je ta představa:
otec, jenž dary své bohatě rozdává.
Ale když sype zlo plnýma rukama?
Přiznejme: toto je půda nám neznámá.
Z Boha zlo nepřišlo. Odkud však pramení,
vládne-li sám a sám? Nemáme řešení.
Zlo je tu na světě, člověk je prožívá.
Divná směs rozporů – přitom však pravdivá.
Bůh přijde utěšit člověka v trápení,
navštíví zemi – a nic na ní nezmění?*

Báseň zachází daleko, dál, než si Voltaire při všem rozčarování z vesmírného optimismu mohl dovolit. Začne se proto mírnit, začne se krýt verši jako „Nemáme řešení“ nebo „Marně se tážeme, nemá je příroda, nikdo nám bez Boha odpověď nepodá“. Přesto se ještě zeptá: proč vedle viníků postihl nevinné? Tajemství osudu, odpovídá si uhýbavě. Na jeho básni leží tíha zoufalé bezradnosti a deprese. Zakončil ji na dva různé způsoby. Nakonec se rozhodl pro ten útěšnější, ve kterém spojuje Boha s nadějí, i když to zní spíše řečnický. Původní závěr, ten, od kterého upustil, byl hořký. Na otázku „Co je třeba, ó smrtelní?“ odpovídal: „Trpět, mlčky se podvolit, uctívat a mřít.“

Právě verze s tímto závěrem se dostala do rukou dosud málo známého autora jménem Jean Jacques Rousseau. Neměli se s Voltairem

v lásce, ale báseň o lisabonské pohromě Rousseaua přímo pobouřila. V polovině roku 1756 psal z Ženevy Voltairovi:

Čekal jsem od vás úlevu, a vy jste mi jen přitížil. Leibniz mi říká: Bud' trpělivý, Bůh tě chce chránit a ze všech možných plánů zvolil ten, který minimum zla spojuje s maximem dobra. Mám-li to říct bez obalu, pak Bůh neudělal pro lidstvo nic lepšího proto, že nic lepšího udělat nedokáže. A co mi říká vaše báseň? Trp navždy, nešťastníku. Když už tě Bůh stvořil, mohl tě ušetřit útrap. Nikdy nepoznáš, proč jsi tady, žiješ jen, abys trpěl a zemřel... Pane Voltaire, já nechápu, jak může někdo hledat původ morálního zla jinde než v člověku. Vždyť i většina našich tělesných neštěstí je naším dílem.

Platí to také o následcích lisabonského zemětřesení? Podle Rousseaua ano. V dopise Voltairovi argumentuje tak objektivně, že americký sociolog Russell Dynes to považuje za počátek moderního pohledu na přírodní katastrofu. Nebylo vinou přírody, píše Rousseau, že v Lisabonu se vedle sebe nahromadilo dvacet tisíc domů o pěti, šesti poschodích. Kdyby bylo město méně husté a jeho obyvatelé více rozptýleni, nebyly by ztráty tak velké. A dále: utíkat je třeba hned po prvním otřesu. V Lisabonu se to nestalo, mnozí zůstali a vystavili se dalším otřesům země, protože to, co by museli opustit, jim bylo dražší než to, co by stačili odnést. Touha zachránit šatstvo, papíry nebo peníze je stála život.

Rousseau byl pravděpodobně první, kdo upozornil na to, jak se na rozměru katastrofy podílí povaha člověka a povaha jeho staveb. Zatím se o lisabonské pohromě diskutovalo z hlediska teologického a filozofického, teď došlo na věci přízemní, ale rozhodující.

Cožpak se příroda měla podřídit našim zákonům, aby se zemětřesení mohlo zakázat jen proto, že jsme tam postavili město?

Rousseauova otázka připomíná jiného učence té doby, Němce, který po lisabonské pohromě napsal o příčinách zemětřesení tři přírodovědná pojednání. Byl to – pro někoho možná překvapivě – Immanuel Kant, tehdy dvaatřicetiletý učitel filozofie a přírodních věd na univerzitě v Královci. Otřesy země připisoval propadu podmořských dutin, ale širší platnost mají jeho vývody etické:

Je hrubý omyl, že lidé si tuto zkázu vykládají jako boží trest za své zločiny. Člověk je tak opojen sám sebou, že se považuje za jediný předmět božích ustanovení. Ta se však týkají celé přírody, a my jsme jen její částí. Člověk si ovšem představuje, že vše, co je mu pohodlné a milé, je zde kvůli němu. A že příroda neudělá nic, co by mu nevyhovovalo, s výjimkou případů, kdy má být pokárán či potrestán.

Někdy se říká, že diskuse filozofů o lisabonské katastrofě byla sama jakýmsi zemětřesením. Že otrásla nejednou dosavadní jistotou či iluzí, vírou či přesvědčením a strhla příval otázek, na jaké byly staré odpovědi krátké. Jako by to byla předzvěst budoucích časů, kdy Evropa ohromeně hledala klíč ke katastrofám ještě masovějším a nepochopitelnějším.

Ale v Lisabonu zbyly trosky po zemětřesení skutečném a něco se s nimi muselo udělat rychle, bez velkých disputací. Ostatně i Voltairův román o Candidovi končí kapitolou, kde jedna postava po všech krkolomných útrapách a filozofováních usoudí:

„Pracujme a nechme mudrování,“ řekl Martin. „To je jediný prostředek, jak učinit život trochu snesitelný.“ A celá malá společnost se jala plnit tento chvályhodný úkol.

V poničeném Lisabonu se prosadil a proslavil jiný výrok. „Mrtvé pohřbít, živé nakrmit.“ Pronesl jej muž jménem Sebastiano Carvalho.

Někdejší voják, pak student historie a práva, pak velvyslanec v Londýně a Vídni, posléze první ministr na lisabonském dvoře. V době zemětřesení mu bylo šestapadesát, měl za sebou několik hospodářských reforem a chystal další, k nevoli vysoké šlechty, která byla jednak konzervativní a jednak ho brala jako povýšence ze šlechty nižší.

Mrtvé pohřbít, živé nakrmit. Ale také zvládnout chaos. Uhasit požáry, řádit v ruinách celý týden. Ošetřit zraněné a zastavit epidemie. Zarazit rabování. Odklidit trosky. A na to vše zmobilizovat zdatné a nebojácné síly. Bez ohledu na sýčky a protivníky, včetně jezuitů Malagridy, který ve svém pamfletu napsal:

Naším úkolem je pokání. K němu je třeba napřít všechny síly a úmysly. Dej Bůh, aby se mu věnovalo tolik rozhodnosti a zápalu, kolik se teď vkládá do stavby chýší a nových domů. Cožpak nastěhovat se do přístřešků za městem znamená, že jsme přestali podléhat soudní moci Boží?

Jiní místní jezuité předpověděli, že do roka a do dne se bude strašné zemětřesení opakovat. Carvalho pokračoval ve stavbě nového Lisabonu, ale další 1. listopad vyhlíželi Portugalci s napětím. Konečně nastal. A když minul bez pohromy, Carvalho zaútočil. Královským výnosem prohlásil pamflet za kacířský a Malagridu vykázal z města. O tři roky později vyhnal z Portugalska celý jezuitský řád. Lisabon rostl dál, podle plánů pěti premiérových architektů, už bez úzkých uliček a nebezpečně vysokých budov, zato s širokými bulváry na půdorysu šachovnice. Premiér, mimo jiné reformátor školství, vinařství a rukodělné výroby, byl jmenován hrabětem a za dalších deset let markýzem de Pombal. Střízlivému novoklasickému slohu nových budov se začalo říkat *estilo pombalino*.

K Pombalovu stylu politickému patřila tvrdost a měla svůj rub. Pro upevnění své pozice se markýz rozhodl zlomit veškerou konzervativní opozici mezi šlechtou a v duchovenstvu. Vypomohl si

několika vykonstruovanými procesy pro odstrašení. Starého nepřítele Malagridu dal bez důkazu odsoudit pro velezradu, pak popravil uškrtením a spálit.

Bylo to kruté století, ale které ještě nebylo, to naše? A jak velké je minimum zla nutné pro maximum dobra? V osmnáctém století prý se dají najít jen dva roky, ve kterých se nevedla žádná válka. Jedna z těch mnohých, které se říká sedmiletá, vypukla krátce po zemětřesení a Portugalsko do ní bylo proti Pombalově vůli vtaženo. Přesto se nezhroutilo a španělskou invazi vytlačilo, protože premiér stihl zreorganizovat armádu. A v téže době zrušil v Portugalsku otroctví. Zemřel ve vysokém věku, ale v nemilosti. To poté, co byl novou královnou obviněn ze zneužívání moci, tvrdě vyšetřován, odsouzen a vypovězen z Lisabonu. Z města, které obnovil, odešel na své venkovské sídlo.

Jak píše Kant ve svém pojednání o zemětřesení: „Člověk se nerodí proto, aby na tomto jevišti marnosti stavěl chýše trvajících navždy.“

Ale buďme spravedliví, Pombal nestavěl marně. Jeho postojem a jeho kroky začala nová, převratná kapitola v dějinách přírodních katastrof. Kapitola, v níž je psáno: Odpovědnost za neštěstí druhých neleží mimo tento svět. Odpovědnost náleží všem ostatním, všem dohromady, všem ve státě. A také státu, který se ujal vlády.

Radikálnímu státníkovi postavili v Lisabonu pomník až ve třicátých letech dvacátého století. Vede k němu Avenida da Liberdade zakončená náměstím markýze Pombala. Monument stojí uprostřed širokého kruhového objezdu a už jen přejít k němu je životu nebezpečné, protože objezdem se v pěti pruzích řítí automobily. Z dálky lze na úpatí pomníku rozluštit sochy těl drcených zemětřesením, postavy vinařů a rolníků napřené do těžké práce a bránu k univerzitní vzdělanosti. Na vrcholu sloupu, ve výšce 36 metrů stojí on, 9 metrů vysoký. K obloze zvedá siluetu hlavy v paruce a k levému boku se mu tiskne symbol síly, odvahy a také přírodního nebezpečí, které kdysi dokázal zmírnit: mohutný lev. Má vyceněné zuby a možná tiše řve.

O jednom nesamozřejmém proč

„Nikdy neříkejte, že někde něco je,“ nabádal nás v půli minulého století učitel zeměpisu. „Řekněte, že to tam leží nebo stojí. Že se to rozprostírá nebo rozkládá. Že se to zvedá a tyčí, případně strmí!“ Chtěl, aby se naše děravé zeměpisné znalosti načechraly do bohatosti alespoň jazykové. Ale i rozprostřené hektary a strmící kilometry nám vypadávaly z hlavy jako papírová drť.

Pamatuji si tuto marnost, ale nepamatuji si jedinou fotografii z učebnice. Pokud tam nějaká byla, rozkládala se v kalné tiskařské mlze.

Až mnohem později se mi poštěstilo, že mě italská lanovka vynesla z údolí o dva tisíce metrů výš. Zdvih do výše tří a půl tisíce metrů netrval déle než pár minut a z místa, kde končil, jsem uviděl, že už jen patnáct set metrů mě dělí od vrcholu Mont Blancu. Netyčil se a nevypínal, jen o pár set metrů převyšoval okolní skály. Prostě tam byl a byl stejně úžasný jako ony. Není to krásné? vydechnou snad všichni, kdo do té výšky vyjíždějí nebo vylézají, a odpověď je stejně samozřejmá jako otázka. Nesamozřejmé by bylo zeptat se, *proč* je ten výhled krásný nebo *proč* nás oblažuje pocity tak libými, že se nám újí dech a nedostává slov. Nejen u Mont Blancu, i v jiných vysokých horách. Americký básník Robinson Jeffers sice říká –

*Je snadné rozpoznat krásu mimolidských věcí, oceánu, bouře
a hor: krása je jejich duší a jejich smyslem.*

Lidství má méně krásy, a jen znečištěnou a rozbolestněnou.

Jenže rozpoznat krásu ještě není tolik, co vyznat se v ní. A ještě nesnadnější je vyznat se ve svém okouzlení věcmi tak hrozivými, jako jsou drsné srázy, rozervané skály a drtivé ledovce. Zdály se

člověku krásné vždycky? Nezdály. A nejen to, lidé o ně dlouho ani nestáli. Co nás na horách přitahuje dnes – neobvyklost, nevídanost, vzrušení z neznámého a tajemného –, to ještě před několika stiletými děsilo a odpuzovalo.

Nesmíme si vůbec představovat, že by obyčejný sedlák nebo měšťan chodil obdivovat večerní západy slunce či vzdálenou horskou scenerii.

Tak píše estetik a přírodovědec Karel Stibral v pozoruhodné knize vydané v roce 2005 a nazvané *Proč je příroda krásná?*

Za krásnou a půvabnou byla všeobecně považována krajina rovná, plochá a obdělaná. Vysoké hory byly pokládány za obludné a nazývány zrudami, bradavicemi a vředy. V lidovém podání mohly být hory, jezera či bažiny přímo výtvozem ďábla. Za opravdu pěknou byla považována krajina pouze tehdy, když z ní zmizelo vše z nespoutané divočiny a byla plná sadů a zahrad či vinic. Strach a odpor vedl k oblibě rovných a přímých linií, příroda již neměla růst zmateně a neuspořádaně, ale pokud možno ve tvaru jednoduchých geometrických tvarů. Jako v klasickém francouzském parku.

Podívejte se někdy zblízka na slavnou Monu Lisu. Na to, co se prostírá nebo spíš ježí v dálce za její krásnou hlavou. Jsou to obludně rozeklané, hrozivé skály, pravý protiklad oblé, harmonické tváře. Tehdy děsily, dnes bychom se za nimi vypravili s radostným vzrušením a možná i pro úlevu od tvarů zaokrouhlených a úhledných.

Zaujetí pro přírodu pustou a divokou zesílilo až na přechodu od sedmnáctého do osmnáctého století. Vlivný anglický myslitel A. A. Cooper, hrabě ze Shaftesbury, tehdy napsal:

Nebudu se více vzpírat své rostoucí vášni pro věci přirozené, u nichž člověk ani svou dovedností, ani důmyslnými nápady či rozmary nezasáhl do prvotního stavu, a nezničil tak jejich řád. I drsné skály, mechem zarostlé jeskyně, nepravidelné sluje beze stopy lidských rukou či tříštící se vodopády se vším svým děsivým půvabem pravé divočiny jsou o to přitažlivější, že lépe postihují podstatu přírody, a vypadají velkolepěji a nádherněji než kejklářství šlechtických zahrad.

Empirikův obdiv k nejrůznějším odstínům a disonancím přírody, které nepřekrývá žádný předepsaný vzorec, byl zároveň vítanou inspirací pro nový zahradní styl, který přál volně rozrostlým, nepřistřiženým anglickým parkům. Na další cestě k přírodě jako k celku, odkud není žádná část vykazována, můžeme potkat myslitele, jako jsou Jean Jacques Rousseau, Immanuel Kant, Friedrich Schiller, John Ruskin. I divoké hory, dříve výtvar d'áblův, se pak stávaly úchvatným dílem božím a příroda byla stále častěji označována jako chrám, kde lze nalézat a velebit důkazy o skvělé práci Stvořitelově.

Ale copak právě hory nejsou víc troskami než stavbou? Vždyť jsou to kry nakupené po zborcení zemské kůry, nahodile rozmetané pozůstatky po sopečných explozích. Bývaly mořským dnem, a když moře zmizelo, dno se rozpadlo v poušť, v průrvy nebo pahýly. Jakápak stavba, když ji dodnes trhá mrznoucí voda a tající sníh a vířící vítr? I na to měl hrabě ze Shaftesbury odpověď: viděl v horách vznešené ruiny, pozůstatky dávných časů, a slyšel z nich výzvu „ke kontemplaci minulých epoch a jejich pádů a nových vzniků a převratů“.

Vzpomeňme také zalíbení, s jakým budou romantikové vyhledávat zříceniny hradů nebo ruiny gotických klášterů. A ve dvacátém století prohlásí architekt Le Corbusier o tyrolských Dolomitech, rozeklaných a rozervaných skrz naskrz, že je to „nejkrásnější stavba na světě“. Neboť krása, jak už jsme slyšeli, nemusí přebývat

jen v neporušenosti. A co víc, stanout na vysokých troskách země znamená octnout se na místě nesnadno přístupném, a tedy vítaně osamělém. O takových ústraních psal Shaftesbury v roce 1709:

Prostor zde naplňuje úžasem. Samo ticho jako by neslo význam, zatímco na mysl působí jakási neznámá síla... Život, ač božský, zde nevzbuzuje závist a přitom svým požehnaným klidem nabízí šťastné rozptýlení a útočiště člověku, jenž stvořen k přemítání a zpytování povahy vlastní i cizí může zde nejlépe rozjímat o příčinách věcí – a uprostřed přírody zblízka sledovat její díla.

Ale to už je myšlení doby, pro kterou výprava do hor přestane být bláznovstvím nebo cestou do pekla. Cílem teď bude vystoupit do výšek a vrátit se. Prorazit schůdnou cestu a něco z ní přinést zpátky. Vítězství a slávu? Tu hledali při pochodech přes hory starověcí vojevůdci. Osmnácté století přivádí do velehor botaniky, zeměpisce, geology, meteorology. Jeden z nich, ten, který z geologie udělal vědní obor, byl profesorem fyziky a filozofie na ženevské Akademii. Horace Bénédict de Saussure.

Roku 1769 odjel do Chamonix studovat ledovce. Tam spatřil poprvé Mont Blanc. Později napsal, že jeho krása mu změnila smysly jako choroba. „Nemohl jsem na tu horu, viditelnou z tolika míst v okolí, ani pohlédnout, aby se mě nezmocnila bolestná touha.“ Sám tuto vášeň nedokázal nikdy vysvětlit a jen nerad přiznával, že za jeho výpravami do hor vězí ještě něco jiného než vědecká zvědavost. Jeho návrh vystoupit na Mont Blanc a zřídit tam výzkumnou stanici však narážel na strach a nedůvěru. Mnoho venkovanů z okolí vystoupilo při lovu kamzíků na předhůří a ledovce, ale žádný se neodvážil výš než dva tisíce metrů. Věřili, že výšiny hlídají draci a démoni.

Tomu, kdo vystoupí až na vrchol, až ke čtyřem tisícům osmi stům desíti metrům, slíbil de Saussure peněžní odměnu; jak se lze dočíst v knize autorské trojice Willis–Hindley–Proujan *Kde končí země*.

Uplynulo patnáct let, ale žádný pokus podniknutý v naději na odměnu se nezdařil. Není těžké říci proč. Lidé tehdy nevěděli téměř nic o vysokohorském terénu a o technice lezení – a nad prozkoumanými spodními oblastmi Mont Blancu se tyčil svět plný hrozivých jevů; bylo tam třeba překonávat ledové stěny, úzké lávky a obrovské rozeklané ledovce rozrušené hlubokými trhlinami. Některé zakrývá šalebná sněhová pokrývka, přes jiné vedou úzké ledové mosty. Čas od času se z propastí ozývá hrůzostrašné sténání. A na ně odpoví shora hukot mohutné laviny, když se z hory utrhnou tuny ledu a sněhu a valí se po srázích dolů.

Přes tyto hrůzy připadal Mont Blanc nevýslovně krásný a zároveň dosažitelný nejen de Saussurovi. Stejně uhranut byl Michel-Gabriel Paccard, mladý lékař ze Chamonix. Přes několik neúspěšných pokusů byl stále rozhodnut zdolat jeho vrchol – pro Francii, pro vědu (měl s sebou vždy měřicí přístroje) a také pro vlastní uspokojení.

Dne 7. srpna 1786 zaútočil znovu. Jako nosiče přístrojů přibral ostříleného lovce kamzíků Jacquese Balmata. Lékaři bylo devětdvacet, lovci o čtyři roky méně. Vyrazili brzy odpoledne, do večera dorazili na skalní hřeben, kde se utábořili, a za rozbřesku vyrazili dál, přes rozpukaná ledová pole. Některé trhliny mohli překonat jen tak, že přes ně položili špičaté hole a přelezli po nich na druhou stranu, pod sebou neproniknutelnou tmou. Pak dlouhé žleby plné prachového sněhu, při každém kroku do něj zapadali až po boky, a nakonec strmý ledopád. Večer druhého dne, s omrzlinami a přidušení řídkým vzduchem, vystoupili přímo pod vrchol.

Přes únavu se lékař Paccard hodinu věnoval vědeckému měření. Teprve potom se vydali na zpáteční cestu. Svítil úplněk, takže mohli sestupovat až do časného rána. V Chamonix dostal lovec Balmat od de Saussura slíbenou odměnu. Pro Paccarda byl dostatečnou odměnou úspěšný výstup.

Jenže co bylo ve výšinách nadlidsky krásné, v nížině mezi lidmi zhořklo. Slávychtivý lovec prohlašoval, že výstup vedl on, lékaře prý nakonec musel na vrchol vynést. Nevěřili mu, protože byl známý mluvka; ale jistý novinář, který se sám marně snažil Mont Blanc zdolat a lékaři záviděl úspěch, začal tvrdit, že výstup sledoval dalekohledem a bylo to prý tak, jak říká lovec. Až po stu letech se našly zápisky a náčrty jiného pozorovatele, které lovcovu báchorku vyvrátily. Ale už po roce vystoupil na Mont Blanc profesor de Saussure, bezmála padesátiletý, a s ním osmnáct vůdců a nosičů s nůšemi plnými přístrojů. Vědecká měření na vrcholu trvala přes čtyři hodiny a byla zkrácena jen proto, že v řídkém vzduchu se obtížně dýchalo.

O výpravě se dochovaly kolorované kresby. Zpodobují zástup mužů v kloboucích a šosatých kabátech. Někteří mají dvě dlouhé hole, jiní jednu, jeden z nich nese žebřík. Na všech podrážkách jsou vidět nápadné výstupky. Boty pobité zespod třemi řadami hřebů navrhl de Saussure, vynalézavý učenec. (Také ze svých synů vychoval výtečné chemiky a biology a jeho vnuk, Ferdinand de Saussure, narozený v Ženevě půl století po dědečkově výstupu na Mont Blanc, je znám jako zakladatel moderní jazykovědy.)

Při četbě de Saussurových zpráv pocítilo mnoho mužů v různých zemích touhu napodobit ho. Vědci, ale i dobrodruzi zahájili útok na alpské vrcholy... Horolezecké opojení se zmocnilo žen stejně jako mužů. Jedna z nejodvážnějších byla francouzská hraběnka Henriette d'Angeville, která roku

1838 vystoupila na Mont Blanc. Do konce století ji napodobilo mnoho dalších nebojácných žen a jejich výkony zaslouží zvláštní uznání: nejenže se odvážily do říše považované za výlučně mužskou, ale musely to ke všemu učinit v sukních. Jedna z nich, Aubrey le Bondová, která měla pod rozepínací sukni kalhoty, musela vystoupit na tentýž vrchol dvakrát za jeden den, protože si tam sukni zapomněla. Kdyby se pro ni nevrátila, nepustili by ji v údolí do žádného slušného hostince.

K Mont Blanku vystoupila na sklonku devatenáctého století také italská královna Margherita (ta, na jejíž počest pojmenovali v Neapoli slavnou pizzu). Dámy z její družiny měly obličej zahalený bílými plátěnými maskami, protože se neslušelo, aby byly opálené. My se dnes maskujeme brýlemi a roztíracími filtry, horské masivy sledujeme z hebkého tepla vrstevnatých svršků a opření o zábradlí vyhlídkových teras rozjímáme o čem? Nejlépe o ničem, aspoň zpočátku, a říkám to bez ironie, protože k čemu slova a myšlenky, když krása přichází beze slov a pojmů. Dokonce bez viditelného účelu.

Forma je krásná tehdy, když má jakousi vnitřní účelnost, a to účelnost nezávislou na užitečnosti.

– mínil v osmnáctém století Immanuel Kant o kráse, která se vymyká našim návykům a potřebám. Krása přírody taková je. Na nás nezávislá, neobjednaná, nepodřízená našim přáním. Filozof Kant se za celý život nevzdálil ze svého rodiště, pruského Königsbergu, a velehory nikdy neviděl, jen se o nich dočítal, například z toho, co o svých výzkumech Alp publikoval Horace Bénédict de Saussure. Inspirován jeho poznatky konstruoval Kant své spleťtité věty o moci a vznešenosti přírody, o tom, že hrozivé skály a divoké bouře probouzejí v člověku fyzickou bezmoc, ale také sílu přiznat si pravou cenu svého lidství, která nespočívá ve starostech o majetek a zdraví,

ale v nejvyšších mravních zásadách, jaké se nemusejí sklonit ani před nadvládou přírody.

Napadne vás – četl Kant také o tom, jaká nízkost se po sestupu z Mont Blancu probudila v proradném lovcí Balmatovi? Nezmínil se o něm, ale neopomněl vysvětlit, že povznášející zážitek si z divoké přírody přinese jen člověk s mravním citem a poznávacími schopnostmi. K tomu dodal:

Jeden dobrý, ostatně moudrý savojský rolník (jak vypravuje de Saussure) nazval bez rozmýšlení všechny milovníky ledovců blázný. A kdoví, zda by měl tak docela nepravdu, kdyby náš pozorovatel na sebe vzal horské nebezpečí jen tak, jak to dělává většina cestujících, totiž z amatérismu? Nebo aby je později mohl pateticky popisovat? Ale jeho úmyslem bylo poučení lidí. Duši povznášející dojem dal tento znamenitý muž čtenářům svých cestopisů navíc.

A my ostatní? My patetiční amatéři? Musí být člověk učenec nebo cestopisec, aby se u ledovců nepodobal bláznů a nevracel se od nich s prázdnou duší? Anglický kněz a geolog Thomas Burnet se vydal do Alp už v sedmnáctém století. Toto jsou jeho slova:

V moři a horách je cosi vznešeného a velkolepého, co přivádí ducha k velkým myšlenkám a vášním. Za takových okolností se mysl přirozeně pozvedá k Bohu a k jeho velikosti – a vše, v čem je třeba jen náznak nebo zdání nekonečna, vše, co přesahuje chápání, naplňuje mysl a svou velikostí ji přemáhá, takže je uzavřena do jakéhosi úžasu a obdivu.

Ve dvacátém století vyslovil něco podobného básník už připomenutý, Robinson Jeffers, když psal verše o krásné skále v horách Kalifornie:

*Jednou zemru a také mí chlapci
dožijí a zemrou, náš svět projde rychlejšími křečemi změn a objevů
a tento věk zajde
a vlci budou výt v sněhu kolem nového Betléma. Ale tato skála
zde bude dál, mohutná, vážná, a nikoli mrtvá – energií
svých atomů bude dál podpírat celou horu,
osamělá skála po mnoha navrstvených staletích,
do jejíhož bytostného života jsem se vcítil s láskou
a s obdivem.*

Z knih, ke kterým jsme se zatoulali, snad přece jen vyplývá několik „protože“ k počátečnímu „proč“. Mezi vrcholy hor bývá lidem krásně, protože pro jedny jsou chrámem, pro druhé útočištěm, pro třetí obrazem svobody, pro čtvrté zhuštěnou energií věků, pro páté příkladem vznešenosti a nekonečna, pro šesté mementem pomíjivosti a pro sedmé – zážitkem, o kterém se nemluví. To, že vysoké hory berou leckomu řeč, je taky hodnota. Málo se tam tlachá. A neozývá se tam ani hudba. Hory samy s námi nahlas nemluví, nemají pro nás žádná slova, to jen my je obsypáváme svými přirovnáními a symboly. Protože nás nerozptylují řečí, vedou naše oči a naši mysl nezvyklými směry. Pozvedají nás nad samozřejmé.

Když jsem hory znal jen málo, vrtalo mi hlavou, proč jedna Goethova báseň, ta z nejznámějších, začíná slovy „Über allen Gipfeln ist Ruh“. Proč *über*, proč *nad* vrcholy? Klid je přece na nich, na jejich ledových a sněžných špičkách, strnulých a nehybných. Copak to Johann Wolfgang neviděl? Proč píše o klidu *nad* vrcholky, tam, kde už nic není, jen prázdno? Až po několika delších cestách, když jsem na horské vrcholy mohl upřít oči nejen z údolí a nejen na chvíli, mi začalo svítat, že absolutní klid, dokonalý a úplný, je jinde než v ledu, sněhu a kameni. Je tam, kde toto vše ustoupí a otevře se volný prostor, oproštěný ode všech obrysů a tvarů, ode všeho hmotného. Teprve klidem vrcholí všechno. Jednou i my.

*Všude nad horami
je klid.
Slyšíš korunami
sotva znít
vánku vír;
i ptáčata umlkla v houští.
Sečkej, už se spouští
i na tebe mír.*

O sedmi teoriích smrti

V říjnu 2004 se v horách u rakouského střediska Bad Hofgastein ztratil německý horolezec, patrně zaskočený prudkou změnou počasí a sněhovou vichřicí. Jeho tělo našli až po devíti dnech. Téměř sedmdesátiletý Helmut Simon pocházel z Norimberka a jeho jméno kdysi obletělo svět. Právě on si o třináct let dříve a u jiného vysokohorského hřebene všiml, že ze sněhu vyčnívají něčí holá záda, ramena a odřená hlava s obličejem potopeným v tajícím sněhu. Další oběť hor, napadlo tenkrát Helmuta Simona a jeho manželku, zkušené alpinisty. Věděli, že toho roku, 1991, zahynulo v Alpách nemálo turistů a že nedávno, při neobvyklém oteplení, roztál ledový příkrov i na mrtvých, které sníh pohřbil před deseti, čtyřiceti, dokonce šedesáti lety.

Nic nového pod alpským sluncem, pomysleli si později také lidé z horské služby a z údolní policejní stanice. Teprve když začali led kolem mrtvého odstraňovat sbíječkou, když našli předměty z pazourků a měděnou sekyrku, luk a dřevěné šípky s ptačími pírky jako křídélky a vše se dostalo na stoly vědců, vyšlo najevo, že mrtvý muž je pravěký muž. To za prvé. Za druhé, že namísto obvyklé kostry nebo jejích fragmentů se dochovalo přirozeně mumifikované tělo, ne na pohřebišti, ale v terénu, kterým procházel s výzbrojí a výstrojí všedního dne. A za třetí: od jeho narození a smrti uběhlo pět tisíc let a ještě pár století navíc. Ötzi – začalo se mu říkat v médiích, která jej obratem proměnila v mediální hvězdu. Ötzi – protože byl nalezen v masivu Ötztalských Alp na pomezí Rakouska a severní Itálie.

Jak se do vichrných a sněhových výšin dostal? Měl tudy cestu. Poblíž horského sedla, kde zůstal ve skalním žlabu, vedla přes hřeben stezka z jižního údolí do severního. Pastevecká, lovecká, snad i kupecká. Dnes se do té výšky dá vyjet kabinovou lanovkou,

v pozdní době kamenné to musel být mnohahodinový výstup z údolí, nejdřív lesem, pak pustinou. Ale proč tento horal nedošel k cíli? To je jedna z mála věcí, které o něm nevíme. Jinak je o něm známo kdeco. Mikroskopy, počítačové tomografy a nejrůznější odborné analýzy vyzkoumaly, jak byl starý (něco kolem pětáctyřiceti), nakolik měl opotřebované klouby a zuby, dokonce že měl v útrokách zbytek medvědího a kamzičího masa, nekvašeného chleba a vajíčka tasemnice. Víme, že uměl zručně zacházet s pazourkovým vrtákem a kostěným šídlem. Vyrobit cestou luk i střely s náhradními hroty. Pořídít si z kůže praktické oblečení a obutí. To všechno se zjistilo, změřilo a zvážilo. Ale co se mu ve výšce tří tisíc dvou set deseti metrů přihodilo, to se dá jen předpokládat, domýšlet nebo vymýšlet. V člancích, knihách, na internetu, možností je nepřeberně, důkazů pomálu.

Nejdřív se předpokládalo, že pravěký Ōtzi zahynul náhodou. Na hřebeni ho zaskočila sněhová bouře, ukryl se do žlabu, podchlazen usnul a zapadl sněhem. Anebo spadl do žlabu, zranil se a přitom ztratil čepici z medvědí kožešiny, našla se opodál. Rakouský archeolog a historik Konrad Spindler o tom napsal:

Právě pokožkou hlavy vydává člověk značný díl teploty. Zdá se tedy, že jednou z možných příčin smrti je umrznutí. Pravděpodobně umrzl po několika málo hodinách. Znamky boje se smrtí nejsou patrné. Umrznutí ve stavu naprostého vyčerpání je nejmilosrdnější způsob smrti – člověk jej vůbec nevnímá.

Po dalších desíti letech se ukázalo, že to pokojná smrt nebyla, ale k tomu se ještě dostaneme. Zatím zkusme označit první dvě možnosti.

Teorie číslo jedna. Smrt náhodná, způsobená změnou počasí.

Teorie číslo dvě. Náhoda kombinovaná s nehodou. Pád, zranění, uvíznutí v závěji.

Když se po sedmi letech vyřešily spory, na které straně hranice onen zavátý ledový žlab ležel, a Ötzi byl přisouzen Italům, převezli ho z Innsbrucku do Bolzana, kde je dodnes vystaven v muzeu a nadále zkoumán. Po čase, v roce 2001, v něm počítačový tomograf objevil cizí předmět: kamenný hrot šípů zavrtaný pod levým ramenem. Ve Spindlerově knize *Muž z ledovce* o tom pochopitelně není nic, byla napsána šest let předtím. Ale šíp je výmluvný.

Teorie třetí. Ötzi byl postřelen. Střela zasáhla záda a vážně mu poškodila lopatku. Vnitřní zranění způsobilo ochrnutí levé ruky. Šípů se zbavil, hrotu ne. Protože nedokázal zastavit krvácení, za několik hodin v bolestech zemřel. Ale kdo byl záludný střelec? A z jakého důvodu na Ötziho zaútočil?

Teorie čtvrtá. Byla to náhoda. Zbloudilá střela z luku jiného lovce. Ten mu šíp z rány vytrhl a posléze mrtvolu pohřbil do sněhu.

Teorie pátá. Nebyla to náhoda, ale záměr. Někdo chtěl Ötziho sprovodit ze světa.

Teorie šestá. Někdo ho chtěl oloupit.

Tak se dostáváme od nešťastné příhody k dramatickému příběhu. Přesouváme se k situacím, které jsou nám milejší než chladná fakta, protože jsme v nich takříkajíc doma, tak jako jsme doma v zápletkách románů, dramat a filmů. Jeden francouzský spisovatel, narozený v druhé půli devatenáctého století, byl přesvědčen, že dramatické situace, z nichž těží světová literatura, se dají spočítat na prstech nemnoha rukou. Je jich prý šestatřicet, tak jako je šestatřicet lidských emocí, které proudí dějinami lidstva jako věčný příliv a odliv, a to od afrických pralesů až k pařížským bulvárům. Stačí je roztřídit a napodobit, kombinovat a rozvinout. Jmenoval se George Polti, ten zapomenutelný spisovatel. Není-li dosud zapomenut, pak pro svou kuriózní inventuru dramatických citů a situací. Ta vychází vstříc zálibě, s jakou si neobvyklé události či postoje vtěsňujeme do obvyklého vzorce. Například:

Nenávist k blízkým. Soupeření blízkých. Nevěra vedoucí k vraždě. Zesílení. Osudná zvědavost. Sebeobětování pro ideál. Obětování všeho

pro vášně. Ctižádost nebo touha po moci. Bezdůvodná žárlivost. Msta, pronásledující zločin.

A tak podobně. Co z toho by se hodilo na příběh muže, o jehož povaze nevíme zhola nic? Jistěže pomsta, nemilosrdná a zákeřná, mířící do zad. Ale za co? Jistěže soupeřivost, ale kvůli čemu? A pokud se tam vyrovnávaly účty, kdo komu co dlužil? Byl zločincem ten, kdo střílel, anebo se zločinu dopustil postřelený? Čím celý ten konflikt začal? Závistí? Žárlivostí?

Nevěrou, která vedla k vraždě, napovídá našim spekulacím pohotový George Polti. A hned víme kudy kam.

Ötzi byl se stádem celé měsíce na horských pastvinách, a když se vrátil do vsi, zjistil, že jeho ženu zatím získal někdo jiný. Náhle byl doma nepohodlný.

Anebo jiná zápleтка. Polti by ji kombinoval se situacemi nazvanými „Náhlé neštěstí“ a „Pronásledovaný“. My ji známe z amerických westernů.

Pastevec Ötzi se vrací z odlehlých pastvin poté, co jeho vesnici napadl nepřátelský klan. Když vidí, že nepřátelé oloupili a pobili, koho mohli, utíká do hor, aby se ukryl a později pomstil. Lupiči ho pronásledují a dostihnou dřív, než může přejít hřeben.

Stokrát, tisíckrát obehnané schéma. Ale něco se před těmi pěti tisíci lety odehrát muselo, mezi ním a kýmsi jiným nebo jinými. Nemohlo to být něco méně moderního? Něco bližšího té pradávné době? Tak možná vznikla teorie sedmá, predestřená rakouským historikem Leitnerem.

Ötzi byl šaman. Uctíváný léčitel a vůdce. Na těle měl přece desítky vytetovaných znamení. Na řemínku kamennou perlu pocházející ze vzdálených hor. Vlastnil měděnou sekyrku, v době kamenných nástrojů neobvyklou. Jiní muži mu jeho moc záviděli. Nebo se jí báli. Nenapadli ho zblízka, ale tak, aby je neviděl. Doufali, že jeho smrt – nebo zmizení – bude vypadat jako náhoda.

Jiní historikové nesouhlasí. Znaménka vypálená do kůže nebyla prý výsadou šamanů, měla hojivou funkci, podobnou jako později akupunktura. Provrtaný kamínek sloužil k upevnění řemínků. Léčivé houby, které se u mrtvého našly, nebyly žádným tajemným lékem, ale běžně používaným prostředkem, a znalosti o zpracování kovů byly už také rozšířené. Ötzi nebyl osoba výjimečná, byl to průměrný člověk té doby.

Jaká teorie ještě zbývá? Po sedmi vypočtených přišla v roce 2003 nová zpráva, tentokrát z Austrálie. Vědci z ústavu pro genomový výzkum v Brisbane analyzovali vzorky z povrchu Ötziho oblečení, kamenné dýky a měděné sekyrky. Výsledek: krevní vzorky pocházejí od několika různých jedinců. Dokonce i na šípku, který ležel vedle Ötziho, našli krev dvou dalších lidí. Cítuji:

Nebyl tedy zavražděn, ale zatoulal se na území jiného kmene a vypukl boj. Ötzi zasáhl šípem dva z nepřátel, a pokaždé svou drahocennou zbraň vytáhl z jejich těla. Pak se pravděpodobně dostal do potyčky s dalšími. V sebeobraně zřejmě utrpěl rány na obou rukou a několik odřenin, což svědčí o prudkém střetu zblízka. Nakonec musel ustoupit a dostal zásah do zad.

Tedy už osmá teorie. Ale může být znovu sedmá, protože přestala platit ta první, která předpokládala, že Ötzi v tichosti zmrzl. Kdyby nebylo tomografie a zkoumání nukleové kyseliny, kdyby vědci nepronikli do hloubi Ötziho těla a do téměř nepatrných krevních skvrn, mohl nám zůstat pokojný obraz pastýře, uspaného mrazem a na dlouhé věky chráněného ledem před všemi mrchožrouty. Ale teď na něj musíme vzpomínat jinak, vyrovnávat se s tím, že nejstarší dochovaný Evropan byl obětí násilí, nesnášenlivosti a krutosti. Není jediný z těch dávných dob, kdo skončil podobně. Historik Spindler připomíná jiné brutality z pravěkých časů, dosvědčované kostrami z hromadných hrobů a vyrabovaných vesnic. Byli to primitivní lidé?

Snad jen v tom, že žili na nižší, jednodušší úrovni než my. Ale byli to lidé zruční, vynalézaví a pilní. V jihotyrolském údolí, hluboko pod ledovcem, ze kterého se vynořilo Ötziho tělo, leží vesnice Unser Frau, italsky Madonna di Senales. V ní lze navštívit archeopark zbudovaný pod širým nebem. Návštěvníci včetně dětí si mohou prohlédnout rekonstrukce domů z Ötziho éry, pece na chleba i keramiku a přitom si zkusit, jak se vyřezává šíp, zpracovává vlna, hněte hlína, tvaruje kámen. Spoustu věcí uměli Ötziho současníci – nejenom bojovat a zabíjet.

Bylo by krásné představovat si, že v téměř nedotčené přírodě žily jejich malé skupiny ve shodě a vzájemnosti a nezápasily o převahu a moc. Psycholog a filozof Erich Fromm, autor knihy *Anatomie lidské destruktivity*, poukazoval na to, že v jeskynních malbách, které líčí život prehistorických lovců, se nevyskytují žádné boje mezi lidmi. A hledal důkazy i v tom, jak se chovají dosud existující kmenová společenství v Africe nebo Jižní Americe. Usoudil, že sběrači, primitivní lovci a zemědělci jsou nejméně bojechtiví, a vyvodil z toho, že bojechtivost není lidem vrozena, ale že jí přibývá teprve s rozvojem civilizace: s dělbou práce, rozčleněním společnosti, vývojem měst.

Jiného názoru je český biolog Jan Zrzavý. V knize *Proč se lidé zabíjejí* (2004) píše:

Erich Fromm popisoval války lovecko-sběračských societ jako „charakteristicky nekrvavé“. To je nesmysl – ačkoli jsou některá etnika evidentně mírumilovnější než jiná, v určité míře válčí všechny společnosti, kdykoli válku a genocidu shledají výhodnými nebo aspoň málo riskantními; zrovna přírodní národové bohužel Fromma málo čtou a moc se jím neřídí... Zajímá-li nás, proč se lidé vraždí, zajímá nás vlastně, jakou výhodu přináší vražda pachateli či jeho okolí; zato nás v podstatě vůbec nezajímá, zda existují eventuální „geny pro vraždu“ ani jaký je na vražedném chování podíl takových

genů a jaký je podíl kultury. Pokud vraždění přináší dostatečný prospěch, budou se lidé vraždit bez ohledu na to, jak je to konkrétně zařízeno.

Zbývá se zeptat, jaký prospěch, jakou výhodu přináší člověku to, že nikoho nezabil (i když by někdy tisíc chutí měl). Prospěch z nezabití je možná nevalný, zato výhoda pozoruhodná. Někdo ji nazve čistým svědomím, někdo jí říká čistý rejstřík trestů.

To připomíná jistého amerického psychologa, rovněž přesvědčeného, že zabíjení není něco mimo lidskou přirozenost, za co by mohly jen špatné vlivy, média, chudoba nebo patologické úchylinky. Jmenuje se David M. Buss, působí na texaské univerzitě v Austinu a při jednom z výzkumů na počátku našeho tisíciletí položil pěti tisícům respondentů otázku: „Představovali jste si někdy, že jste spáchali vraždu?“

Ano – odpovědělo 91 % mužů a 84 % žen. Představovali si to aspoň jedenkrát v životě, velmi živě a podrobně. Z jakého důvodu svou představu neuskutečnili? Většinou odpověděli, že ze strachu. Ze strachu, že budou chyceni a zbytek života stráví za mřížemi.

A tak, dodává dr. Buss, mnozí z nás vděčí za svůj život tomu, že dopustit se vraždy přijde v moderním světě moc draho.

Jak draho to mohlo přijít ve světě nešťastného Ötziho, víc než tři tisíce let před Kristem, nevíme. První dochované zákoníky pocházejí z doby mladší nejméně o patnáct set let a z jiného kraje světa, zvaného Mezopotámie. Ostatně když mrtvola zůstala na vysokohorském hřebeni, kdo o vraždě věděl kromě vraha či vrahů? V roce 1991 bylo prý jen šest zářijových dní tak příznivých, že led mohl povolit natolik, aby mrtvého bylo vidět. Pak by se nad ním zase zavřel – nebýt náhody. Nebýt toho, že manželé Simonovi sešli ze značené horské stezky na ledovcové pole, aby si zkrátili sestup.

Po třinácti letech se takové odbočení v jiných horách stalo Helmutu Simonovi osudným. Vydal se na výstup po neznačené

trase a patrně ve vánici se zřítil ze stometrové výšky. Tři dny ho marně hledalo sto záchranářů. Devátého dne objevil jeho tělo myslivec v potoce pod srázem. A vylíhla se další teorie smrti. Ůtzi se prý Simonovi pomstil, jak už to vyrušené mumie mívají ve zvyku. A co víc, přinesl prý smrt i několika jiným z těch, kdo jeho tělo snesli a zkoumali. To je dramatická situace, jakou George Polti ve svém pověstném seznamu nemá. Zato je známa ze hřbitovního folklóru, který se nikdy nespokojoval s tím, že nemoci, nehody nebo ubíhající léta přivádějí postupně do hrobu všechny smrtelníky, nejenom ty, co měli něco do činění s odkrytými hrobkami a objevenými mumiami.

Ale nebylo všechno kolem Ůtziho tak děsivé. Kromě zbraní ležely poblíž jeho těla věci, které měly půvab až domácký. Například zmrzlá trnka. Ta, co roste na trnitých keřích u lesa. Proč ji u sebe měl? Tak to vysvětluje Konrad Spindler:

Trnka není sytící potravina, ale spíše pochutina, odedávna ceněná pro svůj obsah vitaminů a minerálních látek. Pravěký člověk pochopitelně tyto moderní pojmy nepoužíval, ale účinek stopových prvků, které jsou v trnce obsaženy a utužují zdraví a dodávají energii, mu byl jistě znám. Proto neudiví, že v kulturních vrstvách pravěkých a raně historických sídlišť se pravidelně nacházejí i pecky trnky.

Jazyk učený, chuť osvěžující. Budiž pochválena trnka jako vykopávka... A taky dva listy, oba javorové, zachované v jedné ze dvou nádobek, které u sebe Ůtzi měl. Nádobky nebyly z hlíny, ale ze stočené březové kůry, sešité tenkými proužky lýka. Jedna byla vystlána trávou a listím, podle archeologů proto, že se tak přenášely žhavé uhlíky. A skutečně, lupínky dřevěného uhlí ulpěly právě na dvou listech, které se dochovaly v dobrém stavu. Jen stopky jim chybějí; to znamená, že Ůtzi je nesebral suché ze země, ale čerstvě natrhal. I zbytky chlorofylu se v nich ještě našly. Ted' už jsou žluté

s hnědými skvrnkami, ale na fotografii vypadají zrovna jako listy, které se z javorů, podobny zubatým vějířkům, snášejí dodnes, po pěti tisících letech.

Řekl bych, že toto nás s pravěkým poutníkem sblíží nejvíc. Ty neměnné přírodní úkazy, které s ním sdílíme znovu a znovu. Věčně stejná tráva a kůra, věčně stejné tvary a barvy listů. A nakonec i něco tak nepatrného, že to objevily teprve elektronové mikroskopy. Zrnka pylu, dosud nerozpadlá, uchovaná po celé věky v ledu, na jeho oblečení, ba dokonce ve zbytcích jídla v jeho útrobách. Neboť jak procházel pod stromy a keři, jak dýchal a jedl, pluly kolem něj neviditelné obláčky pylového prachu, to věčně se vracející sněžení, které nestudí ani nepohřbívá, ale rozmnožuje život.

Nálezy z pekla

Na první pohled to vypadalo jako skvrna. Jako stín v ledovci, na který koncem července 2004 vystoupil dobrovolník italské horské služby Maurizio Vicenzi. Když na ni zaměřil dalekohled, napadlo ho, že to mohl být nějaký předmět, snad bota nebo polní láhev, možná zbytek zbraně nebo munice, takových už našel v italských Alpách dost, na místech, kde se kdysi válčilo. Doma z nich měl celé soukromé muzeum – šavle, pistole, pušky, dokonce kulomety, ale taky brýle, dýmky, kalamáře. Když se přiblížil, rozeznal v ledu tři uniformy s opasky, plynovou maskou a s odznaky císařské rakouské armády. Nebyly prázdné. Byla v nich tři těla, tři neznámí vojáci, ležící v ledu jako mumie. Podobně jako pravěký horal zvaný Ötzi, nalezený před třinácti lety v jiném severoitalském ledovci, o sto kilometrů severněji.

Trojice vojáků, kterou pozřel a vydal ledový masiv Ortler, zahynula zřejmě na samém konci první světové války. V září 1918 se v těch místech odehrála bitva, ve které rakouské jednotky zvítězily nad italskými, ale ne beze ztrát. Stalo se to u horského vrcholu San Mateo, 3 640 metrů nad mořem. Ale kde bylo moře? Nejblíže v Benátkách, v nedohledné nížině. Nahoře, na San Mateu, se nedalo schovat ani pod hladinu, ani pod zem, leda do ledu. Ostatně bunkry a tunely vysekané v ledovcích byly jen pokračováním úkrytů, štol a zákopů vyhloubených na jiných bojištích, a ta ležela o hodně níž než promrzlé výšiny, kde zhroucená těla pohltil sníl a led.

Ledovce ovšem nezůstávají v klidu, ale neustále, nepozorovatelně se pohybují. Jejich pohyb často drtil ledové zákopy a štoly už ve válce, i s vojáky, kteří z nich včas neunikli. Za našich časů se náparem ledu (nebo horkého léta) odkryje to, co vypadá nejdříve

jako skvrna, jako střepina šrapnelu nebo ztracená přilba. Než se ukáže, jak lidský to má tvar.

Fronta, po které zůstaly tyto stopy, se táhla přes vysoké útesy Dolomit a přilehlých alpských masivů, po skalách naježených k nebi jako drápy. Vymezovala ji státní hranice mezi Rakouskem a Itálií, do léta roku 1915 poklidná, a potom tři roky výbušná a vražedná. Nikdy se příliš nepohnula, byl to hlavně boj na místě, zápas o metry kamene, ostřelování na dohled, podkopávání jedněch druhými, marné přetlačování mezi vrcholy a propastmi. Neuvěřitelný horor pro dnešní turisty a lyžaře, pokud se o něm vůbec doslechnou, ale i pak jej snadno vypustí z hlavy, když pohlédnou na úchvatné horské štíty, ve dne šedobílé a v soumraku zčistajasna růžové. Nebo do příjemně děsivých průrev a pustin, za každým průsmykem jinak rozzubených. Nebo k nebesky tajemným ledovcům.

Také první světová válka je dnes něco jako vzdálený ledovec. Provrtávaná specialisty, navštěvovaná amatéry, matná a neprostupná pro mnoho ostatních. Co je v jejím masivu skryto? Statisíce faktů, map, výzkumů, memoárů, nesčetná skladiště spisů. Velehory papíru a pod nimi nejméně devět milionů mrtvých. Pravda, v Dolomitech a okolí to bylo méně. Sto padesát tisíc, z toho jen padesát tisíc padlých v boji, zbylé dvě třetiny zašly hladem, nemocemi, mrazem, v lavinách sněhu nebo kamení. Byla to strašná fronta, ale okrajová fronta. Okrajový ledovec, chcete-li.

Pro mne se v roce 2002 pootevřel jmény jako Mustafa Irakič, Janos Kiss, Josef Janusz, Josef Dobri, Anton Smolen, Johann Skalnik, Franz Csapek, Nikola Zabojski... Narození v různých končinách rakousko-uherského mocnářství, sešli se všichni v jeho severozápadní části, pod jihotyrolským sluncem a nakonec pod vysokými smrky a nízkými kříži na lesním hřbitově. Tu a tam k němu odbočí auto z horské silnice. Ještě třicet kilometrů, a dojede ke Cortině d'Ampezzo, ještě necelých dvě stě, a bude v Benátkách.

Michal Mertin, Jaroslav Inike, Michal Dovorak – nebo Dvořák? Dnes už to na křížích nikdo neopraví a nikdo nezaručí, že pod každým leží muž toho jména. Nejvyšší kříž nese nápis „Neznámí vojáci“ – těch bylo asi nejvíc, protože křížků se jmény je tu jen pár stovek, zatímco nápis u vchodu hlásí: „Zde odpočívá 1 259 padlých různých národností.“ Je to jen necelá setina z těch, kdo v Dolomitech padli. Zahynuli na frontě, která by se tu nikdy neotevřela, kdyby se Itálie nerozhodla k důmyslnému obchodnímu tahu; americký historik J. M. Winter jej popsal slovy „prodala se tomu, kdo nabídl víc“. Už před válkou chtěla po Rakousku, svém spojenci, územní ústupky – mezi nimi Jižní Tyrolsko. Když neuspěla, vyjednala na jaře roku 1915 v Londýně tajnou úmluvu, že žádaná území po válce dostane, jestliže dosavadního spojence opustí a přidá se k Francii, Anglii a Rusku. Do měsíce vyhlásila Rakousku válku.

Mezi Italy, kteří rázně odmítali, aby jejich neutrální země do války vstoupila, byl jistý rezolutní antimilitarista a socialistický novinář, který dokonce vyhrožoval generální stávkou. „Válka a socialismus,“ volal, „jsou dvě nesmiřitelné protiviv.“ Tento bývalý učitel se jmenoval Benito Mussolini a s rozhodností sobě vlastní do půl roku obrátil. Pojal názor, že právě válka bude rodištěm internacionální revoluce, a stal se vášnivým stoupencem válčící Anglie a Francie. Když ho socialisté jako militaristu a zrádce vyloučili ze strany, chtěl založit novou, ale to se mu povedlo až po válce. To už se z něj stal nacionalista, pro kterého byl národ totéž co stát, a nestál o jinou revoluci než tu, která ve státě posiluje disciplínu a autoritu. V armádě dosloužil rok před koncem války, když se zranil při cvičení s granátem.

Jiní Italové válčili dál, vytrvale, ale bez velkých úspěchů, zato s obrovskými ztrátami. Jižní Tyrolsko, o které tolik stáli, nikdy nedobyli, protože neovládli klíčové cesty, které vedly právě přes Dolomity. Získali je až rok po válce, když se Rakousko-Uhersko rozpadlo a jeho území se dělila u jednacího stolu, na stránkách mírové

smlouvy. Dodnes v tom kraji převládá němčina nad italštinou, i když nápisy jsou dvojjazyčné. Také na válečných hřbitovech a památnících. Ten na cestě z Toblachu do Cortiny se nazývá Kriegerfriedhof a zároveň Cimiterro de Guerra.

* * *

Nejstrašnějším nepřítelem byly laviny, dočetl jsem se v jediné české knize, která se těmito boji podrobně zabývá. Nenapsal ji historik, ale laik, vášnivý vysokohorský turista Milan Čepelka. Jmenuje se *Fronta v Dolomitech 1915–1917* a je čtenářsky tak přitažlivá, že během šestnácti let vyšla šestkrát, naposled v roce 2011, pokaždé doplněna o nové údaje a fotografie. Je to pestrá čítanka pro ty, kterým nestačí suchý popis a výčet. Vedle historických faktů přináší příběhy, výjevy, citace z deníků, takřka reportážní průhledy do dávných bitev.

Od 8. 11. 1916 začalo pravé „bílé peklo“. Sníh se neustále sypal, jeho deka metr po metru narůstala... Vichřice přetrhala lana lanovek, jako nosiči nasazovaní ruští zajatci nemohli pro velké lavinové nebezpečí vyrazit do terénu, v některých úsecích byly cesty zcela neprůchodné. Nejvýše položená místa zůstávala bez zásobování, chyběl proviant, nedostávalo se dřevo na topení.

Protože často bylo přerušeno i telefonní vedení, celé dny se ani nevědělo, zda lidé nahoře ještě žijí. Pokud spojení fungovalo, bylo telefonování utrpením. Vojáci dostávali od elektrických výbojů tak silné rány, že ještě po půlhodině pocítovali bolest v ramenech a kloubech... Nejvíce trpěly stráže, vystavené sněhovému řádění na holých větrných místech nebo pláních. Během několika minut byla celá postava zahalena do vířících vloček, střídání se konalo v krátkém čase. Bylo

vidět na tři čtyři kroky, takže o nějakém střežení nemohla být vůbec řeč. Také se stalo, že střídající stráž musela kamarády ze sněhu vyhrabávat lopatami... V bojovém úseku Lagazuoi lavina strhla z pozice dělo i s posádkou... V dolní části karu Fontana Negra smetla lavina italský přístřešek i s osazenstvem do údolí do pozic Rakušanů... Za jediné noci z 12. na 13. 12. 1916 jen na rakouské straně horské fronty zahynulo v lavinách 6 000 vojáků. Během tří dnů na obou stranách fronty asi 10 000 mrtvých, což je nejnižší odhadovaný počet...

V posledních válečných týdnech byli vojáci již tak podvyživení a vyčerpaní, že nebyli schopni dopravit padlé druhy do údolí. Vyslečené mrtvolky přivázali na prkna – v nejvyšších polohách byl nedostatek oblečení – a pouštěli je po lanech dolů k moréně, kde teprve později byli pohřbíváni... Koncem války mrtvým už nikdo nevěnoval pozornost... Mnohé z těchto obětí leží ještě dnes ve velehorách. Jsou zasypány kamením ve skalních rozsedlinách či pochovány v hlubinách ledovce. A ledovec občas vydá pozůstatky některého z mrtvých.

* * *

Nedávno jsem prošel dvě náhorní plošiny, ze kterých se 2 300 metrů nad mořem stalo bitevní pole. Jednu, o dvacet metrů vyšší, obsadili Italové, tu nižší drželi Rakušané. Zakopali se tam na tři roky. V zákopech a za nimi vyrostla jakási frontová městečka, krkolomně zásobovaná z údolí, která ležela hluboko pod skalami, v hloubce 800 metrů. Nahoru se tahala potrava, voda, munice, děla, minomety – lanovkou i pěšky, po stezkách i vystřílenými chodbami. Taky se tam ze vzdálené elektrárny dodávala elektřina, v jeskyni byl nouzový agregát. Mezi oběma plošinami je prohnuté sedlo, široké asi jako dva přechody pro chodce. Žádná strana se přes ně neprosťlela natrvalo, ale pokoušela se o to znovu a znovu, dravě a krvavě.

Přešel jsem po sedle suchou nohou, od jedněch polozborcených zákopů k druhým. Monte Piana a Monte Piano se jmenují ty dvě plošiny. Turista se na nich může otáčet kolem své osy a za jejich okraji vidí panorama útesů ještě vyšších a rozeklanějších. Jsou krásné, ale i z těch tenkrát hrozilo nebezpečí: děla pálící sem v marné snaze pohnout nerozhodným bojem. Po třech letech Italové svou plošinu vyklidili, protože potřebovali posílit vojsko u řeky Soči, kde v neúspěšných ofenzivách ztratili sto třicet pět tisíc padlých a tři sta tisíc zajatců.

Přesto vyšla Itálie z války po boku spojeneckých vítězů. Mussoliniovská propaganda kreslila válečná léta jako dobu triumfu a nedovolovala připomínat fiaska a strádání. Lidé v okolních vesnicích pak dlouho ukrývali zápisky, dopisy a všechno, co ta těžká léta dokládalo. O jejich útrapách jsem se dověděl v muzeu, které bylo v roce 2003 otevřeno mezi průsmyky Valparola a Falzarego, mezi zpustlými zdmi dávné vojenské pevnosti. Stojí u silnice, kde všude kolem leží stovky balvanů. Nejsou to bludné kameny, ale kusy vysokých skal, ve kterých se Rakušané a Italové, zavrtaní do štol, navzájem podminovávali. Do vzduchu pak vylétali jak vojáci, tak roztrhané stěny štol, a ty leží rozhozeny po kraji jako pomníky bez hrobů. Kolem se ostatně umíralo i po válce, když obchodníci s kovovým odpadem posílali horaly, ať ze srázů a plošin sbírají železné střepiny, pláty a poztrácené zbraně. Ledaco přitom vybuchlo pod rukama, ale to se bralo jako nutné riziko, v horách byl hlad, protože válka zničila pole i pastviny a na dlouhá léta vyhnala turistiku, která kraj živila už od konce devatenáctého století.

Další můj nález v „ledovci“ Velké války je jedno zvláštní jméno. Znal jsem je už dřív, patřilo slavnému italskému reportéru a spisovateli, ale teprve v horském muzeu jsem se dověděl, jak začínal. Jako by se nemohl dočkat frontových dobrodružství, už v šestnácti utekl z toskánského domova do francouzské armády. Po roce, když Itálie vstoupila do války, válčil tři roky v Dolomitech a před koncem

války znovu ve Francii. Kurt Erich Suckert, po otci Němec, po matce Ital, po válce aktivista fašistické strany, ale po dalších desíti letech antifašista, za svou kritiku Mussoliniho a Hitlera dokonce dva roky internovaný. Ve čtyřicátých letech byl válečným zpravodajem na východní frontě a posílal odtud reportáže tak šokující, že po návratu byl znovu uvězněn. Jeho život, plný zvrátů a přemetů, skončil v necelých šedesáti, na rakovinu, za kterou prý mohlo i to, že kdysi na francouzské frontě poznal na vlastní kůži plyn yperit. Napsal dvě děsivé a nezapomenutelné knihy o tom, co s lidmi dokáže udělat válka. První se jmenuje *Kaput*, druhá *Kůže* a Kurt Suckert je podepsal svým literárním jménem Curzio Malaparte, ironicky převrácjícím jméno dobyvatele Bonaparta.

Mezi exponáty ve smutném muzeu jsem poprvé v životě viděl zblízka šrapnel, tlustou metrovou střelu, napůl rozřezanou, aby bylo vidět, co má v útrobach. Stovky kovových kuliček. A časovaný zapalovač. Vystřelena z děla roztrhne se ještě ve vzduchu, když se blíží k nepřátelským pozicím. Výbuch promění kuličky v kovové krupobití, tak husté a prudké, že zbičuje lidská těla do podoby řeseta. Tuto střelu, často smrtící, vynalezl koncem devatenáctého století anglický kapitán Henry Shrapnel. Teprve v druhé světové válce ustoupila účinnějším vynálezům, ale v té první se zasloužila o většinu zranění způsobených dělostřeleckou palbou. Staré fotografie proděravělých vojáků o tom říkají svoje. Ale i nad jinými exponáty v muzeu, nad troskami uniforem, všelijak slátaných spacích pytlů, ubohých rukavic a další výstroje, nad vší tou výbavou do vleklého a beznadějného utrpení v mrazu, ledu, blátě a olověném dešti, napadá člověka otázka nijak nová. Jak to mohli vydržet? Nebo spíš proč? A nejen ti v Dolomitech. Jak to, že vydrželi v takové bídě a hrůze ne rok, ale tři, čtyři? Odkud brali nové odhodlání, novou úpornost?

Anglický historik Niall Ferguson nabízí v knize *Nešťastná válka* několik možných odpovědí. Vojáci pokračovali v boji, protože museli, za druhé, protože chtěli, za třetí, protože je to docela bavilo,

neboť násilí se stává drogou, za čtvrté, protože toužili pomstít zabité kamarády, za páté, protože přeceňovali své šance přežít, za šesté, protože jinou volbu neměli. John Keegan, autor *Historie válečnictví*, to vyjádřil takto:

Středověký voják v bitvě u Azincourtu 1415 mohl odjet nebo odběhnout do bezpečí na vedlejší kopec, voják v bitvě u Waterloo 1815 mohl přijít o den později nebo zahrnout nesprávným směrem. Ale kam mohl jít voják v zákopové válce v roce 1916?

Pravda, mohl dezertovat, ale hrozilo mu, že bude vlastními lidmi zastřelen za zbabělost. Dezertérů byl vždycky jen zlomek z milionů. Francouzi jich za první světové války popravili šest stovek, Britové čtyři stovky. Ale co bránilo v útěku ostatním? Jen strach z trestu smrti?

John Keegan:

Muži v zákopech navázali důvěrná přátelství a vytvořili svazky vzájemné závislosti a sebeobětování, silnější, než jaké mohou vzniknout v míru.

Americký historik J. M. Winter:

Zabalit to a utéct znamenalo především zradit důvěru hrstky přátel. Znamenalo to také zklamat důvěru nižších důstojníků, kteří s nimi sdíleli nebezpečí.

Kanadský historik Modris Eksteins:

Z deníků a dopisů frontových vojáků je jasné, že smysly jsou myriádou náporů a útoků tak otupeny, že člověk brzy začne žít

podle svých reflexů. Funguje instinktivně. I když si myslel, že reaguje normálně, život na frontě byl tak namáhavý – opravy zákopů, kopání nových, strážní služba, čištění výzbroje, krysy, blechy –, že měl jen málokdy čas a sílu přemýšlet o smyslu a účelu války.

Citát z vojenského deníku:

Kdo byl v zákopech tak dlouho jako náš pluk a nepřišel při těch pekelných útocích o rozum, určitě ztratil aspoň cit pro mnoho věcí. Až příliš hrozného, až příliš neuvěřitelného se na nás valí. Pro mě je neuvěřitelné, že se to všechno dá snášet. Náš ubohý mozek to prostě nestačí pojmout.

Vzpoury, k nimž na některých místech fronty docházelo ve třetím a čtvrtém roce války, nebyly podle historiků namířeny proti válčení a jeho cílům, ale proti mizerné stravě, špatnému zásobování nebo proti nedostatkům při odpočinku v týle. Napovídá to, že válku nerozhodla nějaká myšlenková revoluce nebo nová zbraň, ale postupná dezorganizace a vyčerpanost. A podle Nialla Fergusona ještě něco:

Porážku Ruska v roce 1917 zavinili jeho vojáci, kteří se toho roku masově vzdávali nepříteli. Více než polovinu ruských ztrát představovali muži, kteří padli do zajetí. Také Rakousko a Itálie ztratily tímto způsobem velké množství vojáků, ale Britové, Francouzi a Němci se po většinu války vzdávali v mnohem menším počtu. Vzdávat se na západní frontě totiž bylo nebezpečné. Bylo to větší riziko než pokračovat v boji, protože nepřítel na obou stranách mnohdy pobil nejen ty muže, kteří se mu pokoušeli vzdát, ale i ty, kteří padli do zajetí. Proto vojáci pokračovali v boji, i když byli v nebezpečné, nebo

dokonce beznadějně situaci. Jakmile se Němci zbavili tohoto strachu a začali se spojeneckým armádám ochotně vzdávat, bylo po válce. Kdyby obě strany dokázaly udělat víc pro to, aby se nepřítel nebál vzdát, válka by možná skončila dřív.

* * *

Toto je historka dochovaná z časů Velké války. Pole v západní Belgii, země nikoho, mezi zákopy a v namrzlém blátě plno mužských postav. Jen některé stojí, většina jich už několik dní leží. Stojící vyjednávají, co s padlými. Jednacími jazyky jsou angličtina a němčina. Najednou vběhne do pole zajíc. Ze zákopů vyskočí další muži a vrhají se po něm jako po míči, kličkují, ze všech stran ho nadhánějí. Velká mela a smích jako za klukovských časů. Nakonec chytí ušáka Němci a Skotové jim ho nechají. Píše se rok 1914 a neválčí se od včerejšího večera, kdy Němci začali zpívat v zákopech koledy a Skotové si řekli, že jim dopřejí tichou noc. Ráno na Boží hod vylezli někteří vojáci nad zákopy. „Nestřílet!“ „Nestřílíme!“ volali na sebe a ukazovali, že mají holé ruce. Za tohoto klidu zbraní požádal skotský kaplan svého plukovníka, aby se směl vypravit k Němcům a vyjednat pohřbívání. Stalo se.

Vtom vyběhl zajíc... Když ho dohonili, začali hloubit lopatami hroby, každá strana pro své mrtvé. Kaplanovi se podaří přemluvit anglického a německého velitele, aby po zaházení hrobů povolili společnou pobožnost pro všechny. „Hospodin je můj pastýř,“ modlí se před vojáky anglicky. „Der Herr ist mein Hirt,“ pronáší po něm německý voják, v civilu student bohosloví. Příměří trvá ještě několik dní, nejen na tomto bojišti, i na několika jiných. Štáby to nevidí rády, ale vojáci si rychle zvyknou nestřílet a scházet se v zemi nikoho jako na tržišti. Vyměňují si cigarety, čokoládu, konzervy, odznaky nebo aspoň knoflíky. Anglický rum za německé víno. Na zdraví.

Déle než do ledna 1915 idyla nevydrží. Padnou rozkazy a nové výstřely a zákopová válka blátivě a krvavě pokračuje. Vojáci ovšem

o vánoční události napsali domů. A reportéři do novin. Londýn to považuje za známku nepřítelovy únavy. Berlín v tom vidí důkaz německé síly. Odpůrci války jsou okouzleni nadnárodním smyslem pro duchovní hodnoty. Zastánci války oceňují smysl pro závazná pravidla boje a příměří. Ale válka, první světová, bude trvat ještě tři zimy a čtyři léta. Vánoční příměří poztrácejí lesk a zajdou na úbytě.

Dodneška se vede spor, co to vlastně bylo. Sentimentální úlet? Otrlé ulevjáctví? Nepochopitelný zázrak? Pochopitelná potřeba oddechu? Někteří znalci soudí, že se tu projevila připravenost lidských bytostí spolupracovat. Být ochotně solidární.

Ale proč jenom nakrátko? namítají druzí. Jak to, že tak dlouho předtím i potom byly tyto bytosti ochotny nikoli spolupracovat, ale vzájemně se likvidovat? Za prvního půl roku války, do Vánoc 1914, padlo na západní frontě přes milion spojenců a jen o třetinu méně Němců. Než válka skončila, bylo padlých téměř deset milionů. Vánoční bratření bliká nad tím masovým hrobem jako scénka z pohádky. V denících, dopisech, kronikách a hlášeních jsou o něm záznamy, ale po dvou třech letech se říkalo, že to snad ani nebyla pravda, nebo jen zčásti. Obliby došla jiná verze. Němci prý hráli se Skoty vánoční fotbal. Z lásky k fotbalu odložili pušky a od srdce si mezi krátery zakopali.

Ať tak či onak, společným jmenovatelem zůstal obraz člověka jako tvora schopného žít dvěma životy: jedním džentlmensky sportovním, druhým bezohledně drtivým. Nebo jedním nábožně dojatým a druhým bezbožně nenávisným.

Nerad bych jim křivdil, těm, co tehdy společně honili zajíce, vyměňovali si kuřivo, a dokonce se dávali stříhat od jednoho polního holiče. Možná si mysleli, že válka už je po tolika masakrech stejně rozhodnutá, tak proč si nedopřát trochu velkorysosti. Němci přece o Vánocích 1914 věřili, že do tří týdnů dobudou Londýn, a Angličané byli přesvědčeni, že Německo se do konce ledna zhroutí. Svatá jistota. V tvém jménu si obě nepřátelské strany přátelsky připily, s tebou

v zádech se společně pomodlily, obě k jednomu Bohu, ale každá za něco opačného.

* * *

Z dálky desíletí a století se nám snad každá válka zdá zbytečná, nebo aspoň zbytečně dlouhá. Tak rádi a tak bystře bychom svým předkům poradili, jak to zabalit a jít od toho. Odkud vzít rozvahu, jak být prozíravý a chytrý. Málo si připouštíme, že kromě strachu, agresivity nebo fanatismu hrálo svou roli i to, že vytrvalci brali svůj boj vážně, jako povinnost, jako nezbytnost, jako naději, že se jím prosadí hodnoty, ve které se naučili věřit. Že svět po ní bude bezpečnější, odpovědnější, solidnější, méně bezohledný. Když válka začala, nebyl to nástup otupělých ovcí nebo samých švejků. Mnozí – mezi nimi Guillaume Apollinaire nebo Henri Barbusse – se do války hlásili s elánem, ba nadšením, s vírou, že přinese něco očištného a osvobodivého, vzepětí sil, které překoná dekadenci a upevní otrávený řád. Anebo nastolí nový, zdravější.

Mýlili se – ale iluze je mocná výzbroj. I když ji frontová jatka rozmetala, prvotní impuls vykonal svoje a jeho stopy přetrvávaly. Pokusit se to pochopit znamená nahlédnout o něco hlouběji do ledovce Velké války, na pohled matného, jako by se v něm všechno slilo do jedné masy, ale uvnitř rozvrstveného.

* * *

V Čepelkově knize o dolomitské frontě jsem narazil na příklady až sportovního zanícení, jaké boj ve vysokých horách vyvolával ve zdatných mužích. Ve zbrani nebyli jen hoši z nížin, ale také někdejší vysokohorští vůdcové, horolezci, znalci horských území, vynalézaví technici, rubači jeskyní a tunelů, muži schopní akrobaticky zdolávat skály v úloze zvěď, vytáhnout na nejvyšší vrcholy světlometry a osvětlovat jimi noční šturmy. Při vší tragičnosti byla fronta v Dolomitech

také místem mužské soutěživosti, řevnivosti, vášnivé snahy vyzrát na protivníka, přemoci ho technickým důvtipem, podminovat, vytlačit z vrcholů, dokázat, že králem hor jsme my, ne vy. To je to hrozné na mužském zápalu, to slepé a zaslepující. Pod horskými vrcholy někteří rytířsky pochovali protivníka, kterého předtím skolili z nebetyčné skály. A jak píše Milan Čepelka, muži z jednotek takzvaných alpinů navázali po válce pevná přátelství s někdejšími protivníky ze strany Rakušanů, navzájem se vyhledali, aby si řekli, proč útočné akce probíhaly tak a ne jinak. Dokonce přinesli lana a společně vylezli nad propasti, kde jejich život visel kdysi na vlásku, a stali se věrnými přáteli.

Záhady lidského života. Mustafa Irakič, Anton Miska, Janos Gregor, Ahmed Levic, Max Weiss a další a další z mého hřbitova k nim neřeknou nic. Ostatně ti, co tam leží pod nápisem slibujícím věčnou paměť, byli prý jen nosiči a příslušníci stavebních čet. Někdo musel do těch výšek nosit vše nezbytné k životu i k smrti, někdo musel být po ruce, aby jiní mohli vytrvat v boji. Irakič, Csapek, Skalnik, Hunka, Dovorak, Farkas, Barabasz, Mertin. Nikdo neví, čím byli ani co by dělali po válce, s kým by se přátelili, před kým by si uplivali. Věčná paměť je děravá.

* * *

Mezi téměř desíti miliony padlých ve Velké válce byl Angličan Rupert Brooke, absolvent Cambridge, začínající básník a literární vědec, duchaplný mladík s velkým kouzlem osobnosti a bezpočtem přátel. Když válka začala, bylo mu sedmadvacet a rychle se vrátil z cest, aby mohl dobrovolně nastoupit k britskému námořnictvu. Stihl ještě evakuaci Antverp. Ale než se mohl zúčastnit skutečných bojů, zemřel při plavbě do Dardanel na otravu krve po lehkém zranění. Bylo to v dubnu 1915.

Jak už to ve dvacátém století klikatě chodilo, verše tohoto svobodně se rozhodujícího Brita přeložil po čase český vězeň

v německém koncentráku. Nebyly z těch, kterými Rupert Brooke nepoznanou válku romantizoval, jako by si od ní sliboval prozření a novou sílu. Josef Čapek v Buchenwaldu – pár let před tím, než sám zahynul – si vybral báseň, v níž mladý Brooke, netušící ještě, jak skončí, udělal zkusmou inventuru toho, co všechno ztratí, až se jednou bude muset s životem rozloučit. Ne velké plány nebo úspěchy. Ne velké, všední věci, drobné radosti smyslů, jaké věrně provázejí naši každodenní existenci. Ty, na které nezbyvá místo v proslovech nad hroby neznámých nebo známých vojáků. A přece o ně přišel každý z nich a všichni dohromady, ať v zákopech, na moři, nebo v horách. O věci, které si nežádaly odvahy a obětí. Jen lásku.

Alespoň část té Brookovy dlouhé básně. Jmenuje se „The Great Lover“, „Velký milenec“.

Hle, co já miloval:

*Mé mísy a talíře běloskvoucí,
ty s modrou obrubou; jemného peří čarovnou látku;
světla zpod mokrých střech; pořádnou patku
bodrého chleba; rozmanitou chuť potravy;
a duhu; ze dříví kouř hořce modravý;
a kapky dešťové, které se na dně květů třpytí;
i samy květiny, jak jejich slunné bytí
o můrkách žíznivých sní z noci včerejší;
a také vlídnost prostěradel, která zkonejší
tak mnohou trampotu; a drsně mužský zas
polibek pokrývky; jadrné dřevo; rozpoutaný vlas
zářivé živoucí; modré valy mračen; nevášnivý pych
a smělou krásu strojů mohutných;
dobrotu teplé lázně; a kožešiny na dotyk;
důvěrný pach starých šatů a jiných věcí takových –
přátelský rukou dech útěšný a také vlhlost vlasů,*

*trouchnivý výpar listí ještě za zimního času,
utkvělý v loňském kapradí.*

*Ke mně, sem,
vy tisíce drahých jmen! Planete královským plamenem!
Perlivé chichotání výtrysku sladké vody;
hloubit se do základu; zpěvu doprovody,
ano, a hlasy v smíchu; i těla lopotu,
však vzápětí odpočinek; vlaky v duhovém supotu;
pod nohou pevný písek; hnědavé třepení,
jímž vlna v poklesu se na okamžik rozpění;
oživlé barvy vlhkých oblázků; železa přísný chlad;
a kyprou čerstvou hroudu měl jsem rád;
a spánek; výšiny; a stopy v orosené trávě;
duby; a hnědý lesk kaštanů, jež rozloupł jsi právě;
třpyt kalužin v trávě; a čerstvě sloupnuté proutí; –
to všechno byly mé lásky. To vše má pominouti.
Co může odolat veliké hodině,
všechna má náruživost, ani pak prosby mé
nestačí přenést s sebou přes Smrti práh,
co jsem měl rád...
... Mé lásky drahé, nevěrné, vám ještě jedenkrát
poslední vzdávám dík. Každý to má znát,
zítřejší milenci zas velebit vás budou dál a dál:
„To všechno bylo hodné lásky,“ řeknou. „A on miloval.“*

Draze milovaní aneb Z vojenské pošty

Vroucně milovaná manželko já vás nastokrát pozdravuju a líbám my sme pořád ve vysokých horách v Tyrolích samá propast a vejška nahoře kamení a sníh že to není ani pro lidi pouze pro ftáky tvůj dopis draze milovaná manželko sem s radostí převelikou popad dyž mně při pefelu řekli že mám psaní...

Radosti převeliká, radosti nebetyčná, radosti z dopisů přicházejících na frontu a do kasáren a z fronty a z kasáren, patříš k zářným minutám v dějinách člověka. Většina těch psaní se nedochovala, ale představa o jejich moci se dá vyvolat kdykoli. I citované řádky, adresované „vroucně milované manželce“, jsou jen ozvěnou, nápodobou dopisů skutečných, s jakými se na frontách první světové války setkával Jaromír John. Pocházejí z knihy jeho válečných próz *Večery na slavníku*, z povídky o nádeníkovi od Vlašimi, který prošel několika východními frontami, až se jako vodič soumarů octl ve vozatajské horské koloně poblíž Dolomit, kde „horská hradba podobá se svými holými vápencovými vrcholy kupám do běla vysušených kostí“. Odtud – předčasně zestárlý, nemotorný, kdekým ponížovaný a místo salutování smekající – nasliněnou tužkou smolí pozdravy manželce a pokyny stran mlácení, nemocného prasete a starých holínek, které by se snad hodilo prodat i neprodat... „Holinky dědy Pejšáka“ se ta Johnova povídka jmenuje a je nezapomenutelná nejen pro kouzelný samospád dopisových pasáží, ale také důkazem, jak ani smrtící konflikt mocností nestačí přehlušit dávnou starost, napohled směšně malichernou, a přesto neoddělitelnou od základních věcí života.

... pořád na Vás vzpomínám jste živi a zdrávi draze milovaná manželko ty holínky Šejnohovi dej ať dělá co chce když

zas píše poslal mně kartu neb jsou sešmajdané a palec se mně ohnul já v tom chodit nemůžu kdyby dával málo tak je neprodávej bude je mít Vincek je holomek jako ti bosenští kluci tady a má taky takovou hubu píšeš vroucně milovaná manželko že jsou plesnivý ať je Vincek namaže a Šejnoha ať položí čtyři zlatý jináče bych přišel zkrátka stály deset rejsnekých ať si Šejnoha přišije štruple jináč se do nich nedostane když si přidělá podkůvky ať si pěkně pochodí kdyby Vincek brečel tak je ani za pět rýnských neprodávej dyž bude dělat dobrotu a nebude vrdlouhat draze milovaná manželko dal bych mu holínky na památku esli se Bůh to dej z vojny živ a zdráv vrátím aby měl něco na památku kdybys myslela že je to málo tak je neprodávej já teda nevím drahá manželko dyž je to kříž na lidstvo tahle vojna kdybys byl radši doma aby mě nic netrápilo než v propastech tady mezi životem a smrtí dyž se císařové nemohou srovnat já nevím co s těma holínkami drahá manželko že pozdravuji švaříčka z Písečné jestli je jeho syn eště v Mladý Boleslavi aby ho taky pánbůh uchoval to je trápení jsem špatný na nohy a v kříži mě bolí páni jsou hodní všechny vás pozdravuju a líbám a do ochrany Matky boží Vás poroučí váš tatínek.

Jindřich Pejšák

Psaníčka z bojiště nezanechávala stopy jen v krásné próze. Dávne vojenské vzkazy pronikly také do lidových písní, proměněny v ostré obrazy. Kde si Johnův Pejšák stýskal na tvrdý chleba v rozviklaných zubech, tam zní vojenská píseň téměř výkřikem o komisárku zapíjeném vodou z koleje. A jiná, ještě zoufalejší, nabírá podobu dopisu psaného „na pargamíně v cizí krajině“.

*Chceš-li, milá, vědět,
jaké víno mám?*

*Na tom širém poli
v té francúzké zemi
voda lužová.*

*Chceš-li, milá, vědět,
jaká svadba má?
Přindi se podívat,
jak se bude kúlat
hlava krvavá.*

*Chceš-li, milá, vědět,
jaký je hrob můj?
Přindi se podívat,
až se bude šlapat
po mně vraný kůň.*

Na počátku vojenské strasti bylo jiné psaní, kdysi osudné, později ostudné, jak je do omrzení vyřvávaly mašírující roty ve dvacátém století. „Samá královna, samá královna ceduličku psáála, aby šohájka, aby šohájka na vojnu dostáála.“ Která to byla? Uherská a česká královna, římská císařovna Marie Terezie. Za její vlády, když byl ministrem války budoucí Josef II., se armáda začala doplňovat jinak než dosud. Už nejen verbováním, ale také pravidelnými odvody, na základě úřední ceduličky. Ne že by na tom odvedení byli líp než naverbovaní. Pro jedny i pro druhé byla vojenská služba doživotní a teprve císařovnin vnuk, František I., ji v roce 1802 zkrátil. Z doživotí na čtrnáct let. „Čekaj, moja milá, sedum roků na mňa,“ sčítalo se v písni od Kyjova. „A po sedmém roku, čekaj ešče pět let, potom sa mňa pytaj, budu-li tebe chtět. A i po tech pěti čekaj ešče po dva, potom sa mňa optáš, esli budeš moja...“

Jaký mohl být návrat po tak dlouhé přervě, líčí historik František Roubík: „Voják, odvedený v 19 letech na vojnu, zapomněl za 14 let

vojenské služby své občanské zaměstnání, jemuž se stěží vyučil. A když se vrátil konečně domů, piják a lenoch, odvykl práci, zůstal obyčejně na obtíž rodné obci.“

Na vojnu tenkrát nemuseli šlechtici, kněží, úředníci, lékaři, měšťané královských měst a nejstarší synové samostatných rolníků. Z ostatních unikl jen ten, kdo se vykoupil, ale vykoupení stálo 300 zlatých a k sumě tak závratné mohl obyčejný člověk přijít, jen kdyby ji vyhrál v loterii.

Odvodem na vojnu se zlomil život hned několika lidem. Staré písní stačí pár krátkých veršů, aby počátek tragédie vystihla čtyřmi strohými, neúprosnými záběry. V prvním vytane před očima připravený kůň. Così na něm čeká, napoví druhý a zároveň se obrací ke starému otci. Třetí dopoví detailem:

*V Hradišti na rynku stojí vraný kůň
a na tem koníčku, můj drahý tatíčku,
celý mundur můj.*

Nesmí se to přečíst rychle. Pomalé tempo písně doplňuje zlověstný obraz povlovně, od celku k částem a k dalším postavám, až vyjde najevo celý krutý zlom.

*A pri tem koníčku vojáci stojí
a mého milého, synečka švarného,
do vojny strojá.*

V roce 1845 byla vojenská služba zkrácena ze čtrnácti let na osm. Rok poté psal od tureckých hranic voják Jiří Sobotka své dívce Kateřině do Hostákova u Třebíče:

... Ovšem že to je dlouhej čas, eště 2 leta, ale měj strpení,
a nech to na vůli boží, buď mi věrná, jak já tobě věrný sem

a budu, až přijdu domů, teprv se budeme milovat a radostí užívat, jak se nám bude líbit.

Často se mě o tobě zda, že sem u tebe, ale jak se probudím, tak vidím, že sem v Dalmácii a že to není pravda, a celý den potom sem smutnej a truchlivej, že ani nevím, co dělám, ani mě nemůžeš celý den z mysle vyjít, jen pořád se vidím u tebe dosud. Kolikrát si myslím, jaký časy sme užili, dyž sme byli u muziky, ale tade ani není musiku slišet, jen tade po těch horách a skalach na těch montenegrinských a tureckých hranicích se jeden musí potloukat, a nikdá není jistě živobytím, aby nebyl od těch montenegrinů zastřelenej aneb aby z nějaké skaly nesrazil hlavu.

Dyby bylo možná s tebou ty svátky užívat, tebe videt, a s tebou promluvit, tak by mě to odlehčilo. Ty jistě nespomínáš tak na mě, jak ja na tebe. Ale Pan Buch dá, že se brzo budem vidět, já sy myslím, že to nebude trvat věčně; a taky může bejt, že na druhé rok přijdu domů, proto ještě žádnou jistotu nevíme, esli tade zůstaneme 2 a neb 3 leta. Tak tebe, moje znejmilejší Kačenko na sto tisíckrát ještě pozdravuju a líbám, a prosím tebe, dybys mně zas brzy odepsala, jak se máš, a jesli si zdráva, jesli ti to psaní bude tešit, a jesli ne, tak mě nepotřebuješ odepsat, jak chceš.

Taky na stokrát pozdravuju tvoji maminku a sestru, a tveho bratrance Jozefa a do ochrany Boží tě poroučím a já zůstávám tvůj nejupřímnější a věrný milovník až do temného hrobu

Georg Sobotka

Dopis vepsal do čtyř rámečků ve tvaru srdce a každý vyzdobil vystříhováčkami z hedvábného papíru. Jeho psaní je dnes uloženo v třebíčském muzeu, ale Kateřina je uchovávala až do smrti, přestože se po letech marného čekání vdala za jiného.

Písnička z jiného kraje svazuje takové osudy do zkratky a houpe nad nimi jablíčkem jako umíráčkem.

*Červené jablučko
nad vodú sa kníše,
moje pocěšenje
za mnú listy píše.*

*Jeden mi napísal,
abych sa vydala,
druhý mi napísal,
abych ho čekala.*

*Červené jablučko,
nad vodú sa někniš,
moje pocěšenie,
za mnú listuov nepiš.*

Po dalších dvaceti letech, od roku 1868, sloužili odvedenci místo osmi let jen tři. A krátce před první světovou válkou ještě o rok méně. Zkrácená služba se dala vydržet líp, ani jet na urláp čili dovolenou pak nebyla taková vzácnost. Koncem devatenáctého století psal infanterista Cyril z kroměřížských kasáren rodičům docela stroze:

Noveho byvám psal není tu nic takového edem zme mělí lišpicírunk dne 1/12 prosinca od Kortskomandanta tak zme byli pochoválení u 15 kompanyje dostal orlap každý kdo chtěl jaby taky dostal orlap ale enom na dva dni tak sem si povídal žetonestoji zato A jak to psani obdryžite tak mne píšete jak se mate asteli zdravi tak vas všechny vespolek posdravuji a zusta vam váš věrny Sin

Ciryl Boruta

A na jinou adresu jiný syn, dragoun Franc Moravčík:

Draze Mylovaňí rodiče na vědomost' davam že su chvala Panu bohu zdraví šmakuje dobře a ten pakunek sem dostal vestředu tu flašu slivovice a 4 buchtí a japka japka sem dal vachmajstroví aj trnkí pan buch vám zaplat' za to noveho tu neňí níc enom zíma ale sněhu neňí malo koňa mám dobreho je jak ofca a na svatki zme taky mněli na ščedří deň bílí knedle večer a herinkí zme si kupili a vutkí auš bylo po Svatkách tak ješče vas mílí rodiče srdečne pozdravuji Zustavam vaš věrny syn do smrtí Zbohem na Zhledanu

O kasárenském zážitku mnohem vzrušivějším psal domů neznámý český voják na samém počátku dvacátého století:

Dne 17. června r. 1901 v Posádce Tereziňské byla očekávána návštěva našeho Císaře Pána Františka Josefa I. Než slunko vyšlo byli jsme již oblečený v parádním mundůru a mašírovali na Litoměřické cvičišťě. Moji radost nelze vypsati, neb při vzpomínce že dnes si budu hleděti Císaři v tváři tvář že dnes uvidím toho jemuž tříletou činnou službu obětuju v nejkrásnějším věku svém – při vzpomínce této bylo mi tak blaze že jsem s velkou toužebností očekával příchod Císařův.

Defilírkou před bělovlasým mocnářem byl pisatel rozradostněn ještě víc, přestože jeden z dragounů se při rychlé jízdě smrtelně zranil. Vše završeno vydatným obědem v kasárnách.

Pan setník nám dal 1 hl. piva a dva dny jsme nic nedělaly jen chodili po procházce. A já jsem si to vše napsal co upomínku na den v mé činné službě mě nejmilejší až někdy v pozdější

době budu se bavit v kruhu rodinném by jsem mohl mým známým předčítati jak byl den 17. června mě vzácným.

O dva roky později prožíval dny horší. Svěřil to papíru a své Mařce, zpočátku téměř rýmovaně, jako by chtěl psát baladu, ale nakonec prokládal rýmy rozmrzelou prózou.

Kasárník jest věru těžký kdo naň není ještě zvyklý. Hledíš oknem na ty časy tak jak ptáče v těsné kleci. Počítám ho den ode dne kdy již mi jednou přestane. Osm dní jsem za to obdržel že jsem si pro cigarety šel. Před našima kasárny je domek maličký a v tom domku malým cigarety prodávají. Já jsem jednou v neděli dostal na kouření velký apetý, a že jsem neměl daleko, ani nevím jak to přišlo, neb jsem na to nespomněl, že jsem si s Kasáren bez Bajonetu pro cigarety šel. Tu jsem si cigarety zapálil a do kasáren zpátky jdu, naneštěstí tu potkám Hejtmana Markoviče, který se mě tu hned ptá Kde jste chodil člověče? A ani prý Bajonet nemá! Počkej já ti dám ty holomku, zítra přijdeš k Raportu poručený. Felák na to povídá, proč jdeš lumpe bez Bajonetu, přeci víš že jsi starý voják, jen počkej von ti Hejtman dá ty kluku. Já byl ale přec veselej a druhý den sem k Raportu šel. Hejtmanovi tady nahlas hlásím co jsem provinil – a on tu na mne spustí Co myslíte že jste již v Civil? Když mě hodně nadal – tak mě 8 dní kasárníka ještě k tomu přidal. S toho já si ale nic nedělám jen co já po Kasíně mám. Pak se těším jenom na to že uvidím moje zlato. Ani nevíš moje Mařko jak se těším jenom na to, až půjdu s Tebou na špacír a s Tebou si porosprávím. 1028 tomu dní co již na vojně dlím, žádného trestu jsem neměl až tentokráte jest první. 5ho Července byl pro mne ten nešťastný den že jsem si šel pro športky bez Bajonetu z kasáren ven. Hrom aby již do militerky uhodil, a též by toho již konec byl,

však ono to již nějak uteče a já v civil budu, pak se budu bavit s mojí milkou doma, a nedostanu za cigarety 8 dní Kasárníka. Nedělám si z toho nic jen když toho není víc. Kdyby toho třicet bylo, mrzel by mně víc.

Terezín dne 12. července roku 1903

Vojenské dopisování se časem proměňovalo. Ubývalo obratů naučených nebo odněkud opsaných a přibývalo nehledanějších a osobitějších. Postupně se pisatelé učili zmáhat těžkou ruku a nezvyk vyjadřovat se na papíře. Pro některé mládence byla psaníčka z vojny možná prvními dopisy, jaké kdy museli napsat – proto sáhodlouhé věty bez teček a čárek, školácké chyby a zkomolená slova, proto čeština promíchaná s fragmenty kasárenské němčiny.

Pozoruhodné je, čím si za starších časů vypomáhaly dopisy psané s láskou a touhou. Protože je svazoval ostych, uchylovaly se k obratům a obrazům z básniček nebo písniček a někdy se nezpívanou písničky stávaly. Příklad jistě nevymyšlený vložili bratři Mrštíkové do *Roku na vsi*. Na bílý aršík s růžičkou v čele tam píše uplakaná Rozárka milému na vojnu:

Spanilý kvítečku panenské čistoty!

Když jsem počala večeřati, počala devátá hodina bítí. Tu ke mně přiletí dva ptáčkové a počali velice křičeti. Já jsem nevěděla co to má znamenati. Na to si vzpomenu že mám svému Nejmilejšímu psáti. Ptám se péra máli psáti aneb ho na stranu odhoditi. Tu ke mně přiletí vlaštovička, počne obletovat a překrásně švitořiti že mám svému ze všech nejmilejšímu pár utěšených slovíček napsati.

Tak já ze srdéčka upřímného počínám na prvního máje svoji lásku vyjevovati.

Pochválen Pán Ježíš Kristus.

Můj ze všech znejmilejší já tě srdečně pozdravuju a těšilo by mě to, kdibi tě těchto pár řádků při stálém zdraví vynatrefiti

mohlo. Já su chvála Pánbu Bohu zdravá jako rybička v tej voděnce a vlaštovička v povětří. Za stoleček sedám, péro sobě hledám bych ti mohla psát a o tobě můj nejmilejší spomínat. Čítám každé deň kdy dojedeš na urláb a posílám ti hubičku po tem ptáčku slavíčku co dole v zahradě tak pěkně zpívá. Nebudeli ti milá, přileť k tobě holubička sívá, pošli mně ji zpátky, já ji přijímám z lásky. Myslím, že to nebude, že to kdysi dobrým koncem vypadne, ešli nemáš srdce falešné a máš ho ke mně upřimné.

Toto psaníčko jsem psala, kdiž sem povečařala v tichej světnice, kde jen hodiny tikali a to bylo ticho tichučko, tlouklo jen mé srdéčko. A to právě dyž chlapci děvčatům máju stavjali a na mě sirotečka bez tebe zapomínali. Psala bych ti neco dál ale nemožu protože se mně píro zlomilo a hinkóst velil. Let' psaníčko let', ať si u mého Martinka hned'.

Tvoje věrná

Rozára

Jak se takové nebo podobné psaní nakonec dostalo do ruky autorům Roku na vsi, není těžké domyslit. Dopisy doručené vojákům se nezhazovaly, ale bezpočtukrát četly a pečlivě schraňovaly. A nejpěknější věty se do nich možná opisovaly ze starších předloh, tak jako se obkreslovaly výšivky a malůvky.

Na konci poštovní kapitoly – jako hřbitov za městem – leží dopisy nedoručené, navždycky ztracené anebo vrácené z bojišť a lazaretů, protože adresátů už nebylo.

Polovice mého Srdce! Nejdraší Klenote duše mé, můj ze všech nejmilejší Johanisku! Z Láskou hřejícího srdce a znevislovedlnou Sradostí a Potěšením sem tvejch mne potěšitelných pár řádků obdržela, s kterých sem tvé jednání, přitom taky spokojené živobyty vyrozuměla...

Tak začíná psaní poslané v květnu 1847 z Brna do Itálie vojáku Johanovi, který v nemocnici zemřel dřív, než si mohl přečíst, jak jeho dívka Marie touží zaplašit vše, co ho v té dálce „stran naší věrné lásky rmoutí“, každou pochybu, že by snad její srdce netlouklo jen pro něj.

Můj znejmilejší Johane! Jestly ty tak stálý a věrný v lásce zůstat míníš, jak mi v tvojim psaní píšeš, tak si nedomnívám, že bych já se jen s tím nejmenším poškránila. Já chci a zůstanu jen tobě věrna, upřímná a poddaná, až do mé smrti.

Neméně naléhavě než Johanova Marie, jen jinými, nespoutanějšími slovy, psala neznámá žena na frontu po sedmi desítkách let, už v novém století a v první světové válce. Byla to Francouzka a obálka s jejím listem skončila v koši s nedoručenou poštou, označena slovem „padl“. Později se dopis dostal k Paulu Éluardovi a ten jej zařadil do cyklu svých rozhlasových pásem „Stezky a cesty poezie“.

Milý Petře,

ne, ne, nepochybuj, nikdy o mně nepochybuj... Dopis, v němž jsem cítila tolik zbytečného utrpení, mě bolí jako křivda, jako zločin. Neměla jsem být v Tvém objetí tak bláznivá? Neměla jsem Ti tedy dávat najevo, jak jsem šťastna z Tvého polibku, když ve mně nyní vidíš jenom bakchantku!

Chtěla bych dnes s tebou mluvit jako dosud nikdy a jako bys nebyl vojákem v nebezpečí života, někým, koho je třeba šetřit, hýčkat, litovat.

Můj malý, poslouvej mě, kvůli nám dvěma budu mít tu odvalu; pro naši lásku, pro naše budoucí štěstí, pro to štěstí, které budeme vychutnávat, až se vrátíš.

Poslouvej mě dobře. Nechci, aby Tě tak silně hryzla žárlivost. Nechci, je nemístná, je zbytečná – ano, především je

zbytečná! Beztoho tam už trpíš dost a dost, nepřidávej si ještě. Musíš přesvědčit sám sebe o tom, že tě miluji, uchovávám se pro Tebe, jsem jenom Tvá. Co už Ti mám víc říkat!

Cožpak se člověk může odevzdávat tak radostně, tak svobodně, tak odvážně, aniž ho podpírá mimořádný, bezvýhradný cit?

Petře, je-li vskutku pravda, že vzdávajíc se Tobě, chtěla jsem se dát celá – a je to vskutku pravda – což můžeš věřit, že když člověk poznal takováto vzrušení, mohl by se pak spokojit objetím, v němž by pouze sexus našel potěšení? A jak ubohé potěšení vedle našeho!

Anička aneb O jednom živobytí

Nevázaná se prodávala za 13 krejcarů, vázaná za 20. Koupil jsem ji za 60 korun ještě československých v brněnském antikvariátu, ohmatanou, v plátěném hřbetě rozviklanou. Nepřišla draho, ani když byla zbrusu nová, kilogram chleba stál tenkrát 16 krejcarů, půllitr piva 6. Toto zboží ale vydrželo déle než den.

První
ČÍTANKA A MLUVNICE
pro
katolické školy
v císařství Rakouském
V Praze, 1865

Je to nejmenší z čítanek, které jsem kdy měl v ruce. Široká od mého palce k malíčku, dlouhá od špičky prostředníku ke kořeni palce. Vedle dnešních učebnic liliputánka, lehká a skladná, zato až do půlky – než dospěje k přírodě, písňím a hádankám – obtěžkaná mravoučným nákladem.

Vít a Kašpar začali zároveň chodit do školy, ale nerovně prospívali v umění a mravech. Onen byl nábožný, pilný, poslušný a ve všem dobře zachovalý, Kašpar byl nemodlený, lenivý, vzpurný a nepořádný. Na Víta bedlivě hleděl otec, vysloužilý voják, nuzný, ale pracovitý nájemník. Kašpara sotva desíti-letého posílali rodiče od jara do zimy husy pást. Otec jeho byl opilec a matka lenivá; pro dluhy v hospodách prodali jim konečně chalupu s polem a Kašpar nechodil pak ani v zimě do školy, ale toulal se ledakde po žebrotě.

Co z něj na konci čítankové povídky bude? Několikrát trestaný loupežník a vrah, ke všemu postřelený při loupeži ve mlýně. Z posledních sil si žádá kněze, avšak je pozdě, zemře dřív, než se dostaví místní kaplan, jímž se nestal nikdo jiný než jeho pilný spolužák Vít.

Na zlou cestu odchází, kdož nezachovává hned z mládí pravidlo: Modli se a pracuj!

Pravidel je tu bohatě. Cti své rodiče, nepřivlastňuj si, co není tvé, nežaluj, nelži, nevěř krásnému zdání, které může být zhoubné jako vábivá muchomůrka, neškod' stromům a ničemu, co člověku prospívá... Zlatá naučení, krkolomná znázornění. I z básničky o hvězdném nebi se stal nabádavý odstavec vytištěný jako próza.

Jako v poli tiché ovčičky, po nebi se pasou hvězdičky; jako pastýř měsíček je vodí. Jedna druhé nepřekáží, jedna druhou neuráží, každá po své cestě chodí. Zdali hvězdám vy se podobáte? Zdaž vy, žáci, o pořádek dbáte?

Nejpoutavější příběh nepochází z pedantské hlavy, ale z anticlého mýtu. Aniž zbožní pořadatelé přiznali, že zde zasáhlo božstvo pohanské.

Nemoudrá žádost

Povídá se o králi Midasovi, že si žádal, aby, čeho se dotkne, zlatem bylo; i vyplnila se žádost jeho. Midas dotknul se stolu, a stůl byl zlat; dotknul se stolice, a stolice byla zlatá; dotknul se stěny a prahu, a celý palác byl zlatý. Midas těšil se z toho velice.

Než po chvíli chtělo se mu jísti; vzal pokrm, a pokrm se proměnil ve zlato; chtělo se mu píti, a namísto vína zachrastily mu o zuby zlaté krůpěje. Ani pokrm, ani nápoje nemohl užít;

i naříkal: „O já bláhový! Bůh mne potrestal, že mi dal, čeho jsem nemoudře žádal. Nyní hladem umru!“ I modlil se opět, aby od něho byla odňata moc zázračná.

Přísluví:

Kdo chce příliš mnoho, nemívá nic. – Nuznému se nedostává všeličeho, lakomci všeho.

Kromě krále bláhového jsou v čítance zastoupeni vládcové z rodu habsburského, kteří nikdy nejednají nemoudře. Dobrotivý arcikníže Ferdinand pluje na loďce do zaplavených vídeňských předměstí i na zpustošené pole moravské a rozesílá pomoc potřebným; císař František Josef na přehlídce u Verony nabídne maršálu Radeckému, pod nímž se vzpíná kůň, aby si své komoně vyměnili, a když oba předsednou, pyšný kůň se pod císařem ihned utiší. Přemyslovec Bořivoj je v čítance proto, že se dal pokřtít od svatého Metoděje, pro svou zbožnost jsou tam také vojvoda české země Václav a pražský biskup svatý Vojtěch. Jinak všechno zachraňují Rakušané, takže chmurný příběh o prutech Svatoplukových se nakonec uzavírá šťastně.

Zahynula říše Svatopluka
Synů jeho nesvorností:
Země však, jimž vládla jeho ruka,
Úsudkem Boží moudrosti
Sjednoceny jsou již v dávném čase
Ve slavné říši rakouské zase,
Která posud pevná jako skála
Ve všech strastech neoblomná stála:
Čím horší ji tiskly nebezpečí,
Tím se stala mocnější a větší.

„Byli jsme před Rakouskem, budeme i po něm,“ napsal téhož roku, kdy vyšla čítanka, František Palacký, předvídající, že neob-

lomná říše podlehne otřesům, jestliže nepřizná rovné právo všem svým národům. Do čítanky však neproniklo nic z pochybností ani z nadějí té rušné doby, o níž jiný historik, Václav Vladivoj Tomek, napsal o pár let dříve: „Smýšlení české vystupuje nyní mnohem neohroženěji než delší čas předtím.“ A vskutku, počátkem šedesátých let začínají vycházet *Národní listy*, první český politický deník, vzniká tělocvičná jednota Sokol a Umělecká beseda, otvírá se první stálé české divadlo zvané Prozatímní, pokračuje sbírka na divadlo Národní, své sebevědomí obnovuje česká politika i literatura. Na okraji neobyčejných událostí se tehdy udála věc velmi maličká, doložená jen mým antikvariátním nálezem. Do školy tehdy začalo chodit děvče, které se po prvním roce podepsalo na předsádku nové čítanky:

Pišťová Anna
žákyně II. třídy školy Libenské

Představuji si, že to bylo dva roky poté, co čítanka přišla do oběhu, a že před sedmi lety, v roce 1860, spatřila její majitelka světlo světa.

Očima vidím, mám *zrak*; oči jsou *nástroje* zraku. Zrakem rozeznáváme *velikost* a *podobu* věcí. Obr jest veliký, pídimužík malý, skála hrubá, písek drobný, kmen tlustý, větev i haluz tenká, tráva hustá, les řídký.

Tak začíná druhá polovina čítanky zprávu o světě, jenž byl v prvé polovině stvořen Bohem a teď se tvoří dál, s pomocí přibývajících slov a odstínů.

Med je plavý, kaštan hnědý, mouřenín smědý, vrabec šedý, holubice sívá, obloha blankytná, mrtvola zsinalá.

O věcech smíšené barvy říkáme, že jsou strakaté (jako straka), kropenaté (jako perlovka), pestré (jako tigr a pštros), pěhovitě (jako hruška).

Po Zraku a Barvách přichází na řadu Klid a hnutí. Tam se sedí, sedá, leží, lehá, kývá, vrtí, skrčuje, spíná nebo křížem skládá, tam kůň cválá a hříbě po poli těká. A je tu Sluch a s ním Hlasy zvířat, mé kapitolky oblíbené. Pasu se na jejich mnohohlasu.

Zvon veliký silně zvučí, zvonec malý cinká, zvonek ze skla slabě klinká. Hodinky cvakají, lupají, ťukají. Kováři kují, kladivem buší, vůz po dlažbě drnčí, pilník po železe skřípá, řetěz chrastí, palaš po zemi břínčí. Sníh pod nohama rupá, obutý nohou deptá, dupá, cupá.

Prase rochá, opice kvikoce, krkavec krká, hrdlička se chechtá. Datlík tekotá, straka rapotá, slavík klokotá. Dudek dudá, kukačka kuká, výr huhlá, sova buká.

Had syptí, včela bzučí, žába křehotá, čmelák vučí, brumbál bručí, kobylka cvrká, komár zvinčí, muška bzí.

V celé knížce není jediný obrázek, všechno se kreslí slovy. Od věcí skutečných až po ty obrazné.

Učenému člověku říkáme učená hlava. Otec jest hlava rodiny. Hlava říše rakouské jest Císař Pán. Hlavní město říše rakouské jest Vídeň. Úhlavný nepřítel jest, kdo nejvíce škodí. Svémyslný svou hlavu má. Dobrá vůle koláče jí, zlá vůle hlavu tepe. Kde není hlavy, není řádu. Kolik hlav, tolik smyslů. Tluč hlavu o stěnu, co si vytlučeš? Ruka ruku myje. Skoupý k almužně má lenivé nohy.

K tělu a pěti smyslům dostala budoucí školačka jméno, které se tehdy dávalo děvčatům nejčastěji. Anna vedla mezi dívkami jmény

až do konce století, pak ji předstihla Marie. Její spolužačky možná měly další oblíbená jména, Barbora, Kateřina, Terezie. Mezi kluky byl nejčastější Pepík, za ním Honza, Franta, Vašek, Tonda.

Které máry vidíváme lítati?

Co jsem, tobě zvěstuji: Já jsem domkář malý, domek mám ze skály a v něm přebývám, lezu-li ledakam, nosím ho na zádech; víš-li o mých spádech, řekni, jak se jmenuji?

Já jsem malý vojáček, mám přeostrý bodáček; v létě táhnu vesele každého dne do pole. Tam se leckam vederu, sladkého si naberu. Doma stavím sedničky, jako malé kapličky, pěkně jednu k druhé z látky dosti tuhé. Do těch snáším celý čas, dokud zraje v poli klas. Když pak zima nastane, v kasárně se zůstane.

To jsou hádanky ze samého konce čítanky. Po nich čeká ještě deset stránek mluvnice, suchých k zalknutí. V půli knihy, kde se hlásky řeči probíraly v zábavných veršících, bylo líp.

C mi na jazyku crká,
jako v poli cvrček cvrká.
Ď se o dáseň vyklobne,
když na ní můj jazyk d'obne.
CH nám silně z hrdla dychá,
bolestí nemocný vzdychá.
Ň podivně v nose fňučí,
kočkou mňouká, psíkem kňučí.
Ť vytúkne malý hluk
jak hodinky tik a ťuk.

V závěrečné mluvnici zbyla z malebných zvuků jen šedivá pís-
menka. Souhlásky se tam dělí na spoluhlásky mdlé, slabé, silné,
prudké a jedna z otázek chce vědět: Jakou spoluhláskou začínati
musí takové slovo, před kterým se čte s jako slabé z? Učení se při-
blížilo k mučení.

Jinak ale byla Aniččina třída šťastná třída. Proč se to odvažuji
říct? Už proto, že všichni, kdo v ní seděli, se svých šesti sedmi let
dožili. Rakouská říše, do které se narodili, patřila k zemím s nejvyš-
ší dětskou úmrtností a nejméně čtvrtina novorozenců se v té době
nedožila jednoho roku. Nedovolily to úbytě, neštovice, černý kašel,
zápal plic a ze všeho nejčastěji křeče zvané psotník.

Tělo naše složeno je z mnoha pevných kostí, které jsou k sobě
ohebnými vazbami svázány a masem a kůží obloženy. Celé
tělo je propleteno žilami, kterými probíhá krev. Ta vychází ze
srdce a opět do něho se vrací. Tělo bez hlavy, bez rukou a noh
nazýváme trup.

Ti, kdo dětské pohromy přežili, do školy chodit museli, proto-
že rakouský zákon, už devadesát let starý, jim ukládal vzdělávací
povinnost. Než došla Anička do poslední, šesté třídy, vyšel nový
říšský zákon, rozumně reformovaný, a ten prodloužil obecnou školu
o dva roky, do čtrnácti let. Co čekalo Annu Pištovou potom? Další
nebezpečí. Patnáctý rok života přežila pouze polovina narozených.

Jako samozvaný anděl strážný ji беру za ruku a vedu do šťastnější
poloviny. Pak by mohla už z páté třídy na tříletou, praktičtěji zamě-
řenou školu měšťanskou. Na gymnázium ne, tam děvčata nesměla.
První dívčí gymnázium zvané Minerva se podařilo otevřít teprve deset
let před koncem století, a to už bude Aničce třicet, možná bude mít
sama dceru. Kam tedy mohla postoupit ve čtrnácti, pokud školu vů-
bec dochodila? Třeba vůbec nikam. Mnoha rodičům se prodloužení
výuky nehodilo, potřebovali děvčata na výpomoc doma, proto je do

školy posílali jenom někdy. A rodinám sociálně slabým bylo posléze dovoleno nechat si děti doma už po šesti letech docházky.

Ale například roku 1865 byla v Praze otevřena průmyslová škola dívcí, kde se chudé dívky mohly učit základům profesí vhodných pro ženy: šití, vyšívání, malování na sklo. Příležitost pro dospívající Aničku? Ze zámožné rodiny asi nebyla – kdyby ano, nejspíš by za ní docházel soukromý učitel domů a nemusela by do veřejné školy, mezi děti z nižších vrstev, nezvedené a často nakažené nějakou nemocí. Domácí výuku školský zákon připouštěl.

Synu, budeš-li pozorovati, naučíš se. A zamiluješ-li poslouchání, moudrý budeš. Jen blázni pohrdají učením.

– cituje se v čítance z bible. Ale po celé devatenácté století se mezi syny, kteří se učili, jak býti moudrými, tlačily dcery toužící po jiném poznání a uplatnění, než s jakým se musely spokojit jejich matky nebo babičky. Vysoké školy jim budou v Čechách téměř do konce století uzavřeny, bez maturity na ně nikdo nemohl a řádně maturovat se dlouho dalo pouze na chlapeckých gymnáziích, ne na středních školách pro dívky.

Je neuvěřitelné, jaké překážky kladli vyššímu ženskému vzdělání nejenom nevzdělanci, ale i muži v jiném ohledu rozumní, dokonce vědci. Když se jedna Aniččina vrstevnice, rovněž Anna, chtěla stát lékařkou, musela vystudovat v Curychu a Bernu. Anna Bayerová se jmenovala. Po návratu do Čech se pro ni místo nikde nenašlo, protože najít nechtělo, proti lékařské praxi žen byli sami lékaři. Kdyby šla Anička ve stopách této Anny, musela by posléze až do Bosny a Hercegoviny – tam jediné se na konci devatenáctého století mohly uplatnit první české lékařky, Anna Bayerová a po ní Bohuslava Kecková. Proč zrovna tam? Muslimské ženy nesměly být vyšetřovány muži, a tak Češky vystudované ve Švýcarsku přišly vhod, dokonce jim pro ten účel byl doma uznán diplom.

V noci živočichové spějí. Jen šelmy dravé opouštějí v noci brlohy své a vycházejí na loupež. Těm podobní jsou lidé zlí, kteří vycházejí v čas noční, aby se do příbytků lidských vloudili a kradli. Bodej by raději ve dne poctivě pracovali! Bodej by přemýšleli o zvelebení řemesla nebo živnosti své!

V roce 1880, když bylo Aničce dvacet, byla nejčastějším ženským pracovištěm kuchyně. Ženy neměly právo volit a zákon jim zakazoval vstoupit do politického spolku či strany. Podle rakouské statistiky z toho roku se z deseti tisíce žen skoro polovina živila prací v zemědělství, patnáct procent jako služebné v domácnosti, deset procent jako tovární dělnice. Jen jedno procento z tohoto vzorku působilo samostatně v obchodu a peněžnictví, půl procenta jako úřednice, třetina procenta jako učitelky nebo vychovatelky veřejných škol. Učitelských ústavů přitom přibývalo, protože vyučujících se v rozrostlých školách nedostávalo. Ale chtěla být Anna Pištová učitelkou? Kdyby ano, nesměla by se vdát, protože celibát byl pro učitelky povinný až do začátku první republiky, tedy do Aniččiných šedesátých narozenin. V tom věku už mohla mít i právnuče, pokud se vdala ve dvaceti nebo dřív...

A pokud se šedesátky dožila. Za jejího dětství u nás byla střední délka života krátká, u žen pouhých 37 let, u mužů ještě méně. Jak už víme, měla na tom podíl početná úmrtí nejmenších a dospívajících dětí, ale to nevylučovalo vysoký věk u těch, co přežili. Některé známé Aniččiny současnice, spisovatelky Eliška Krásnohorská a Pavla Moudrá, žily bezmála do osmdesáti let. Lékařka Anna Bayerová, o které byla řeč, zemřela dvaasedmdesátiletá pět roků po první světové válce. Mezitím se střední délka života stále prodlužovala, jenže válka byla nebezpečná úžina. Někdo z Aniččiny rodiny se v ní mohl nadobro ztratit, některý její mladší syn nebo starší vnuk. V čase sarajevského atentátu by jí bylo čtyřiapadesát, o deset let méně než profesorovi Masarykovi, a kdoví co všechno musela ve válečných letech unést.

Pokud ji přežila, písničku nadšeně vyzpěvovanou vlastenci za jejího mládí slyšela teď jako státní hymnu. Časem nejspíš i z rádia, ona, v jejíž čítance nebyla jediná zmínka o nějakém přístroji nebo vynálezu. Rádio ovšem nepřinášelo jen dobré zprávy, a tak jestli vydržela do osmdesátky, dožila se jí v Říšském protektorátu Čechy a Morava.

Když jí dopřávám tolik sil, musím přijmout, že jako devadesát-nice by za sebou měla nejen druhou světovou válku, ale zažila by i Gottwaldův Únor a přežila prezidenta Beneše. Císař z časů jejího dětství, František Josef I., se jí ze života ztratil mnohem dřív. Také maršál Radecký se svým vzpurným koněm a arcikníže Ferdinand plující na loďce záplavami. Kam mě to vedeš? zeptala by se mě možná, kdybych jí prodlužoval život až k devadesátce a za ni, do let šedesátých. K jejich konci by naštěstí nedošla. Dál už musím sám. Dívá se za mnou, postava složená pouze z možností, náčrt podoby podložené jen dětským podpisem. Nevím, jak mluvila, jak vyprávěla, co si kdy zapsala, co komu psala. Vím jen, co mohla vyčíst z čítanky.

Živobyť člověka netrvá vždy rovně. Umírají děti, chlapci, mladíci, muži i starci. Věk náš je buď kratší, nebo delší. Nevíme, kdy nás Bůh povolá na věčnost. Připravujme se na tu pout' do života věčného!

Čas nemrhejme zahálkou!
Zejtra, zejtra, neříkejme:
dnes co možno, dodělejme.

Anička rozená Pištová, kdysi žákyně druhé třídy školy libeňské, zemřela jednoho dne roku toho a toho. Jak se učila? Dobře i hůře, jako my všichni. Čím byla? Dítětem, děvčetem, ženou, poddanou císařovou, občankou československou. Možná dělnicí, možná uči-

telkou nebo poštmistryní, možná celý život hospodyní. Kde jsou její páni? Na hřbitově zakopáni. Kde jsou její sny? Pod zemí, nad zemí, všude, kde se dále sní.

PROSBA ZA DUŠIČKY

Odpočiňte v pokoji, věrné dušičky,
Království nebeského dědičky.
Na přímluvu tvé rodičky
Vyved' z očiště dušičky,
Kriste, dejž jim milost svou,
Nech se k tobě dostanou.
Nám pak živým zde na světě
Uděl milosti své svaté,
Bysme šťastně skonali,
S nimi se tam shledali! Amen.

O chytré poštmistryni

Otevřeš knihu, obrátíš titulní list a máš ji před sebou: první ze všech vět, které na tebe trpělivě čekají. Někdy je to zapomenutelný můstek, jindy tříska, která zajede do paměti. Jako proslulá první věta v *Anně Kareninové*: „Všechny šťastné rodiny jsou si navzájem podobné, každá nešťastná rodina je nešťastna svým způsobem.“

Kniha, kterou mám před sebou, není román, přesto začíná větou, na jakou se nezapomíná: „Malé děti jedí chléb, velké pijí krev.“ Tak to zní v překladu, toto je originál: „*Malý děti ijú chlíb, velký pijú krýv.*“ Dál už překládat nebudu, východomoravské nářečí je jistě srozumitelné i v západních Čechách. Tady je k pochmurné první větě vysvětlení, samo jen zpola pochmurné:

„Na děckách si nemá člověk zakládat. Jak naši kmocháček: měli Katušu a Hantoša. Měli na nich celej základ. To říkali: Moja Katuška je moje celý království – a můj Hantonínek půl. Celý království jim umřelo – a z teho Hantonínka je taková trúba, že ju mosí pohledat.“

Komusi ten hlas oniká:

„No jak bych jim to řekla, jak to indová bývávalo.“

Jinému tyká:

„Marjáno, pod' sem, jak prej ošetřujem malý děti...“

Jinde slyšet rozhovor:

„Co dělá vaša nevěsta, už je jí lepší?“

„Ba je jí lepší, už je chuderka v Pánu. Dváadvacátýho nám usnula na dycky.“

„No a to dítětko ostalo?“

„Och ani to neostalo. Just 20 dní před nů odešlo mezi andělíčků. Chudátko, bylo to jako cvaleček, celý opleskaný masíčkem.“

Hlasů ženských i mužských se v knize, která má čtyři sta stran, ozývá bezpočet. Slýchala je a zaznamenávala žena, která pracovala na venkovské poště a v obchodě. Den za dnem, rok za rokem. Neměla magnetofon, bylo to na sklonku devatenáctého století, ale její sluch a paměť dokázaly malý div. Co z vyslechnutého rychle zapsala a po letech zpracovala, není žádný stručný obsah. Stránky plné detailů se podobají partituru, kde slova a skladba vět zastupují řetězce not. Takto zachycená řeč má nezaměnitelný spád, rytmus i melodický základ.

Jak prej ošetřujeme malý děti. A co si myslíjú, že titok lidi včil se s tým možú extrátovat? Kde by na to nastáčili tolej mlíka kupovat? Dyž tak máme to dítě při prsu a nestačí mlíka, dá se mu, co je: herteplovica, fazulovica, kmínová polívka alebo na sádle na řídko usmažený vajíčko. Dítě se navalí a běhá to do třech štvrtí roku jak stupan. Vijú, to je všecko na zvyku!... Nekerá panička by se zbřídila, dyby ji chcel dítě tak nakrmit. Jak se s dětma mazlíme? No tak. Moja baruško zlatá, to je nejčastější, ná potom: můj andělíčku, můj vtáčku čananej, můj beránku, můj holúbku, moje kuřátko, ty si moja celá radostinka z celýho světa ta největší.

Jak děti trestáme? Dyž to bylo tak kór malý, tož sem vzala ze tři průtky z metle a vyčubala sem temu. Dyž se dítě po hubě liská, je tuze soplivý. Do zádů se taky nemá bit, to se zajiká. Po hlavě, to može ohluchnúť. Chlapi, tí odpású řemeň nebo pás...

My ženský bijeme větší děcka hadrú a to ty děcka hned' sú pod lůžkem... Enom mu hodně vyrazgat, pane učitel, jak nebude poslúchat, povidala sem toť panu učitelovi.

Poprvé vyšla kniha složená z těchto promluv a rozmluv v roce 1900 v Olomouci. Její autorka pocházela z kraje takzvaných hanáckých Slováků, z obce Kobylí, která je dnes i v Čechách známá svým vínem. Jmenovala se Augusta Šebestová, rozená Bezděková, a své knize dala název *Lidské dokumenty*. Když ji vydala, bylo jí osmačtyřicet, ale do hospodářské knihy, kterou si vedl její otec, učinila svůj první zápis, když jí bylo osm.

Dne 26. prosince 1860 se náš pacholek jménem Jan Matula velmi pobíl.

Rozdělila své dílo do několika oddílů. Ten nejdelší má název „Od kolébky do hrobu“ a zachycuje z lidské existence mezníky i podrobnosti: porody, dětské hry, práci a odpočinek, lásku a nelásku, radost a zoufalství, nemoci, stáří.

Stařenka zeti: Ježdáš furt do teho pola, tož mně dovez smrt, at' mě udáví. Dokád' sem mohla dělat, nechtěli mě k synovi pustit, včil mě vyhánijú! Dybych popsala všechno svoje trápení, ani párem koní by ten papír neuvezl!

V dalších oddílech přicházejí na řadu dům a jeho zařízení, vaření, dobytek, pole, stromoví, vinohrady, pak věci obecní správy a nakonec „Odkaz minulosti“ – zevrubně popsané oblečení, zvyky a obyčeje, po nich písně a přísloví, pořekadla, pranostiky a rčení, pověsti, pověry, pohádky. Bez převodu do jazyka odborného. Všechno v řeči místních lidí, spontánní a nezkrášené.

- *Dyně sážem do turkyně aji do her teplí. Aby bylo hodně dyní, má jich sadit klustá ženská, dyž je moc hodin. Naši maminka dycky jich sadijů od 11 do 12 hodin před polednem a dycky máme vrchovatý zahrádky.*
- *Ná nestydíš se prodávat petrželi?*
- *No co bych se styděla, šak je to moje, nechodím s tým po domech. A měla sem ho, milý ženo, deligátskú nošu, sotva sem ju vlekla z toho vinohrada. A každý jak moje lýtka vám klustý!*
- *My taky máme, ale rozdáme, dyž si lidi ptajů. Naši by se styděli, takovů věc prodávat.*

Prodávaly se marhule a ořechy, tuze dobře se vyplatily kadlátky, za vědro slivovice osmadvacet zlatých, a svou cenu měla nejenom jádra z dyní.

- *Jádýrka z kostek trnkových nepotřeba zahazovat. Nosívali jich na Vrbicu, dělali tam z nich olej. Nekerý včil si jich upražijů a přidávajů do kafého. Je to chutný a zdravý. Naša nevěsta má jich dvě kilo.*

Kapitola „Od lásky k manželství“ sahá až k záletníkům, vdovám a výměnkářům, ale začíná námluvami, výbavou „před 50 lety a ted“ a věnem.

- *Ná Frantino, proč si bereš Janka? Máš ho ráda?*
- *No ráda ho velice nemám, ale veznu si ho, dyž má koně.*

Jiná, Rozina z chalupy, si měla brát Matěje, ale nevzala.

- *Tož už je to tu! Vencl si ju vezne, vijů, tu Rozinu, co měla chcet toho Matěja. Ale dobře bude mět podestlaný, lepší jak kdyby*

z gruntu byla. On od otca bude mět 9 měřic, ona 10 a chalupu, pěcknej mlátek, krávu ji dajú, hus s 12 húsátkáma. Tož co jim bude? Hovno, paní Šebestová, krom jejich poctivej hlavy. Kúpíjú si ešče krávu a bude kravařem, tí se majú lepšší jak hrubí sedláci.

„Krom jejich poctivej hlavy“ – jako by se řeklo „S odpuštěním, paní Šebestová“. A slečna poštovní expedientka, po čase poštmistryně, musela vyslechnout všelico. Stížnosti, nářky, žaloby, křiky, hádky, zpovědi všeho druhu. O jedné z nich později poznamenala: „Škoda že je to zpověď tak zolovská, že se napsati nedá.“ A k tomu připsala: „Ted' se mě ptá jedna tetička: Proč sú tak sama, proč se nevďávají – a napřed si postěžovala, že ji muž dlouhým nožem chtěl probodnout etc. etc.“

- Ženo, takra, dybych tě neměl tak rád, hned' bych tě tým křivákem probodl. Takovú mě vyváděl včera ten náš. Pchal tým křivákem do futer, ale sem ani netikla. Byl trochu navalenej, a s takovým jaká řeč.*
- Každěj ožralec by měl mět takovú, jak je naše súsedka... Tot'kaj pro něho došla do hospody a jak ho liská, tak ho liská. Chlapi ji nadávali, to prej bys měla nám udělat, ná vidíjú, on nic, šel jak tak ovca za ňú dom. Takovej mordskej chlap jak hora a ona jak tintěra, a poslechne ju. Dyby ho měla druhá, byl by jednostejně navalenej.*

Ve vzpomínce z pozdějších let říká: „Kraj nebyl právě chudý a slovácký život se vším, co jím bývá myšleno, rozvinut byl plně, nestísňně. Víno zúrodňovalo veselé a humorné sklony lidu, bylo však zároveň pramenem většiny tragedií venkovských.“

- Kde ideš? ptám se desítiletého hocha.*
- Ale idu tot'kaj k židovi, aby temu našemu luntovi (rozuměj*

otci), aby mu nic nedával bez peněz, dyť je to pořád ožhralý a všechno nám pokluče.

V dopise příbuznému se svěřila: „Bývá mi té drobotiny ze srdce líto, že sprostá, špatná domácnost nepotlačuje v ní city zvířecí, ba ještě je vyvolává. Pozoruji, jak je kde vychovávají.“ Když jí bylo sedmnáct, založila v Kobylí se starší sestrou vzdělávací spolek *Libuše* určený „pro ženy a dívky venkovské, aby dívky své děti řádně vychovávaly, a když na vlastní síly odkázány jsou, samostatně způsobem čestným živit se mohly“. Odezva v obci byla nepřátelská, spolek se rozpadl. Ale rodina, ve které Augusta vyrostla, byla na překážky zvyklá. Otec František Bezděk, vzdělaný kupec a obrozenecký nadšenec, radní a posléze starosta, říkal sousedům občané a „tuze rád jim uváděl na rozum okřídlené heslo: Základ svobodného státu je svobodná obec“. To cituji Jana Herbena, který se narodil v přífařených Brumovicích a z vlastence Bezděka udělal jednu z postav své románové kroniky *Do třetího a čtvrtého pokolení*.

Starosta buditel například zatrl, aby se při obecních schůzích hodovalo za obecní peníze. Začal spravovat cesty a občané při tom museli pomáhat s potahy anebo ručně. Založil ovocnou školku, aby obec měla zásobu pro vysazování příkop a pustých strání. Zřídil v Kobylí školní knihovnu, největší část knih do ní daroval sám, zbytek se doplňoval z obecní pokladny, a to z pokut ukládaných těm, co pásli na cizím, nebo rodičům dětí přistižených při kradení ovoce. Hlídač vzal zlodějíčkovi fant, třeba čepici, a rodiče museli věc vyplatit. Nebyl to oblíbený starosta, proto po dvou letech odstoupil, ale zůstal svědomím obce i jako radní: před jeho očima nesměla se stát žádná nepravost, žádné šizení obce.

Jeho dcera Augusta sice neuspěla se spolkem ani s dětskou opatrovnou, ale časem si v obci vydobyla vážnost. Dočetl jsem se o ní, že „kromě pošty přivedla k nebývalému rozkvětu i otcův obchod, když vsadila na mírné, ale pevné ceny“. Přispěla svým podílem „při

stavbě silnice, vodovodu, při zřízení okrašlovacího spolku, při zalesňování pustých strání“. A poskytovala širokému okolí to, čemu bychom dnes říkali „poradenské služby“, ať šlo o záložnu, pojištění, nebo věci osobní. V poštovní místnosti vyvěšovala poučné výstřižky, obrázky, pořádala přednášky o spořivosti a proti alkoholismu, učila občany vyplňovat tiskopisy a šeky „Mám na poště tolstojovskou školu,“ napsala v jednom dopise. „Dochází páni kluci učit se vystavování poukázek. To bývá rámus, šťouchání se, ba i exekuce...!“

*Žily sestry pohromadě tři.
Jedna byla hrachulenka,
druhá byla má milenka,
třetí byla chrast,
na keho to slovo padne,
ten musí jít krast.*

Sama děti neměla, jen sedm sourozenců. Pro samé starosti o rozvětvenou rodinu se vdala, až když jí bylo čtyřiatřicet. Na deset let se pak odstěhovala z Kobylí do Velkých Pavlovic, kde byl její muž, František Šebesta, účetním v cukrovaru. Teprve tam začala své zápisky zpracovávat a zároveň rozšiřovat. Jak hledala lidové kroje a výšivky pro muzejní sbírky, přicházela do dalších slováckých vesnic a mezi další pamětníky. Radila se s Janem Herbenem, Františkem Bartošem a taky s Aloisem Mrštíkem, který se oženil s její sestrou. Čtyři roky před koncem století, když ovdověla, se vrátila do Kobylí a znovu si vzala na starost poštovní úřad, knihovnu i obecní kroniku.

– U sedláků tak moc nečtů jak v chalupách. U nás v chalupách v zimě člověk lehko popraví, a máme dělat pletky? Tož si sednem a čtem. V chalupách čtů se věc knížky, u sedláků věc noviny. Nejhorší máme s našou maminku. Tá uz přečetla kde

jakú snad' knížku z celej dediny. Jak donde večír, už si nasadijú brýle a tak se v tom kochajú až do jedenásti hodin.

Hodně se četla Němcová, ale i Herben, Třebízský, Kosmák. Taký o Lvu Tolstém se vědělo. Jeho povídky překládala paní Augusta služce z němčiny. Jedno devatenáctileté děvče se jí zeptalo:

– Oni už nečtávají o lásce, pravda?... No tak, já se enom ptám. Já nejrač čtu o zamilovaných a pohádky. Potom teprv to ostatní, tak o vojně a aji životopisy. Noviny také. Jak jich drapnu, hned' hledím, kde se kdo zastřelil, utopil, kde hořelo a potom jak se namlouvajú tam vzadu (inzeráty).

Znám tu knihu od svých gymnaziálních let, přitahovala mě jako mnohonásobná ozvěna hovorů, které jsem kolem sebe na Slovácku slyšel, upoutávala jako skladba se známými i dosud neznámými motivy. Nikdy jsem těch čtyři sta stran nepřčetl od začátku do konce, ale křížem krážem ano. Ani jednou mě nezklamala. Co promluva, to zlomek příběhu, náběh k povídce, monolog dávno pominulého trápení anebo záblesk úlevy a špásu.

– Ten můj, ani se truňku nedotkne, leda s nama doma teho vína trochu vypije. Zlýho slova mně nedá. To už já su horší nátury, já si na něho tak zabřísknu, a on se enom začúří. Alebo tak se ženskýma – to možu bezpečně spat, to vím, že ho možu pustit kraj světa. Včil dělá na tej štrece, tož sem mu povidala: Jakube, dyby tak neco, dybych neco slyšela – dom ně nechod'! Di zrovna do Ameriky! Ale vijú, to já enom tak špásem, no opravdu, stávaja líhaja možu se za něho modlit.

„Stávaja líhaja“ nebo „doňda na besedu“, „děvčata chudata“ nebo „šišma ušušaná“, „šudibila udíbaná“, to je slovní muzika, která na

těchto stránkách neutichá. Ti, co se „chlebůňají“, chtějí se na celé kolo, celou chleběrnou. Kdo spěchá do manželství, je jak „splasšený za tím vdajem“. „Kabošek“ je dětský kabátek a „protivnica“ není nepřítelkyně, aspoň ne vždycky. Je to sousedka odnaproti.

Citoslovce jsou tak výmluvná, že nahradí celé sloveso. Košíček *plésk* na zem, kořalka *crr* na zem, jeden *lép* druhého po hlavě. A když začne před půlnocí strašit bílá paní –

– Já fúk na světlo a šúst do postele... a řachy, řachy enom to praštelo, jak šla... Na mně hned' mráz, hned' pot... Ó jeжданен-ky, prvej tuze strašivalo, za starých časů... To sú tí zavržení anděli! Kerej padl do trní, byl hadem, kerej do vody, ostal hastrmanem, a kerej do stavení, ten strašil. Devět dní jich Pánbu s nebe shazoval.

Pro nenadálý pád má tato mluvnice dva zvuky: *hrrk* do vody a *švác* na zem. Na voly se v něm nevolá *čehý hot* jako na koně. Když nalevo, *hajs*, napravo *čal*, nazpátek *hégni*. Zastavit: *vó!*

A jak se „herdečí“? Nejenom *herdek filek*. Taky *mordyje šubiks*, případně *krupica s makem posypaná, trnkama nadívaná*. *Krupka krupica, to sem se křápl do palca!*

Nadávky.

Venblúd, Byvol. Žaba chrastavá nadutá. Potvora bestyácká.

Okál, ušál, zubál, čangál, noháč, stehnáč, rapavec.

Bubla, glagoň.

Barón hnida, frakař, hundsvút.

Gačala, ledačina, ohřeblo, všivál.

Udíbanec, rozkořipanec.

Muňa, ňuhňa, mňatifidlo.

Ubrblanec ubrblanej, plkoš uplakanej.

*Koza mlsná, matěra hromská, oblizmiska úlisná.
Tragačnica, čaromůra.
Casna, šiksla, šubikslíza.
Krutířitka, fífidlo.*

Člověk se až lekne, když pomyslí, že málo chybělo, a všechny tyto zápisky z pošty, obchodu, chalup a stodol by zůstaly na dně poštmistrovské skříně nebo mezi deskami muzejního archivu. Augusta Šebestová bohudíky odolala pochybám o tom, jestli má pro národopisnou práci dostatečné vzdělání. Vychodila jen dvoutrídku v Kobylí, jeden rok pobyla na německém gymnáziu v Hustopečích a nejdřív myslela, že to, co shromáždila, zapíše jen do kobylské kroniky „svým rodákům na památku“. Dopadlo to naštěstí jinak. Kniha *Lidské dokumenty*, o jejíž vydání se v roce 1900 zasloužil Vlastenecký spolek olomoucký, vyšla znovu v roce 1947, to už doplněna o další texty, a potřetí na samém počátku jednadvacátého století. Číst si v ní je jako zapnout rádio.

Bude snad nutno připomenouti, že tyto poznámky nebyly nijak slohově upravovány, nýbrž, že jsem zaznamenávala všechno beze změny docela věrně tak, jak jsem to z úst lidu slyšela.

Dokonce prosila nakladatele, ať upozorní sazeče, „aby tiskli přesně tak, jak je uvedeno v rukopise, byť se jim některá slova zdála zkomolená“. Zemřela jedenaosmdesátiletá roku 1933 v Brně, kam se na stáří odstěhovala za ovdovělou sestrou Marií Mršítkovou. Augusta Šebestová, autorka jediné knihy a menších národopisných článků. Jedna z prvních žen, které v rakousko-uherském mocnářství začaly pracovat na poště, na místě vyhrazeném až dosud mužům. Pravá ruka svého otce při správě obce.

Vždycky se divím nepřátelům ženské emancipace... Jak jinak mohlo být v dědině naší, kdyby několik nás žen bylo zasedalo ve výboru obecním.

Etnografka Hana Dvořáková o ní napsala, že by se dnes nejspíš stala úspěšnou komunální političkou. Nejspíš ano; pokud by jí bylo k dobru, že rozuměla stromům, zvířatům, dětem i dospělým stejně jako užitečným investicím, ale také věcem, u kterých je největším užitekem jejich krása. Toto zapsala mezi ženami, které pracovaly u sedláků jako nádenice.

- Mně je dnes pořad do beču, je aji ten deň jaksik smutnej. Já si povídám, že nás Pámbu musí nemět nic rád, on se musí na nás hněvat, že nám už ani ten den radostnej nedává. Jaká radost člověkova, dyž to slunečko nesvítí. No to že sme zlí.*
- Dyž nekdy se mně už nechce mluvit, tož si tak všelico myslím, třeba tak o tej věčnosti, že všecko musí mět nejakej konec, snád', alebo když Pánbu začal byt, všecko musí mět aji začátek. To aji dyž se tak negde zgučíme s děvčatama dohromady, tak si o tem povídáme, div z teho hlava nerozbolí.*
- Už je míra plná, jak se povdá v proroctvjú, už je to všecko tady. Dyby kerú matku potkal, každá plače, syn na otca, cera na matku vrčí a ty platy!... Až prej bude tá poslední vojna, až donde ten Ancikrist, spravedlivej prej se sková za čaganku a obstojí. Čaganka nemá skoro žádný lístečky a kvete drobulilinkýma modrýma kvítečkama.*

V jiných knihách se píše, že čekanka, zvaná též pocestník, roste skoro po celé Evropě a také v jiných světadílech. Ještě že tak. Naděje pro spravedlivé.

Dělník mezi cedulkami

Dnes by platil za podivína, ale i svým současníkům šel někdy na nervy. Moravská továrna na výrobu češtiny – posmívali se mu z Prahy, když neodbytně vyžadoval, aby se zejména vzdělanci vyjadřovali jazykem „správným a v pravdě českým“. Nedbalost v řeči a psaní nesnášel a něco zbytečně převzatého z cizího jazyka, to jest nahraditelného slovem domácího původu, pro něj byla nešvara. Ne nešvar – nešvara. Za starých časů se tak říkalo osobám nečistých mravů.

Svou *Rukověť správné češtiny* vydal František Bartoš v roce 1891.

Proč „dobře situovaný sedlák“, když to náš „zámožný“ také spraví? Proč se nám ve společnosti „animované“ lépe líbí nežli „v rozveselené, rozjařené“? V kratinké povídce otištěné ve venkovském kalendáři (!) čteme: „Očekávala s tichou resignací smrt. Jeho graciosní pohyb bez affektace měl magické kouzlo. S heroickým sebezapřením vyhnul se allegorickým návrhům. Co zbývalo citlivému synu v této alternativě? Sousedé přáli mu nějaký malheur.“

Oč jsou proti takovým nešvarám špatnější cizí slova našich vojákův a děveček: jako cimra, zupa, hantuch, kšír, špígl, ramovat, mám aus a podobně? O to snad, že jsou vzata z blízké němčiny, kdežto naši vzdělanci berou ze vzdálenější franciny?

Měl pravdu tam, kde za jazykovým „nepořádkem“ cítil marnivost a ledabylost. Mýlil se, když chtěl počestňovat výpůjčky nebo opravovat odchylky od spisovnosti všude, třeba v knihách Boženy Němcové vydávaných pro mladé čtenáře a široké lidové vrstvy. Když namísto asistence doporučoval přísluhu nebo místo paniky poplach. Nebo když technikům vytýkal, že k nám podle německého Rohr zavádějí slovo roura, ačkoli máme osvědčenou českou troubu.

Na druhé straně mu nevadila převzatá slova, která se vžila, například melodie, poetický, konkrétnost. Jedno takové měl obzvlášť rád: CEDULKA. Latinsky cedula, německy Zettel.

Když někdo znenadání vstoupil do pracovny Bartošovy, stanul nemálo překvapen, vida psací jeho stůl, druhý stůl, po případě i pohovku plný malých cedulek drobně popsaných, jichž se nikdo nesměl při úklidu dotknouti.

Tak vzpomíná Bartošův kolega a přítel, o dvě desítky let mladší Josef Bartocha, který o něm napsal životopisnou knihu. Na cedulkách byly poznámky, zápisky, vypsané příklady pro jazykové práce, témata školních úloh, nápady pro články. Ale také lidové písně stále dychtivěji zaznamenávané. A výzkumy moravských nářečí. Cedulky, ceduličky, cedulečky, říkával svým papírkům něžně. Z jednoho archu jich nařezal dvaatřicet, popsal po obou stranách, roztřídil, poskládal a celek přepisoval na linkované čtvrtky.

Zvláště výhodou byl ten způsob u písní nebo slovníka; ale i všechna jiná pojednání tímto způsobem sestavoval. Tu však nevýhodu tato metoda měla do sebe, že se celý skoro materiál opisoval dvakrát; práce tedy dvojnásobná. Těžší byla práce při Dialektologii. Když cestoval a v rozhovoru slova i věty i písně si zaznamenával, nemohl tak činiti na cedulky, to bylo naprosto nemožné. Tu si věci slyšené zapisoval do osmerkových zápisníčků a ty pak teprve doma na cedulky vypisoval, cedulky do určitých kategorií sestavoval (samohlásky, souhlásky, hranice nářečí, kraj atd.) a z cedulek teprve na čtvrtky papíru opisoval. Práce tedy trojí...

Bartocha, o dvaadvacet let mladší, se s Bartošem spřátelil na celý život, i když spolu v Brně učili jen krátce, na gymnáziu, kde byl

Bartoš ředitelem. Ve městě ovládaném němčinou to bylo už druhé české gymnázium. To první, na které přišel Bartoš o dvacet let dříve, založil roku 1867 císař František Josef. Ústupek moravským Čechům, kteří se domáhali českých škol? Oficiálně se to podávalo jako císařova odměna „za věrnost, již český lid na Moravě osvědčil rodu habsburskému za války prusko-rakouské“, v předchozím roce začaté i skončené.

Bartoš, v době svých brněnských začátků dvaatřicetiletý, byl pověřen vyučovat latinu, řečtinu a češtinu, totéž co ve svém předchozím místě, na gymnáziu v Těšíně. Jenže to bylo německé, stejně jako v Olomouci a ve Strážnici, kde učil předtím.

Ačkoli situace Čechů brněnských nebyla růžová, každý snadno si představí, s jakou asi radostí profesor Bartoš spěchal do Brna, kde měl učit řečí mateřskou mládež sobě svěřenou a vésti ji směrem prospěšným lidstvu i vlasti. Ale nebyla tak lehoučká věc – zčistajasna vyučovati české žáky vědě českým jazykem, když učitel sám všechny předměty slýchal a učil se pouze německy.

Ano, Bartošovo vzdělání spočívalo nejvíc na němčině. *Hauptschule* v Olomouci, tamtéž maturita na německém gymnáziu, pak univerzita ve Vídni. Jedinou českou školou prošel jako kluk ve Zlíně, a to byla chatrná dvoutřídká s děravou střechou. Docházel tam každý den z vesnice Mladcové, kde byl jeho otec šenkýřem.

Prohlížím své výpisky o něm pořizené v různých dobách, při různých setkáních s jeho jménem, knihami a články. Podobají se cedulkám z neúplné sbírky. Lístkům rozhozeným po klikaté trase, kterou nestačí pokrýt.

Vídeň 1860, mladý Valach přichází studovat vojenské lékařství. Jedině na tento obor se dala získat státní podpora, tak potřebná pro synka ze zadlužené rodiny.

František nemohl se dívati, ani jak se kuře zařezuje, ale vzmužil se, aby rodičům ušetřil výloh. Bez toho si chudáci musili vypůjčiti od strýčka 200 zl. na ty studie. Aby poznal své budoucí povolání, vkročil do pitevního (anatomického) sálu Josephina, kde leželo plno mrtvol všelijak rozpitvaných a kde byl divný a těžký zápach. Františkovi točila se hlava nad tím hrozným divadlem, dělalo se mu na nic, rychle vyběhl z hrozného sálu a zařekl se, že jaktěživ nebude lékařem, děj se co děj. Rozhodl se tedy studovati klasickou filologii a raději snášeti všelikou bídu, jen aby se domohl žádoucího povolání.

Všelikou bídu, hladovou, prochladlou, zostřenou tyfem a neštovicemi, překryji něčím světlejším. Je to zpěvácký spolek, složený ze studentů všech národů slovanských, mezi nimi vyniká první tenor František Bartoš, později přezdívaný „moravský slavíček“. Scházeli se každou sobotu večer. Od pondělí do soboty studia řeči a literatury řecké a latinské, jakož i staroslověnské a české. Naštěstí dva inspirativní profesoři filologie, Slovinec Miklošić a Čech Šembera. Na konci vídeňská specialita.

U zkoušky ústní ani slova českého se nepromluvílo. Překládal se text staroslověnský do latiny a latinsky se zodpovídaly také otázky z české literatury. Kde tedy byl přímý důkaz, že kandidát profesury zná česky tak, aby mohl po česku vyučovati?

Důkazy o kvalifikaci profesora Bartoše se nahrnuly později a po-
dávali je jeho žáci. Na prvním českém gymnáziu v Brně mezi ně patřil budoucí spisovatel Jan Herben, ve třídě, kterou prý Bartoš, „nevysoký, zavalitý, ale živý jako rtuť“, jako by elektrizoval.

Zvláště ohebná, bohatá, ušlechtilá řečtina poskytovala žactvu Bartošovu vždycky příležitost takřka k zápolení ve znalosti

jazyka vlastního. Nebylo obratu ať v Homérovi, ať v Platonovi, aby čeština nevystihla ho svým samorostlým obratem, abychom se nepokusili o přiměřenou vazbu českou. A tak z jazyků mrtvých Bartošovo žactvo vycházelo obrněno, osvěženo i nadšeno v jazyce českém.

Hodiny a hodiny příprav na takové lekce, potýkání s nedokonalými slovníky, snaha ukázat, že i čeština dovede být výstižná, zkusmé překládání na vlastní pěst, protože teprve za patnáct dvacet let začnou u nás vycházet antičtí autoři v překladech nezkreslujících a srozumitelných...

Kde se takovému zacházení s češtinou učil? Od chlapeckých let nenasytně četl, zaujatě si vypisoval slova a vazby ze Štítného, Husa, Veleslavína, Komenského a dalších – odtud jeho jazykové staromilství, ale také postoj k jazyku jako k dědictví, které je nutno chránit proti rušivým vlivům a opírat se při tom „o pevnou půdu neporušené řeči lidu“, rozuměj nářečí. Úporná snaha vybrušovat řeč k čistotě až laboratorní se dá přejít s úsměvem nebo úsměškem, ale ne bez dodatku, že čeština v druhé půli devatenáctého století nebyla ještě pro všechny samozřejmost ani nástroj dobře zvládaný. Jedna německá učitelka řekla Bartošovi o českých dětech: „Mateřština jejich přeplněna je německými slovy s českými koncovkami. Je znešvařena tak, že už vlastně není češtinou ani němčinou a že každý, komu náleží spolupracovat na vzdělání národa, studem musí se zardít.“ Když tento pedagog zaslechl, jak některý žák přimíchal do řeči doslovně přeloženou německou vazbu, nerděl se jen studem. Jeden z jeho žáků později vzpomínal:

Bartoš zavřel knihu, vypouklil zděšeně oči, obličej jeho stáhl se jako k pláči. Teprve po chvíli se vzpamatoval, zrudl do brunátna, začal nešťastníkovi bušit do svědomí. „Mateřštinou ctí se národ; národ, jenž pozbyl své mateřštiny (a to, co vy mluvíte,

je salonní podskaláčkina pražská), vzdal se svého hlasu v člověčenstvu... Co z vás bude, až půjdete do života! Z němčiny do češtiny přeložená motovidla!“ Seděli jsme jako pěny a báli se mu pohledět několik hodin do očí jako viníci.

Příklady témat zadávaných Bartošem k českým slohovým úlohám:

*Kdo chce s vlky býti, musí s nimi výti?
Nouze budí sílu, štěstí líno k dílu.
Kde mnoho světla, tam i stínu mnoho.
Co jest charakter a jaké jsou jeho podmínky?
Ne vše praskem a bičem, mnoho zmůžeš hvizdem.*

Svědectví Bartochovo:

Co drahocenného času věnoval literárním schůzkám studentův, aby řídil rozpravy jejich a dodával jim chuti k práci podobné!... Každou cennou novinku literární ohlašoval svým žákům; ti zprávu tu za tepla zvěstovali třídám jiným... Mnozí žáci teprv od něho se naučili, jak se mají číst básně, jaký význam má některá kniha, povídka, článek.

Vzpomínka studentská:

Četli jsme básně vždycky s nadšením. Profesor Bartoš sršel poznámkami, upadal v patos nad jednotlivostmi, o pravedlejších okolnostech rozplýval se v dlouhé výklady, nemohl se dočkat, aby hned nezačal pointou básně – býval to prostě někdy chaos jako ve mlýně. Ale výsledek byl podle školských požadavků nejen uspokojivý, nýbrž výtečný.

Jednou uhranul studenty přednesem neznámé básně:

*Na horách na dolách
co sa to tam bělá?
Husy-li to sedá
nebo sněhy léžá?*

*A to sa tam bělá
postelka vystlaná,
leží tam šohajek,
hlava porúbaná.*

*Z jednéj strany leží
z ocela šablenka,
z druhéj strany sedí
jeho frajerenka.*

*Podaj mně, má milá,
šablu zrcadelnú,
nech sa já podívám,
jak mně líčka blednú.*

Ustal na chvíli... a my, páni oktaváni, ani nedýchali. Co to? Něco se s námi dělo v té chvíli. Něco nezvyklého. Nebyl to Svatopluk Čech, nebyl to Vrchlický – a přece bylo to tak krásné. A což ten výklad! Od té doby znám tu baladu zpaměti, od té chvíle naučil jsem se chápati a ctíti národní píseň také po stránce slovesné.

Tři lístky s číslicemi:

1. Rok předtím, než Bartoš přišel do Brna, zemřel sběratel lidových písní František Sušil (1804–1868), profesor Nového zákona v brněnském bohosloveckém ústavu. Jeho sbírku

Moravských národních písní z roku 1860 (2 361 zápisů) chtěl Bartoš doplnit, ale místo doplňku vzešlo z jeho sběratelství samostatné dílo.

2. Roku 1888 byl Bartoš jmenován ředitelem 2. českého gymnázia v Brně, kde jako učitel zpěvu působil o 17 let mladší Leoš Janáček. Po dvou letech spolu vydali *Kytici z národních písní moravských*. Náklad (2 000 výtisků) za několik měsíců rozprodán, poté druhé a třetí vydání.
3. Se svými pomocníky zapsal Bartoš 3 487 moravských písní a tanců. Vydal je postupně ve třech svazcích jako *Moravské národní písně v nově nasbírané*. Na titulním listu posledního, z roku 1901, je psáno: Ve sbírku upravil František Bartoš, po stránce hudební pořádal Lev Janáček. Na konci tohoto těžkého svazku, na šířku dlaně vysokého, je oddíl nazvaný *Přídavek*. V něm jsou zachyceny „hlasy živnostníků“ vyvolávajících své zboží. (*Pomeranče za dva, limónke za tři! Hospodyně ospalý, máte stěne vodralý, kopte bílého vápínka!*) V dobách, kdy nebylo magnetofonu, se výkřiky vápeníků, hadrářek, písařů, pometlářek a dalších zapisovaly notami, aby se vystihla jejich intonace a rytmus. O záznam takových „nápěvků mluvy“ se postaral Janáček, přesvědčený, že „od mluvy k písničce vede se nepřetržitelná páska“. Právě on uvedl třetí Bartošův svazek rozsáhlou studií *O hudební stránce národních písní moravských*. Do ní překvapivě začlenil notové zápisy lidové řeči, úryvky z hovorů vedených v různém rozpoložení, poklidném i vzrušeném, aby ukázal, „kterak pozměňují se nápěvky mluvy každým nádechem života duševního způsobem, že i zpívanými nápěvky se stanou“. Tak ke sbírce písní přibyly intonace pozdravů, příkazů (*Zahodíš ten kameň!*), hrozeb (*A ty mě budeš bit?*) a jiných výroků, na jednom místě i příklad, jak se dětské *ma-mo!* mění z opakovaného nočního volání v žalostný nářek.

Folklorista, národopisec, editor. Už to by stačilo na jeden život, ale František Bartoš přes třicet let učil na středních školách, opravoval hory a hory úloh, a co víc, protože mu nevyhovovaly zastaralé učebnice, psal pro studenty sám i s pomocí kolegů nové. Místo mravokárných rýmovaček vybíral do čítanek lidové písně, místo duchamorných výkladů pestré čtení. Největší oblíbená učebnice literatury nazvaná *Malá slovesnost*. O básnictví se tam říká:

Zjevy kolem člověka vzbuzují v něm hojnost dojmů a citů, z nichž velká část působí libost a rozkoš. Ale člověk nespokojil se těmi rozkošnými zálibami, nýbrž snažil se a snaží svojí zvláštní schopností, která se nazývá obrazností a obrazotvorností, sám vytvořit podobné a nové úkazy. Této tvořivé činnosti ducha lidského říká se činnost umělecká. Každé umění používá při této své činnosti jiné látky: umění, jež za svoji látku užívá představ slovy vyjádřených, sluje umění básnické.

Malá slovesnost má velký počet stran: čtyři sta čtyřicet. Nejrozumnější literární útvary dokládá rozsáhlými příklady, od starých bájí a lidových písní přes *Božskou komedii* až po fejeton od Jana Nerudy. Vědecká próza je zastoupena Františkem Palackým a estetikem Otakarem Hostinským, umění řečnické hned třemi ukázkami, jedna je proslov Jaroslava Vrchlického při schůzi České akademie. Přitom k Vrchlickému míval Bartoš – při vši úctě k jeho „veleduchu“ – vážné výhrady, a nejen jazykové, podobně jako k jiným autorům z lumírovského okruhu. Znovu Bartocha:

Maje některým našim básníkům za zlé, že svým pesimismem zasévají chmurné myšlenky do duší mladistvých a svádějí mládež k neplodnému světobolu a rozervanosti, hřímal prudce z katedry proti nim. Zato na báseň, která šířila ideje šlechtěné, mužné, vlastenecké, hned žáky upozorňoval; nejčastěji se

zmiňoval o Svatopluku Čechovi, jehož celý směr ideální a vlastenecký, jakož i pečlivost jazyková získala si Bartoše naprosto.

Přesto je v *Malé slovesnosti* právě Vrchlický zastoupen největším počtem básní. Jedna z nich musela být Bartošovi, nepříteli nihilismu a negace, zvláště milá. Je to „Balada o skepsi našeho věku“, ve které „sbor skeptiků s úsměvem zlým se štárá otců dědictvím“.

*Dnes pojásal by Sokrates!
„Že nevím nic, já pouze vím,“
tím zvučí město, zvučí ves;
vše nejistota, skepse, dým.
I básníků tak jistý rým
dnes pouze skepsí hlaholí,
a každý říká zvykem tím:
„Snad. – Možná. – Sotva. – Nikoli!“*

...
*Je věru losem nejlepším
být hloupým jak vůl na poli,
než ptát se: „Žiju? Piju? Jím?“
„Snad. – Možná. – Sotva. – Nikoli!“*

Bartoš, celoživotní starý mládenec, měl desítky povinností v osvětových spolcích, v redakcích, v učených společnostech. Za našich časů by se řeklo, že byl na roztrhání – nebo že byl workoholik? (Zhrozil by se toho slova.) „Hotel Bartoš“ přezdívalo se jeho bytu v druhém patře brněnského Besedního domu, protože přespoleční přátelé a kolegové tam vždycky měli otevřeno. Ale svá poslední léta – když v jedenašedesáti požádal, aby byl penzionován – prožil v ústraní, mezi stěnami rodného domku v Mladcové. Nad pracemi, které ještě potřeboval dokončit, mezi závěsemi lístečků, které v abecedním pořádku přepisoval na stránky svého *Dialektického slovníku*

moravského. Cedulky se záznamy o podobě toho kterého výrazu v tom kterém moravském místě měl svázány do balíčků a balíčků bylo dvaasedmdesát.

Prosinec 1903, dva a půl roku před smrtí:

Je to práce piplavá a fádňí, ale jde přece dosti od ruky. Mám už opsána písmena A–H, stránek 464, ale je to teprv sotva pátý díl celku. Kdybych nebyl v tuto práci všecek zabrán, věru bych něco napsal o vzniku národních písní. Čeští páni jsou přílišní teoretikové, já jsem žil ještě v plném proudu zpěvu lidového a vím z vlastní zkušenosti, že tak písně nevznikly, jak oni se domnívají.

Únor 1904, po dalších záchvatech ledvinové nemoci:

Mohl bych nyní slaviti malé jubileum, dopsal jsem právě 1 000. stránku, písmeno A, t. j. třicet špalíčků cedulek. Zbývá jich ještě 41... A kdoví, bude-li mi přáno dokončiti aspoň to!

Květen 1904:

Opisuji pomalu a stále. Mám už 2 199 stránek, opsáno 62 balíčků, zbývá jich ještě deset. Tak s pomocí Boží snad to přece dokonám.

Září 1904:

Dne 3. t. m. jsem dokončil opisování Slovníka; je toho 2 367 stránek; nyní ještě doplňovat a obrušovat.

Únor 1905:

Dne 2. t. m. jsem poznal, co to je, když se v člověku, jak říkají, vzbouří krev. Hnala se ve mně divokým proudem všemi žilami k srdci, až jsem myslel, že mne to roztrhá. Paměť i vědomí se tratily, smrt jsem měl věru na jazyku. Lékař mi pustil zase krev, a tak přece nastalo trochu utišení. V tu hroznou dobu došla mi korektura Slovníku!

V září 1905 vychází tiskem první díl, druhý v květnu dalšího roku. Dvacet pět tisíc slov. To vše jako doplněk k dvoudílné *Dialektologii moravské*, dokončené o deset let dříve.

Ještě několik statí bych rád napsal o povaze moravského lidu. O řeči, o vzdělanosti lidové, o antagonismu, o veselosti... Látku mám nachystánu a urovnánu. Ale ta kotrba nedovoluje dosud, a nevím věru, dovolí-li kdy!

Když 11. června 1906 zemřel, v psacím stole zůstaly nachystány a urovnány lístečky, cedulky, cedulečky. Stavivo pro jiné, řečeno jeho slovníkem. Býval vzletný řečník a rád si představoval vědu a umění jako palác, ba jako chrám národního ducha, z něhož se odvozuje vše další, politiku nevyjímaje. Chrám stále nedokončený...

Takováto budova zcela dostavena nebude vlastně nikdy; ustavičně zbývá něco dostavovati, něco spravovati. Vedle umělců architektů potřebí tu také prostých dělníků, kteří snášejí a podávají potřebné stavivo. Býti takovým prostým dělníkem na staveništi národní vzdělanosti učinil jsem si úkolem životním.

V noci před pohřbem řádila ve Zlíně a nad Mladcovou hrozná bouře s hromy a blesky, lilo až do rána a občas i potom. Přesto byl

pohřeb hojně navštíven Bartošovými přáteli, ctiteli a bývalými žáky. „Všechny řeči působily dojmem hlubokým, nikdo z přítomných neubráníl se slzám; pomodlivše se za nebožtíka Otčenáš, mocně jsouce rozechvěni rozcházeli se účastníci od čerstvého rovu,“ zaznamenal věrný Josef Bartocha. Jen jedna nešvarná chyba do jeho svědectví zabloudila. To když napsal, že pohřební průvod byl „imposantní“.

František Bartoš by proti tomu slovu protestoval. Ale bylo pozdě.

Kvítiříčko

Neumím dobře zpívat z not, proto *Moravské národní písně* sebrané a vydané Františkem Sušilem nejsou pro mě ani tak kancionál jako na tři prsty tlusté evangelium, kniha nabitá dobrými zprávami o lidské duši, o jejím nadání překonávat mlčení slovem, samotu sdílením, trpkost humorem. Víím, že takové dobré zvěsti nabízí snad každá sbírka lidových písní, ale tady je jich pohromadě tolik, že se jimi už desítky let probírám a skoro vždycky přijdu na něco, co mi zatím ušlo. Nebo ulétlo z paměti.

Přišel jsem k Sušilovi dost pozdě, až na konci svých vysokoškolských studií a zároveň padesátých let. Kdo ho v mé čtenářské zkušenosti předešel? Uprostřed dětství Mikoláš Aleš se svým *Špalíčkem*, ten mi maminka otvírala o nedělích. Byl to těžký špalek s koženým hřbetem, melantrišské vydání, které na prahu války slibovalo ještě před titulním listem latinsky, že nepodlehne ohni ani meči. S oblibou jsem si *Špalíček* prohlížel, ale dnes vidím, že líbezná nebo groteskní kresby zastiňovaly slova. Jako by to pravé a nejlepší čekalo až v obrázku, až ve výjevu, podobně jako v loutkovém divadle. A při školním zpěvu nebo nad klavírními úpravami převažovaly zase nápěvy a harmonie – málokdy mi docházelo, o čem ty písně vlastně jsou a jak zvláště to formulují. Jiné to začalo být až později, nad sbírkou Erbenovou, kde písně unikají z izolovanosti a řadí se podle svátků a her, vyznačují cestu od narození po smrt, přibírají mezi sebe legendy a balady. Ne už zábavné jednotlivosti, ale řetězce zpovědí a výpovědí.

Ještě víc mě takové řady upoutaly ve sbírce Františka Sušila, ačkoli zpočátku mi připadala jako těžko prostupný les. Svázána do režného plátna (čtvrté vydání ve Vyšehradu z roku 1951) čněla jako přerostlý exemplář z příruční knihovničky v literární redakci

brněnského rozhlasu. Na jejích stránkách se daly vystopovat písně dobře známé i jen matně povědomé nebo sotvakdy slýchané, vřdycky však „šikovné“ pro některý ze slovesných pořadů. Brzy, už jako elév, jsem si zvykl listovat v Sušilovi nejenom kvůli citacím, ale pro osobní potěšení, pro tichou slast z neznámého a krásného, z napovězených příběhů, z kaleidoskopu nářečí. Kniha neměla signaturu ani jasný původ, možná tam zůstala po Oldřichu Mikuláškově, který dřív redakci vedl, možná ji přinesl jeho následník Jan Skácel, ale ani on ji s sebou nevzal, když v třiašedesátém – jako před ním Mikulášek – vyměnil rozhlas za *Hosta do domu*. Odnesl jsem ji až já, a to na konci šedesátých let, v neveselém čase, kdy jsme s kamarády vyklidili své stoly a klidili se z normalizovaného rozhlasu. Nechat tam Sušila jsem nechtěl, popravdě ani nemohl. Ohmataná ořízka a zežloutlé, někdy natržené stránky s tolika dobrými zvěstmi, to pro mě byly drahocennosti, jaké se neopouštět.

Kdykoli tu biblicky mohutnou knihu obejmú a otevřu, potěším si nejdřív oči. Řádky s notami, jak jsem přiznal, většinou nečtu, ale zůstávají v mém zorném poli jako abstraktní kresby, jemné a nevtíravé. To tam je rozptýlení alšovským divadélkem, ty tam jsou nadbytečné ornamenty vmalované na stránky jiných sbírek. Linky s notami mě neruší a neodvádějí jinam, jsou opěrnými stupni pro můj pohled. Nelovím pokaždé od počátku písně, třeba až u jejího konce nebo uprostřed. Jako teď, na stránce náhodně otevřené, kde se mládenec loučí s milou.

*Účí sa on, účí
na zelenej úce,
červeným šátečkem
utírajú suze.*

A mám, v co jsem doufal. Náhlý samoznak vytatý dvěma barvami. Slova jakoby nově tvořená. Rým vytlačený asonancí bezostyšně

skřípavou, *úce* – *suze*. Když pohlédnu k začátku písně, dovím se, že loučení zvučelo hlasem živlů: jako když vítr fučí nebo voda hučí. A v jiné variantě:

*Počúvaj, počúvaj,
co to v zemi hučí,
esi zvony zvoní,
lebo jabor pučí?*

*Zvony to nezvoní,
jabor to nepučí,
A to se má milá
se svým milým lúčí.*

Tak vypadá jeden můj úlovek. Čirý úžas, čistá radost. Jestli zároveň inspirace pro vlastní psaní? Jistě ne jako návod. Inspirace, než vešla do slovníku jako *vznět*, označovala v latině úkon prostý a většinou nevědomý, totiž *vdech*. A nadýchat se nad starými písněmi jiného, silnějšího vzduchu, už to je dost samo o sobě, už to může pročistit duši, aniž v té chvíli tušíš k čemu.

Úlovek druhý: alchymie slov i lásky, čaromoc, která odvádí od jídla, od práce.

*Tužičky, tužičky,
nebohé tužičky,
mosel sem odběhnut
na stole užičky.*

*Na stole užičky
a na rolu pluha,
nečaruj děvčino,
nečaruj tak ztuha.*

*Já ti nečaruju,
ale teprů budu,
teprů tě, šohajku,
prubírovat budu.*

Když jsem překládal anglické nonsensy, lidové i ty od Edwarda Leara, Sušilova současníka, vybavily se mi občas písničky, kterým Sušil říká „nedověcnosti“, to jest nepřesnosti, nelogičnosti. Také v nich a v písních jim podobných třaskají nonsensové kombinace, zkratky a jinotvary. Zahrádka se tam plete z proutiříčka a roste v ní kvítiříčko. Parádník Kacafírek má čepičko z pavočine, za ňó myší pírkó. Jiného, jménem Hasafírek, zdobí střevíčky ze sítí, makové podešvy a pančošky z husí kožky. Kostel je tam papírový, podmáslem oblitý, zvony mají ze smetany, ve zvonech srdce z kyselého mlíka. Komár si vyrazil zuby, kapr šije bačkory, ryby nosí psaní, řepa křičí ze sklepa, mrkva mrkla.

A když v písni z Blatnice hledá děvče krejčího, který by jí ušil sukni z makového květu, dostane se jí odpovědi:

*Budu-li ti sukňu šít
z květa makového,
budeš ty mně niti přást
z dešča majového.*

Myslí se tím věc nemožná, nesplnitelná, ale představa je to neodolatelná. Niti z dešča majového! Z pomíjivosti trvanlivost. Z hrstky slov maximum, z malé plošky širý svět. I jako celek je Sušilova sbírka postavena z miniatur. Ale jak pevných, jak hutných. A jak by ne, když za svrchovanou jistotou každé z nich byla od počátku hudba, její tah a tlak, její pevná linka. To ona učí lidskou řeč sevřenosti a vede ji od plýtvání a plytkosti k podstatě. I nezpěvák jako já v tom cítí zákon.

Jistě, František Sušil, pokorný bohoslovec, žádnou z těch písní nevymyslel, žádnou nestvořil slovem ani hudbou. Ujal se jich však pečlivě a milosrdně a každou uložil slovo po slovu, tón po tónu do své sbírky, aby je neodnesl žravý proud času.

Traduje se, ne bez důvodu, že tento zbožný muž odmítal zapisovat písně, které se jeho citu přičily hrubostí nebo nedostatkem studu. Přesto jeho sbírka není nedokrevná. V tom, co zapsal, jsou lidské pudy a vášně vyjádřeny jinak, bez křiklavosti a siláctví, ale pro naši představivost tím lákavěji. Nejmocnějším proudem v této knize, zaplavujícím víc než polovinu její rozlohy, jsou témata milostná. Zasahují do všech koutů lidské mysli a činnosti, vábivě i drtivě, útěchou i dramatem, láskou navěky, láskou na chvíli. Zdaleka to není Eros zkrocený nebo učesaný, v jeho proměnách nechybí ani směšnost. Ale není to prokletec a není z lidské duše vykazován. Má v ní své místo vedle věcí posvěcených.

Když Sušilovu sbírku otevře první oddíl, ten s necelými dvěma stovkami „Písní posvátných“ o Kristu, Marii a světcích, a když z dalších oddílů začne proudit přes tisíc písniček o láskách prožívaných duší tělem, není v tom nic nesouladného. Je to jako v písni o dívce, u které přebývali tři malíři. Dala si od nich vymalovat svatej Anny obraz. A potom kousek po kousku – svoje potěšení.

*Malovali, malovali na tej naší roli,
dala sem si vymalovat šohajkovy nohy.*

*Malovali, malovali na tej naší lúce,
dala sem si vymalovat šohajkovy ruce.*

*Malovali, malovali na tej naší seči,
dala sem si vymalovat šohajkovy oči.*

Slovníček neslov

Co je to *nedoba*, *neveta*, *nedomilá*? Slova neslýchaná, a přece zapsaná. Vymyslel je František Sušil, když písni ve své sbírce nadepisoval jejich námětem. Nejčastěji vystačil s průhlednými názvy jako *touha*, *pohrůžka*, *sestra travička* nebo *voda a pláč*, ale někdy se rozhodl přijít se slovem zvláštním, jinde nepoužitým a víckrát neopakovaným, jako by jednou provždy mělo vymezit, co píseň obsahuje. Stvořit novotvar nebylo složité. Předpona *ne-* už dávno utvářela ze starých slov nová a časem vžitá: nevděk, neláska, nezdárný. Také Sušilovo *ne* předřazené známému slovu vypadá jako škrt, který ruší dosavadní význam a obrací jej v jasný opak. *Nepanna* označuje píseň o ztrátě vínku, *Nematka* o matce opustivší děti. Ale ne všechna *ne-* přinesla tak jednoznačný zvrat. Často až z textu označené písni lze pochopit, co Sušil nezvyklým názvem myslel.

Tak NEDOBA znamená dobu, která není ta pravá, protože je nevhodná. V písni takto nadepsané vyčítá milá milému, že za ní chodí, když se jí to nejméně hodí – *aj, to už len v sobotu, keď mám plnú robotu*.

NESLUŽBA značí odchod ze služby a snad i službu nedobrou, synkovi protivnou, *něbo mi nedaju kratochvilu užít'*.

LÁSKA NESUDNÁ nemá být nikým souzena, protože ten, *co by nemiloval, není tu z vás žádný*.

A záhadné NEJMĚNÍ NEŽELNÉ je prostě nemajetnost bez žalu a lítosti: *Já peňázů nemám, do vody neskočím, radši si šablenku nad hlavú zatočím*.

V moři nářeční spontánnosti, která prostupuje nasbírané písni, se šroubované novotvary vyjímají jako vyplaveniny z dálné knižní

říše. Je mezi nimi i BYLOST – označení pro lásku, která je už minulostí. Ale jakkoli nesnadné je Sušilovu zálibu v těchto umělostkách vysvětlit, není těžké ji přijmout. Mezi stovkami jasných názvů je takových zaumností jen pár desítek. Tu a tam se vynoří a překvapí jako hádanka, kterou je třeba rozplést a domyslet.

Zkusil jsem jich několik seřadit na způsob slovníčku.

NEDÍKY Když se chce děkovat, a není komu, protože rodina i galánka praví: *Jdzi mi z očí! Jdzi ze dveří! Jdzi mi, lotře!*

NEDOMILÁ Bývalá milá, láska nedomilovaná. *Včera večír s jinó seděl, a na mě se nepodívá, to je lítost, sestro milá!*

NEDOVÝPOVĚĎ Láska zklamaná, ale stále neodepsaná. *Že nemužo, můj šuhajo, na tě zapomnět. Zapomeno, ale těžko, zpomeno se na to všechno, plakala bych hned.*

NEDOZÁRMUTEK Zármutek nevelký, jen půl týdne trvající. *S jinou seděl, už se smáli, by moje srděčko zarmótili. Aj, zarmótili, šak nehrubě, šak zas do neděle jiné bude.*

NEHNĚV Hněvání s časovým rozvrhem. *Ja, hněvaj ty sa třeba celý týden, enom sa nehněvaj, dyž přijde krajní den.*

NENÁHRADA Když vdovci dojde, že o novou ženu není co stát. *Lepší byla moja nebožčička, sčebetala jako laštovička.*

NEPOVĚĎ Nijaká odpověď na otázku, máš-li děvče chlapce rádo. *A já ti nepovím, nebo sama nevím, přijdi k nám dnes večer, až se mamky zdovím, teprv já ti povím.*

NEPOTĚŠILÝ Ten, co své děvče vyhlíží, a nikde je nevidí, odnikud neslyší. *A to sám Pán Bůh ví, s kým se já včil potěším.*

NESTAROST Konec zájmu. *Něstaraj sa, synečku, o jednu děvčinu, dy jich maš po světě jako rozmarynu.*

NESYTA Nenasytná žena. *Upekl jí dvě krávy, ostalo jen kus hlavy.*

NEVETA Není se vším veta. I když hajného zabili, hájíček zelený, galánečka moja, nebude napospas. *Ešče sú hájící, co mia hájit budú, ešče sú pacholci, co k nám chodit budú.*

NEVĚDA Když neznáš svou budoucnost. *Živ jsem, nevím, dlúho-li, umřu, nevím, skoro-li, a co mně zůstane, všecko milá dostane, nevím, mnoho-li.*

NEVÍDANÝ Milovník ne výjimečný, ale takový, kterého už není vídat. *Kamarádko má milá, nechaj ty ho a i já, nech sa šelma potúlá.*

NEZRADA *Neboj se synečku, já tebe nezradím, červeným šátečkem okýnko zahradím.*

PŘÍPOVĚĎ NESLIBNÁ Falešný slib šohajkův, že přijde, až *drobné ryby zpívať budú, bez perja vtáci ljetat' budú, až suchá jabloň rodiť bude, ze starej baby mladá budě.*

TUHÁ LÁSKA NEBERNÁ Tak těžká, že nekončí svatbou. *Kero loska tuho, to sa zřídka беру.*

VODA NEVRÁTIVÁ Ne ta, co navždy odplývá, ale Dunaj, který odnesl synka a nechce ho vydat živého. *Co jednu zachvátím, více nenavrátím.*

VODA NEZÁVADA Nevadí lásce voda, ani když lávku strhla. *Třebas lavek néni, prejdi přes kamění, přijdi, edem přijdi, moje potěšení.*

Písňe s neobvyklými názvy tvoří jen maličký vzorek, tékavě vybraný z tisíců Sušilových zápisů, ale i kdyby se někdo probíral jen jím, nemohl by přehlédnout, k jaké pestrosti dospěla lidová řeč a fantazie těch, kdo ji rozezpívali. Téměř pokaždé je citová situace uchopena a rozvinuta rozdílně, z jiného pohledu, v jiném rámci, s jiným detailem přírodním, rodinným, někdy pracovním. Setkávání nebo osamění, zklamání nebo odhodlání, stesk nebo rozjaření, nic z toho neuvízne v šabloně a banalitě. Láska tu není pořád jen krásná a její tíha není vždycky drtivá. Z jejích drsných ran je možné se vyhojit nebo aspoň vyzpívat, jejím trapností je možné se vysmát. Ne otřepaným škádlením, ale bystrým vtípem, který nešetří nic a nikoho.

Zde jsou dva příklady, v každém je nastraženo sebeshazující prořeknutí.

Píseň nadepsaná *Neslika* – nesličná – začíná u lúčky zelené, travěnky sečené, sečou tam dva synové v blízkosti galánky, vše se zdá slibně milostné.

*A jak ju oni posekli,
oba na galanku hleděli.*

*A ja ju něhcu, vem ju ty,
bo ona ma zadek zepsuty.*

Píseň *Nenáhrada*, jak už víme, nechává truchlit vdovce nad smrtí jeho nenahraditelné Kateřinky. Pak se ozve nabídka. A vdovec na ni dá odpověď, která překvapí nejen svéráznou přechodníkovou vazbou.

*Ja, neplač ty, Martine, Martinku,
Možeš si vzít našu Ulianku.*

*Ja, co je mně po tej Uliance,
pobija ju, uteče k maměnce.*

Láska neláska, sličná nesličná, veta neveta... Končím svůj slovník neslovník opsaný od Františka Sušila.

Hřbitovní pomněnky

Mezi všemi živými tvory jen člověk ví, že jednou zemře. Raději by nevěděl, ale musí vědět, je to jeho povinné privilegium. I kdyby je zanedbával a nevyužíval, i kdyby na ně co chvíli zapomínal jako na smrt, vždycky se někde z proudu dní nebo nocí vynoří chvíle, kdy ví, že ví. Je to ovšem vědění nepraktické, protože příliš obecné. Není nic platné vědět, že jednou bude ukrutně pršet, a přitom nevědět, kterého dne a v kterou hodinu. Pravda, život ustává obvykle ve stáří, ale i stáří obvykle trvá déle než měsíc nebo pár let. Který to nakonec bude, ten poslední ze všech dní – nebo aspoň roků?

Odpovědi bývají vyhýbavé: „Žij tak,“ doporučují zvědavému, „jako by každý den mohl být tvůj poslední.“

Myslí se tím: Žij tak, jako bys už nikdy nemohl žádný svůj skutek napravit. Anebo bez velkých záměrů, na které už nemáš. Ale konečné datum z takové rady neplyne. Je to jen jakoby. A člověk neví dál.

„K čemu by ti bylo vědět, že letos umřeš?“ ozve se námitka. A hned je tu odpověď: To přece ví každý, k čemu. Všechno by bylo lehčí a přehlednější, odpadly by zbytečné starosti, marné plány. Konečně bych se za ničím nehnal, konečně bych udělal... Co bys udělal?

*Kdybych já věděl, že letos umřu,
dal bych si dělat dubovou truhlu.*

Odpověď zpívaná v různých krajích. Zdá se věčná, ale kdo ji kdysi složil, usmívá se na nás potutelně. O rozmarech smrtelníků a smrtelnic věděl své.

*Kdybych já věděla, že já zejtra umřu,
dala bych si dělat javorovou truhlu,*

*javorovou truhlu a lipové víko,
aby toho bylo všem mládencům líto.*

A dál? Ten s dubovou truhlou si představuje dojemný pohřeb:

*Tu by mě vzali, na máry dali,
moji rodiče, ti by plakali.*

Ta s javorovou rakví se natřásá jako před zrcadlem:

*Na vrch na to víko pěkný páví peří,
aby každej věděl, kdo v té truhle leží;
leží to v ní, leží, jedno potěšení,
kterému rovného na tom panství není.*

Touha upozornit na sebe ještě po smrti nechybí ani mužskému protějšku:

*Na hrob postavte široký kámen
a tato slova napište na něm:
Leží, ach leží tu mladé tělo,
kteréžto rádo děvčátka mělo.
Hezké panenky, které tu jdete,
za jeho duši se pomodlete.*

Hle, co všechno se stihne, když se ví, že to bude letos. Nebo v sobotu.

*Dybych já, mamičko, v sobotu umřela,
věru bych v nedělu, věru pohřeb měla.
Dala bych si zvonit sedmdesát veršů,
to by bylo pěkně k mojemu sobášu.*

Pohřeb vyparáděný jako svatba vyžaduje k rakvi patřičný doprovod, v jedné písni jsou to „štyry krásné panny a pátý mládenec“, v jiné „šest krásných panen a šest mládenců“. Ve variacích – ať českých, nebo moravských – se mládenec povinně rýmuje na věnec a smuteční věnec musí mít mašli, aby panenky truhlu našly, nebo červenou růži, aby věděli, kdo to tu leží, roste tam lítost a znovu lítost z kořene zvaného sebelítost. Veškerou melancholií prokvétá otázka: To je všechno? Kvůli tomuhle potřebuješ vědět, kdy udeří tvá hodina?

Parodie na zasněné „co by kdyby“ nedala na sebe čekat. Zpívá se na stejný nápěv a vystačí si s pouhými čtyřmi verši.

*Dybych já věděl, skoro-li umru,
dal bych si dělat z pálenky truhlu,
z pálenky truhlu a z vína víko,
co by mně pěkně do huby teklo.*

Tak se zpívalo kolem Uherského Brodu. Z Nové Říše na Vysočině pochází píseň, která začíná péčí o truhlu, ale pak se ponoří do klidu a smíru. Co tam, to tam, pamatuj, člověče, že s některými pravdami nehneš.

*Haž já homřu, ten tam bodo,
nechám si malovat s pokrovem trohlo.*

*A na trohlo slovo Boží,
aby každý věděl, kdo to leží.*

*Leží, leží a neběží,
tož kdebe běžel, tak be neležel.*

*Bodó mně zvonit klem, klim, klam, klem, klam,
neb kdo hož omřel, tož jož jest ten tam.*

* * *

Kolem hrobů a záhrobí se vinou i jiné verše, ty, co se nezpívají, ale jen čtou, zpravidla vestoje nebo při pomalé chůzi. Nedají se odnést ani snadno zničit. Někdy jsou kostrbaté, chce se říct neotesané. A přitom byly často vytesány do kamene.

*Kdo kráčíš kol hrobu mého,
poznej stálost světa.
Nelituje smrt žádného –
dítěte ani kmeta.
Ani sláva, ani jmění
od smrti tě neuchrání,
proto vzpomeň často sobě,
co dnes mně, to zítra tobě.*

To je citát z knížky *Pomněnky českých hřbitovů*. Odpočívá v koutě mé knihovny jako uschlý věneček z roku 1930, kdy vyšla už ve třetím vydání. Zežloutlá, zčásti rozpadlá, uchovává na svých padesáti stránkách veršované nápisy vhodné pro nebožtíky všeho věku, od nemluvnat přes jinochy a dívky až po matky a otce. Autor či přesněji sběratel jménem V. J. Krýsa je vyhledal a zapsal na hřbitovech městských i venkovských. Domažlický epitaf z roku 1867 patří v jeho sbírce k nejstarším:

*Škole, obci radou, vědou
sloužil jeho bystrý duch,
schvácenému smrtí bledou
dej odplatu věčnou Bůh.*

Šest veršů z pražského hřbitova u sv. Václava, L. P. 1910:

*V hrobě klidno, v jeho lůně
člověk více nezastůně,
sladký, dlouhý sen tu spí;
zde složí každické břímě,
závisti zde hyne símě,
zde ho bouře nevzbudí.*

Z téhož místa čtyřverší použité roku 1921, ale převzaté (ne zcela přesně) z mnohem starší Nerudovy básně:

*Malý domek z hlíny
vlhké čtyry stěny –
v něm však lásky,
že jí v širém světě není.*

Vím, jak jsem k té knížce přišel. Daroval mi ji kdysi Adolf Kroupa, překladatel a znalec výtvarného umění. Měl ve své knihovně kdeco, včetně kuriozit, kterým říkal piškuntálie, a myslel si, že sbírka starodávných epitafů se mi bude hodit do nějakého pořadu. Jenže tenkrát, na počátku šedesátých let, hřbitovní kvítí nevonělo rozhlasu ani jiným médiím, hrobům se věnovala větší pozornost, jen když patřily válečným hrdinům. Věčnosti se říkalo věčné časy a osudem se rozumělo cosi snadno ovládnutelného, a tedy úplně jiného než na starých nápisech.

*Nech osud dělat, jak se jemu líbí,
a spokojen buď tím, co sudba koná.
Nad ničím neraduj se, aniž truchli,
neb na světě nic věčně nepotrvá.*

Je to kamenná knihovna pro živé, ale nápisy se obracejí také k těm, kdo už je číst nemohou. Někdy konejšivě – „Sladce dřímej v klidném loži, až Tě zavolá hlas Boží“, někdy žalobně – „Nad hrobem tvým lká smutně žena, jsouc v světě cele opuštěna...“, jindy se slibem – „Spi klidně po strastech všech, my poslední dáme vzdech za práva lidu, který Ty jsi miloval. To cíl je náš a ideál.“

Mezi tklivými ukolébavkami na dětských hrobech přetrvala z devatenáctého století jedna překvapivě vyhrocená:

*Zavři očka, moje kvítí –
k potupnému raba žití
neprobud' se víc!*

A na jiném pomníku jí dává za pravdu povzdech ze záhrobí:

*V tom světě samý klam,
bol a stálé utrpení;
lásky málo, závisti moc.
Ó jak šťastna jsem, že zde spím,
o světském bolu už nic nevím.*

Odlišný vzkaz, rovnou příkaz, vybrali na otcův hrob a pro sebe pozůstali v Klenčí pod Čerchovem (letopočet nečitelný):

*S Bohem, ženo, děti,
u hrobu je marné stát,
navratte se v žití boje
a mne nechte spát.*

Otázka je, kdo si takovou sbírku náhrobních monologů koupil a četl. Na prvních stránkách píše sběratel Krýsa: „Účelem této sbírky je zachovati budoucnosti hřbitovní poezii, nápisy, které

vytryskly z upřímných srdcí příbuzných, duší věrných přátel, kteří znali každý rys, každý záhyb povahy zemřelého. A tu jistě není divu, že vzrušení jeho nenadálou smrtí, třebas neznající pravidel prosodie, přenášeli své živé vzpomínky zcela prostičky do veršů. Představa dojmavá, ale přehnaná. Prostičké veršůky si především vypomáhaly výrazy vypůjčenými od poetických řečníků. Vznikaly sice z velkého žalu, ale dovedly nabídnout jen hodně obecné „rys a záhyby“ oplakávané osoby. Vždyť ani pořadatel sbírky je nespojoval se jmény pohřbených a roztrídil nápisy do oddílů nadepsaných Dítě, Dceruška, Jinoch, Matka, Otec. Daleko víc než výboru z poezie se knížka podobá souboru vzorků použitelných pro tu či onu věkovou kategorii. A holá pravda vyjde najevo na konci, po straně padesáté. Tam po všech pohnutých verších začínají stránky s řádky nerýmovanými, zato výrazným písmem vysázenými.

Kameno-
sochařský závod
akad. sochaře
VÁCLAVA KOUKOLIČKA
v Rokycanech
(u Plzeňské brány)
dodá Vám:

hřbitovní náhrobky jednoduché i umělecky komponované z každého druhu kamene. – Pamětní desky a památníky padlým vojínům dle vlastních modelů. – Zahradní ozdobná dekorativní plastika ve všech barvách, fontány, kašny a pod.

– – Levné ceny. Opravy. – –

Až tady se ze staré knížečky hřbitovní poezie stává dokonalá piškuntálie. Právě listové zlato a stříbro na vytesané verše nabízí zlatotepec Volráb, Praha 1, porculánové vypálené podobenky (zaručená trvanlivost!) rychle a nejlevněji dodá F. Doubrava z Pardubic,

návrhy na 500 druhů náhrobků osobně neb dobírkou akad. sochař Laušman z Brna, urny, sloupky, vázy Komárek Letovice, velký sklad hrobek a mausolejí Hugo Gessler a spol. ve Slezsku (vlastní lomy na šedý, černý a bílý mramor) – je jich na konci čtrnáct, těch kamenických reklam, a to už je nějaká váha. Smuteční poezie potřebovala sponzory a ti ji upotřebili jako inspirační katalog pro své zákazníky. Koneckonců, je-li rubem života smrt, je lícem smrti další život, a bez obživy by ho nebylo. Než člověk zavřel knížku, v níž se mimo jiné dočetl, že „Život je krásný sen – vzpomínka zbude jen“, potěšily ho na poslední stránce tučné řádky, ne nepodobné básni ve volném verši:

Vždy čerstvé pečivo,
samožitný chléb
a veškeré zboží
koloniální
při dobré obsluze

obdržíte v obchodech

U ZACHATÝCH

*Plzeň, Nádražní tř. 10.
Telefon 1361.*

Denně chutné koláče, vánočky
a velký výběr různého
jemného pečiva.

* * *

Jeden kameník se jednou do básně dostal, a dokonce tak vešel do dějin světové poezie. Stalo se to v knize složené z 244 náhrobních

nápisů, ne skutečných, ale takových, jaké by si zesnulí přáli, aby v nich mohli povědět pravdu o tom, jací byli. Kameník jim ovšem vyhovět nemohl. Ten musel do náhrobků tesat, co si vyžádali pozůstalí.

*Přinášeli nápisy pro zesnulé,
postávali kolem veřtatu, když jsem pracoval,
a říkali: „Byl tak hodný, byl tak úžasný,
byla to nejkrásnější žena, byl to nejvěrnější křesťan.“
Já tesal, co si přáli,
a nikdy nevěděl, co je pravda...
Přesto jsem tesal dál, za co mi zaplatili,
a podílel se na falešných kronikách,
zanesených do kamenů,
právě tak jako historik, jenž píše,
aniž zná pravdu,
nebo je uplacen, aby ji skryl.*

Posmrtné přiznání kameníka Richarda Bonea sepsal americký básník Edgar Lee Masters a zařadil je mezi pomyslná, nikdy nahlas nevyslovená vyznání nebožtíků z venkovského města Spoon River. Název místa si vymyslel a právě tak jména těch, co ze záhrobí promlouvají, lidí nejrozumnějšího povolání, postavení a temperamentu. Jejich životní příběhy však spřádal z toho, co poznal jako student, žurnalista a právník v provinčních oblastech státu Illinois. Co epitaf, to osud; zmarněný, naplněný, zlomený, smířený, vždycky však vyjádřený v kostce, bez ozdob a ostychu. Téměř na každý stačí jediná stránka. Téměř ve všech vychází najevo něco zaživa tajeného nebo nejasného. Událost. Vztah. Názor. Klíčová otázka.

Mastersova *Spoonriverská antologie*, s velikým úspěchem vydaná roku 1914 v Chicagu, byla objevem ve všem všudy. Nepoetická svou strohostí a všedními náměty, nelítočná ve svém pronikání za

masky a fasády vnesla do poezie nový výraz a nový smysl. Kdybych měl uvést, které tři básnické knihy z dvacátého století pokládám za nejdůležitější, tuto bych jmenoval nejdřív. A kdykoli se dovím, že někdo z lidí mně blízkých ji nezná, sevře mě lítost.

LYMAN KING

*Myslíš si možná, kolemjdoucí, že osud
je jáma někde mimo tebe,
kolem níž můžeš kráčet veden předvídavostí
a moudrostí.
Tak se domníváš, když hledíš na životy jiných
jako člověk, který se jako sám Bůh sklání nad mraveniště
a vidí, kterak by se mohli vyhnout svým nesnázím.
Vejdi však do života,
v pravý čas zahlédneš přicházet osud
v podobě vlastního obrazu v zrcadle,
nebo budeš sedět sám u svého krbu
a náhle v židli vedle tebe bude host,
budeš vědět, kdo je ten host,
a z jeho očí vyčteš nepochybnou zvěst.*

* * *

Nápisy a básně ze hřbitovních končin se podobají důstojnému průvodu, do kterého se smí jen s vážnou tváří a myslí. Jenže i nejzachmuřenějším obřadům se stává, že něco se zvrtné a do smutční černi vletí paprsek směšnosti. Povinná vážnost, jak známo, provokuje vtipálky ke vtípkům a taškáře k taškařinám. Znavení pohřebním krokem odbočují z průvodu a povolují svému gustu. Namísto zarmoucených epitafů pak vymýšlejí jejich parodie.

„Zde leží navždy manželka má, alelujá, alelujá!“

„Hrál s pěti esy. Ted' hraje na harfu nebeskou.“

„Zde odpočívá Bill Chaplin, místo na brzdu šlápl na plyn.“

Zda se tyto bonmoty na hrobech opravdu objevily, nebo jsou jen kolujícími anekdotami, může být předmětem sporu. Nejčastějším místem jejich výskytu je dnes internet. Tam jsou Funny Epithaphs provázeny někdy fotografiemi a letopočtem, nejčastěji jen odkazem na odlehlé hřbitovy, většinou americké. Jejich humor bývá hospodsky neomalený, ale ne vždycky.

„Byl jsem někdo. Kdo, není vaše věc.“

„Zemřel ve 102 letech. Dobří umírají mladí.“

„Zde leží ateista ve svém nejlepší obleku a nemá kam jít.“

Terčem hřbitovních vtípků jsou ovšem nejenom náтуры smrtelníků, je to – mezi řádky – sama smrt. Berou ji na vědomí suše, bez velkých slov a lamentací. Stala se, je tu s námi a my s ní. Aspoň na chvíli si její tíhu můžeme ulehčit, když už jí stejně neutečeme.

Úhrnem vzato, zprávy a vzkazy z náhrobků jsou tak různorodé, že ve svých čtenářích musejí probouzet smíšené pocity. Jejich žal působí často nadneseně, jejich humor leckdy chtěně. Jedny dodržují hřbitovní zvyklost stereotypně, slovy převzatými odjinud, druhé do ní vnášejí vlastní svéráz. Ale jedno mají společné: právě tu zvyklost, ten obyčej z dávné tradice, která káže vyznačit a označit místo posledního spočinutí. Kde není hrob, tam není co napsat a co připamatovat. Kde není paměť, není nic.

Jakkoli kuriózní či naopak banální se dnes takové nápisy zdají, jsou pořád důkazem, že člověk jistého jména byl kdysi pozorně pochován, a ne beze stopy zahrabán. Byl uložen do země, která patří mrtvým a má svá stará práva. Není dovoleno ji zničit a její smysl vymazat.

„Nedávno se psalo, že polovina pražských nebožtíků nemá žádný pohřeb. V celé zemi počet pohřbů lavinovitě klesá,“ zaznamenává Polák Mariusz Szczygieł v knize reportáží o české společnosti, vydané v roce 2011 a nazvané *Udělej si ráj*. „Fenomén vsypu. Zřejmě

výlučně český. Popel z urny se vsype do metr hluboké jámy. Na pohřební louce je jedna jáma vedle druhé. O Dušičkách a Velikonocích přicházejí lidé a zasypávají tu louku květinami. Ale je spousta lidí, kteří nejsou přítomni, když sypou do země jejich bratra nebo matku. Tam nejsou žádné tabulky ani jméno. Pak si ani nepamatují, na kterém místě popel na louce je... Uvádí se, že v Česku zůstává v krematoriích nevyzvednuta každá třetí urna.“

Jiná doba, jiné návyky. Ani náhrobní nápisy nezaručují věčnou památku, jenom svědčí o dobách, kdy mrtví nebyli smeteni ze světa živých jako zbytečné skořápky po snědených vejcích. A kdy starost o hrob nebyla nad lidské síly.

Jen ti nejprozíravější vědí, že člověk musí pamatovat netoliko na smrt, ale i na věci posmrtné, a nebojí se v poslední vůli vyjádřit přání, jak se má s jejich pozůstatky naložit. Ale jen málokdo si troufne složit svůj epitaf tak, jak to udělal jistý mladík ještě předtím, než se z něho stal slavný vydavatel, spisovatel, politik a vynálezce:

*Tělo
B. FRANKLINA,
tiskaře,
jako vazba staré knihy,
z níž obsah je vytržen,
a zlatá písmena setřena,
leží zde, potrava pro červy.
Dílo však nepřijde zcela nazmar,
neboť jak věřil, znovu se objeví
v novém a dokonalejším vydání,
opraveném a vylepšeném
Autorem.*

Napsal to, když mu bylo sedmnáct, patrně pro pobavení přátel, které rád překvapoval žertovnými veršičky. Žil pak ještě dlouho, až

do osmdesáti čtyř let. Předčasný epitaf, vtipný a zároveň pokorný, vešel mezi jeho slavné výroky, ale na svůj filadelfský hrob jej vyrýt nedal. Tam jsou jen strohé řádky:

BENJAMIN a DEBORAH FRANKLINOVÍ 1790

Stručněji by to dokázal snad jen princ Hamlet. Jeho náhrobní nápis neznáme, poslední slova ano: The rest is silence. Dál už jen ticho.

Kroky starého pána

Těla byl křehkého a drobného, ale nevypíнал se, jak to dělávají lidé malého vzrůstu. Chodil nahrbeně, dlouhými kroky, beze spěchu. Za brýlemi na velkém ostrém nose přeskakovaly jiskry zvědavosti, potutelnosti, zaujetí. Jako by měl co chvíli něco za lubem, nějakou nečekanou otázku nebo odbočku. Hlasem pronikavým a táhlým, takřka zpěvavým, spřádal své promluvy a zvolna při nich obcházel dlouhé vysokoškolské lavice. Postupně se zastavil u každého z nás dvanácti, kteří jsme chodili na jeho lektorská cvičení z angličtiny. V jeho úsměvu bylo psáno: Rozumíte mi, nebo si myslíte něco jiného? Pravda, probíral s námi anglickou mluvnici a o té jsme si zase tolik jiného myslet nemohli, ale přicházel s tolika zajímavými příklady a zvláštnostmi, že nás pořád držel ve střehu. Pro každého měl připravenou nějakou myšlenkovou úlohu, nějaký kvásek zvědavosti, a přitom se usmíval tak zešíroka, jako by nás častoval hádankou nebo anekdotou. Nikdy se nemračil ani nezlobil, hloupost nikdy neodplácel tvrdostí. Byl mile zvláštní a jeho dobrácké způsoby jsme milovali.

Jmenoval se Samuel Kostomlatský a říkávalo se mu láskyplně Kostík. Nebo Košťá. Mluvil o něm jako o panu profesorovi, ačkoli počátkem padesátých let, když jsem ho jako osmapadesátiletého poznal, působil na brněnské filozofické fakultě jako lektor. Pamětníci a zasvěcenci věděli, že býval ředitelem Ústavu moderních řečí a v počátcích první republiky patřil mezi zakladatele brněnské anglistiky. Nebo že přeložil Dickensova *Davidu Copperfielda* pod názvem *Život s dobrým koncem*. Jeho soukromý život pro nás byl tajemstvím, probleskla jen fáma, že má za ženu Angličanku, kterou si přivezl ze zámořských studií, i když pravda bylo jen to, že studoval v Glasgowě. Ne angličtinu, ale bohosloví. Jako syn zaníceného

evangelického reformátora tam přijel po maturitě v roce 1913, a když vypukla světová válka, musel zůstat až do jejího konce. Po ní odmítl nabídku diplomatické služby a nevrátil se ani k protestantské teologii. Zakotvil v Brně jako učitel angličtiny. Teprve časem a někdy až po dlouhých letech se mi odkrývaly zasuté vrstvy jeho osudu, nejvíc ty literární.

Plameny mezi buky, lesní pohádka pro dospělé, napsal a vydal Samuel Kostomlatský Brno, Nové sady 32, lze objednat u autora nebo u knihkupců, čtu v brožované, rozpadající se knížce z roku 1937, ve které mám uloženo pár jeho dopisů a pozdravů. Až dvacet let poté, co ji dal za vlastní peníze vytisknout, mi přišla nečekaně do rukou, ne však v Univerzitní knihovně, tam tehdy vůbec nebyla a není dodnes. Ale po pořádku.

Jednoho černého podvečera na podzim roku 1956, po několika týdnech nového semestru, náš milý lektor oznámil, že už nás dál učit nebude, protože děkan jeho působení na fakultě ukončil. Nic víc. Po té poslední hodině jsem mu šel říct, jak je mi to líto. Nebudete učit angličtinu na jiné fakultě? Já bych tam docházel. Zavrtěl hlavou, ale vzal mě na cestu zajímavými ulicemi s sebou a tiše mi svěřil, co se stalo. V nějakých večerních kurzech učil základům češtiny anglicky mluvící studenty z arabských zemí. Při tom jim vyprávěl taky o historii Brna, jeho kultury a průmyslu. Ne bez hrdosti. A cizí studenti se někde dali slyšet (nebo poučit), že před nimi vychvaluje Masaryka a buržoazní republiku. Víckrát do žádné školy nesměl, on, zvyklý být celý život mezi lidmi, překládat, tlumočit, učit. A tak jsem si s ním domluvil aspoň soukromé hodiny, nijak drahé; ostatně mohl jsem si na ně vydělat vlastními kondicemi.

Každý druhý týden jsem pak chodil do Nových sadů číslo 32 debatovat s ním v angličtině o všem možném a taky překládat a rozebírat texty anglosaských klasiků. Jednou jsme spolu četli anglický strojopis, asi třicetistránkovou velmi výmluvnou kritiku toho, co se u nás po Únoru stalo s občanskými svobodami. To máte

z Anglie? zeptal jsem se. Ne, to jsem napsal já, odpověděl. Loni se to podařilo propašovat do Spojených států a mám zprávu, že už to četli někteří členové Senátu. Psal se rok 1957 a text byl nadepsán „Hlas volajícího na poušti“.

Po nějaké době mi daroval *Plameny mezi buky*, knížku, kterou kdy-
si věnoval „své choti a chříbským lesům“ a uvedl verši milovaného
Otokara Březiny „... noc ve svém snění uslyší, jak šeptá v řeči neznámé, /
že míle každou minutou do moře světla padáme.“ Bylo to vyprávění
prokládané básněmi, opravdu lesní pohádka z očištného pobytu
mladých manželů v Chříbech, napůl příběh, napůl rozjímání. Musím
přiznat, že vzletně stylizovaná knížka mě zaujala mnohem méně než
úvahy, které při našich setkáních pronášel improvizovaně. V té době
jsem objevoval a obdivoval Hemingwaye, Sandburga, Mailera, a pró-
za mého učitele měla blíž k patosu symbolistů z přelomu století. Tušil
jsem, co jí chtěl rok před Mnichovem vypovědět. V harmonii přírody
a v moudrosti dobrotivých venkovanů viděl znamení kosmického
míru, který měl „uzdravit všechnu lidskou nenávist“. Byla to před-
stava upřímná, ale silně idealizovaná, v jazyce hodně knižním. Jen
některé básně se vznosnému stylu vymkly a překvapily průzračností.

Ticho

Slyšíš, jak mluví?

Oh!

zdá se ti, že jsi zas robě –

v kolébce –

a že tě hladí hlas tvé dobré chůvy.

Ticho

a rozumíš, co říká?

*Prý člověk dosud malé dítě je,
překrásný, starý, vlídný domov má
a jeho bran prý nikdy nikdo nezamyká.*

Ticho

*Ach, co chceš víc?
Tvé tělo léčí les,
tvou bolest učí zpívat obloha,
zatímco duše tvá,
života plachá, nuzná žebračka,
je hostem vítaným a čestným u Boha.*

V pokoji, kde jsme s mým starým učitelem sedávali, visely na stěnách olejové obrazy chřibských buků. Ty malovala jeho paní, malířka ze záliby, která pocházela z Poličky a v Brně pracovala jako bankovní úřednice. Samuel Kostomlatský věřil, že stromová klenba vysokých listnatých lesů inspirovala kdysi stavitele katedrál k lomeným gotickým obloukům. On i jeho žena viděli ve sklenutých větvích sepnaté ruce a zároveň planoucí vertikály světla. Plameny mezi buky.

Paní Kostomlatská byla plachá, jen někdy nahlédla do pootevřených dveří, ale nemluvili jsme spolu nikdy. Vyrozuměl jsem, že její muž ji považuje za svůj nejvzácnější objev. Nemohli mít děti a něco dětského uchovávali aspoň v sobě. V přírodě hledali šťastná zjevení z pohádek a legend, vyjížděli do ní na kolech, kterým říkali Tulák a Tulinka, a Chřiby jim byly zázračnou katedrálou. V absolutní vzájemné důvěře přemáhali své neduhy, bolesti a ztráty. V té knížce napsal: „*Křížku na temeni koryčanské lesní silnice – srdce těch dvou pošetilých tuláků z Brna chodí rádo k tobě na pout', třebaže jsem je nikdy neviděl před tebou klečet.*“

*Kvetoucí písni pasek věnčíme černý kříž,
jenž pozvolna do kmene vrůstá – –
Bolest jde domů do srdce tiše spát.
Modlitba zamyká ústa.*

Když v pětadesáti ovdověl, začal psát sérii vzpomínek a úvah o tom, jak se kdysi hledali, míjeli a našli, jaký řád a směr mívaly jejich společné dny a roky. Jsou to stránky plné úžasu a tázání, dokonce i do názvu rukopisu vložil otázku: *Je to možné?* Je to možné? ptá se vdovec, že i teď s tebou dál žiju, dál mluvím a rozjímám? Přežil ji o čtvrt století a na hrob jí dal vyryt své verše:

*Bez konce život,
kde láska nevyhasne.
Jít spolu věčností,
ach to je čarokrásné.*

O některých věcech jsem se dověděl až nedávno, v literárním oddělení Moravského muzea. Tam je uložen jeho literární odkaz, který až na jednu knížku a jedna skripta zůstal v rukopisech a strojopisech. Roztříděny do mnoha složek zaplňují deset kartonových krabic. Básně, eseje, studie o filozofii i dramatu, fejetony, rozhlasové a jiné přednášky z předválečných let, sešity s přípravami na jazykové semináře, ale také noty s písněmi, které podle svých básní skládal u domácího klavíru, dopisy, krajinářské fotografie z Chřibů a dva strojopisné romány, jeden nazvaný *Člověk v magnetické bouři*, druhý *Všechno pro kočku aneb román o kočkách, lidech a době*. Kdo to kdy všechno přečte a kdo to kdy četl kromě něj a snad jeho nejblížeších, těžko říct. Seděl jsem nad těmi stohy papírů v muzejní místnosti jako nad odkrytým pohřebišťem, překvapeně a zároveň bezmocně. Celá jedna vrstva zmizelého života vepsaná do vetších papírů, nečtená a čekající na co? Na poslední soud, který oddělí

zrno od plev? Nebo jen na moji vzpomínku, milosrdnou a přijímající všechny ty nesčetné listy jako listí ze stromu, o který jsem se kdysi mohl opřít?

Možná se dojímám víc, než by mu bylo milé. To všechno přece psal bez hořkosti a bez pocitu marnosti. Nikdy si nestěžoval, nežehral na úspěšnější autory, odmítavý dopis z nakladatelství přiložil k vrácenému rukopisu beze slůvka komentáře. Psal, protože psát chtěl a potřeboval. Byl to pro něj druhý jazyk, většinou neveřejný, jazyk pro neodbytnou energii myšlenek a představ. Nestaral se o jeho modernost či nemodernost, hlavně že měl kam uložit své inspirace a vize.

V jednom eseji píše: *„Všechno lidské je účelné, i když neznámo jak.“* A v jiném si zformuloval zákon: *„Být moudře spravedlivý ke všemu, z čeho se skládáš. Nebát se v sobě ani příliš ostrých světél, ani příliš temných stínů. Neprchat před svými slabinami, i slabina se často vybarvuje v zárodečnou formu nové vznikající síly, je-li poctivě prožívána. Slovem: Nikdy se nebát a nerozpakovat být poctivě a přirozeně sebou.“*

Nebýval vždycky tak srozumitelný. Lákaly ho termíny jako jsoucno, prajsoucno, všejsoucno, vševědomí. V historii viděl „boj lidstva o dorození všejsoucnosti“. Věřil, že stojíme „před rozbřeskem nového, dorozeného lidství“, a stále znovu se vracel k myšlence, že člověk je dosud narozen nedokonale a musí odhodit svou ubohost a nedorozenost, uvolnit své skryté síly a zdroje vědění a poznat, jaký je mu určen úkol pod sluncem lásky a čisté radosti.

Takové úvahy jsou někdy až básněním v próze a čtenář má co dělat, aby se neztratil v jejich vzrušených abstrakcích. Jednou, ještě než se oženil, vyšla v *Lidových novinách* jeho milostná báseň nazvaná „U kolébky“. Mínil tou kolébkou lásku, v níž milenci našli „své nově narozené já“, a psal o něm jako o „dětátku bílém“, u něhož se svou milou klečí. Úředníci v bance, kde pracovala básníková snoubenka, si ty verše přečetli a usoudili, že je to narážka na nemanželské dítě, které před nimi kolegyně utajila. Ale že na ní nebylo nic vidět...!

Taky o tom píše Samuel Kostomlatský ve vzpomínkách na svoji ženu, s humorem a pochopením pro ironii osudu, ne první, ne poslední. Na jedné straně březinovský vizionář, na druhé muž s velikým smyslem pro vtip a žert. Škoda že v rukopise zůstala jeho učebnice angličtiny založená na zábavných příhodách mladé dvojice, od zmatené svatby přes hašteřivou svatební cestu až ke dni, kdy angličtí novomanželé zavítají do Brna a navštíví autora učebnice v jeho bytě. Aspoň zčásti jsem přeložil jeden dialog, ten závěrečný. Přichází v něm na scénu dvojice, která sice v učebnici nefigurovala, ale ztělesňuje jednak jejího ducha, jednak autorovu představu o soupeření a přátelství dvou odlišných stránek lidské duše: filozofie a humoru. Mají velká počáteční písmena a nerespektují svůj gramatický rod. Řídí se tím, že v životě bývá Filozofie rodu mužského, šalomounského, a Humor právě toho opačného. Ostatně jen Humor s ženským obličejem a hlasem může filozofujícímu protějšku říkat „Solie“ – neboli Šalomounku.

Filozofie (muž): Jde sem a vypadá dobře. To je na ženských fenoménech nejhorší. Když chcete posoudit jejich inteligenci, plete se vám do toho jejich vzhled.

Humor (žena): Hello, Solie. Líbí se ti nejen má tvář a mé úsměvy, ale taky má vtipnost. Ty jsi moudrý, já jsem vtipná. A zeptej se lidí na ulici, co je jim milejší. Moudrost, nebo vtipnost? Dělej co dělej, beze mne nemůžeš existovat. Ty jsi Šalomoun a já jsem Šúnemanka, na kterou tak ohavně žárlil. V Bibli se píše, že jeho moudrost převýšila všechnu moudrost dávnověku i Egypta. Ale v téže knize je psáno, že měl sedm set manželek a tři sta konkubín. A říká se, že složil Píseň písní, to slavné vedlélo milostné poezie.

F: Také se říká, že napsal Knihu Přísloví.

H: Jenže Píseň písni je daleko populárnější.

F: Život se nemůže zastavit, i kdybys byla sebekrásnější. Život není stojatá voda, ale řeka, která někam proudí.

H: Ať proudí. Já miluju vlnky, pěnu, hukot splavů. A lodi, zvláště ty, na kterých se v benátské noci tančí. Všechny kromě Noemovy archy – víš, co na ní muselo být blech?

F: Žádné veselí neuchrání život před problémy. Ty se musejí řešit, opakovaně a seriózně. Jinak by všechno lidské bylo beze smyslu.

H: Svraštělé čelo, přimhouřené oko, záchvaty roztržitosti, to je pohled pro bohy. Jeden filozof byl tak posedlý problémy, že je řešil i v den své svatby. Svlékl se, aby si vzal slavnostní oblek, ale pro samé řešení zapomněl, proč se svlékl, a lehl si do postele. Tam ho našli nevěstini rodiče.

F: Jenže co například – –

H: Řešit problémy může jen pár jedinců, ale oslavovat chytrého, že něco těžkého vyřešil, připíjet mu a radovat se, to je něco pro všechny, i pro chudáky hlupáky.

F: Co smrt a utrpení, ty treperendo? Od těch žádný smích nepomůže.

H: Z těch si legraci nedělám. Vzpomeň si na vojáky za první světové války. Den co den čelili smrti a utrpení, ale do pochodu si zpívali: „Na smutek je škoda času, zabal si ho do batohu a raděj se usmívej.“

F: Co si s tebou mám počít, nevyléčitelná humoristko?

H: Vezmi si mě za ženu. Budeme ideální manželství. Žádné hádky. Víš, co říká lidová moudrost: Moudřejší vždycky ustoupí. A ty jsi ze všech nejmoudřejší!

F: Ale co když –

H: Co když místo na oddavky půjdeš do postele? To až v noci, a pak musíš všechny nevyřešené problémy odložit tak, jak se odkládá oblečení. Jinak bych se s tebou rozvedla. Chci normálního manžela a taky něco dětí, protože s těmi je ta nejlepší zábava.

F: Dobře, ale co bude s životem a lidstvem? Abys věděla, lidstvo je pořád ještě nedonošený plod, pořád pořádně nenarozený –

H: Nevíš, co všichni porodníci doporučují těhotným ženám? Humor a veselou mysl. Protože příliš vážná a úzkostná mysl může přivolat potrat. A takový začátek by si chudáčko lidstvo nezasloužilo. K něčemu se ti přiznám. Já se už vdala a rozvedla několikrát. Každý pokus ztroskotal – právě pro ty nešťastné potraty. A já bych tak ráda měla zdravé děti, abych si s nimi užila legrace do sytosti. I když to dá fušku.

F: Bláhovějšího tvora pod sluncem bych těžko našel, ale musím uznat, že jsi neodolatelná.

H: Učení doktoři mi říkají, že jsem k sobě nikdy nenašla toho pravého. A teď mám takové tušení, že bys to mohl být ty. A že my dva můžeme najít správné řešení.

F: Řešení čeho.

H: Základního lidského problému. Nejsi už nejmladší, ale když se dáš –

F: Když se dám ochočit?

H: Když se dáš okouzlit – nebude to ke škodě.

F: Filozofie s Humorem? Ruku v ruce?

H: Humor s Filozofií. Ruku na to.

F: Zkusíme to?

H: Já s radostí.

F: All right.

H: All right.

Samuel Kostomlatský, ten zvláštní starý pán, nezapomenutelný pro své žáky a snad nejen pro ně, zemřel téměř devadesátiletý na podzim roku 1984. Budiž mu země lehká, ta země, po které my ještě chodíme, krok za krokem. Jednou napsal: „*Lidský krok je vlastně úžasně zázračná věc. Jdeš a jdeš a za chvíli máš za sebou kilometry. A nejen kilometry. I všelijaká rozhraní a hrozivé překážky, jež se zpozdálí zdály nepřekročitelné. A přece jsi je zdolal. Jak? Nu přece krok za krokem. A pojednou přicházíš k ohromujícímu objevu: že vlastně nic není nedostupné lidskému kroku! Stačí prostě nepřestat dělat kroky. Bůh buď s tebou, ty třikrát požehnaný lidský kroku.*“

O dáblech a lidech

Stalo se to v jedné smuteční síni na Manhattanu v červenci 1991 při pohřbu neobyčejně plodného spisovatele. Dožil se bezmála devadesáti let a zůstalo po něm 18 románů, více než 200 povídek a kromě esejů, článků a memoárů také 14 knížek pro děti. Obřadu navštívenému stovkami lidí byla přítomna spisovatelova druhá manželka, z Izraele přijel syn z prvního manželství. Bylo mu pět let, když otec v roce 1935 emigroval z Polska do Spojených států, a setkali se pak až po dvaceti letech. Rabín Berkowitz prokládal svou smuteční řeč vzpomínkami na vtipné výroky zesnulého přítele, jakož i na úsměvné zážitky ve Stockholmu, kam ho doprovázel, když mu v roce 1978 byla udělena Nobelova cena za literaturu. Náhle reproduktory zavrčely. Něco v nich začalo pískat, skučet, hučet... Zřízenci nebyli v dohledu a rabín – podle listu *The New York Times* – poznamenal: „Mimochodem, to jsou démoni.“ Podle nebožtíkova syna dodal, že tak vyjadřují svou bolest nad úmrtím autora, který je do svých knih nechal tolikrát vstoupit.

Odkud přicházeli? Z lidových pohádek a povídaček, které Isaac Bashevis Singer slýchal od dětství na polském venkově. Z židovských legend šířených v jazyce jidiš, který byl na rozdíl od vzdělanecké hebrejštiny jazykem folklóru a lidového čtení. Kořením tajemných příběhů býval zlý duch, ať už ďábel vyslaný z pekla, nebo dybuk, bludná duše ze hřbitova, která posedla živého nešťastníka. Singer, mistr vypravěčské magie, se dal nejednou slyšet, že na zlovolné působení nadpřirozených sil věří – vždyť o mikrobech lidé dřív taky nevěděli, a teď je známo, že existují. To přirovnání kulhá, ale ukazuje ke společnému základu nemoci a hříchu: aby napadený podlehl, musí být oslabena jeho imunita. A ďábel ví, co lidskou duši může nalomit, jaký rozmar a sebeklam, jaká posedlost. Ne náhodou

číhá rád v zrcadle, v té pasti pro ješitné. Právě o tom ho Singer nechal vyprávět v povídce, která byla tím prvním, co jsem od něj četl. Marnivá žena polského kupce se v ní dala obalamutit a unést lichometným pekelníkem do pustin, kde ji místo slibovaného blaha čekala zkáza. Historka takřka čítanková, ale četl jsem se zatajeným dechem. Dábel s ropuší tlamou vyprávěl stručně a přitom s horečnou obrazností. Omračoval svou odporností, vyhrával neuvěřitelným překrucováním.

Byla tak překvapena, že se zapomněla leknout. „Jéje, ty jsi ošklivý,“ řekla. „Jéje, ty jsi krásná,“ odpověděl jsem. Můj kompliment ji potěšil. „Kdo jsi?“ zeptala se. „Neboj se,“ řekl jsem. „Nejsem ďábel, jsem ďáblík. Mé prsty nemají nehty, má ústa nemají zuby, mé páže jsou pružné jako lékořice, mé rohy měkké jako vosk. Má síla spočívá v jazyce. Jsem taškář z povolání a přišel jsem tě rozveselit, protože jsi sama... Zahod' modlíci knížky na smetiště a přijď za mnou. Rozepnu křídla a odnesu tě z téhle vesnice na poušť. Poletíme nad lány muchomůrek, nad lesy plnými vlkodlaků, nad ruinami Sodomy, kde hadi jsou učenci a hyeny zpěvačky a vrány kazatelky a zlodějům jsou svěřeny milodary pro chudé. Tam ošklivost je krása a křivé je rovné. Tam muka jsou zábava a výsměch je největším velebením. Ale pospěš, věčnost je krátká.“

„Já se bojím, ďáblíku, já se bojím.“

„To každý, kdo jde s námi.“

Chtěla se mne vyptávat, chtěla mi dokazovat, že si protiřím, ale já se nedal. Přitiskla rty k zrcadlu a chytila se mého ocasu.

Svědce opustí svou kořist až mezi obludami v pekelné krajině, kde se na rozdíl od pozemského světa nic nemění. Čas tam stojí. Adam zůstává nahý, Evu stále svádí had, Kain zabíjí Ábela, potopa se řítí z nebe, Job si bez úlevy škrábe své vředy.

Vyprávění tak neslýchané mě fascinovalo. Připadalo mi jako virtuózní výkon a zároveň jako fantastická nehoráznost. V každém případě mi objevilo autora, který mě pak po léta přiváděl k příběhům ještě tajemnějším, než jsou ty, které vypráví démon. Ten totiž všechno ví a nic o svých plánech netají, jen rafinovaně tahá za nitky lidských slabostí. Daleko víc povídek napsal Singer o podivných osudech, za jejichž zvraty – ať ve starém Polsku nebo v zámořském Novém světě – nestojí démonický manipulátor, ale důvody a síly méně pověstné, méně vykřičené a často jen stěží postižitelné. Temné stránky lidské povahy, nevysvětlitelná selhání, zaslepenost, která věří, že je prozřením. Vášně se může stát ze všeho, z nejrůznějších emocí, i ze soucitu, stejně jako z lásky se stává zločin, říká se v povídce „Její syn“, situované do moderního New Yorku. „Láska naší doby je většinou nevěra. A často je to nenávist.“

Zrcadlo, ve kterém naivní kupcova žena obdivovala svou nahou krásu, bylo zlatě rámováno, uprostřed mělo prasklinu a „bylo modré jako voda těsně před zamrznutím“.

Viděl někdo barvu vody před zamrznutím? Viděl někdo zlého ducha?

V českém výboru ze Singerových povídek *Stará láska*, vydaném v polovině osmdesátých let, je ďábel lidským očím skryt. „Neviditelný“ – jmenuje se ta povídka, jediná, kde se ve *Staré lásce* hlásí ke slovu nadpřirozená síla, zloduch, jenž se rozhodl zničit pokojné manželství stárnoucího páru. V době, kdy jsem výbor překládal, bylo příliš riskantní představovat schvalovacím orgánům už tak dost podezřelého Singera, polského Žida a emigranta, jako autora koketujícího s démonologií. Jakkoli případná to byla obava, její komičnost trvá. Nevěřím, že by někdo mohl brát Singerovy ďábly, ďáblíky, skřety a dybuky vážně. Jsou to loutky z přízračného divadélka, bravurně ovládané svým pozemským principálem Isaakem Bashevisem. Podobně jako pohádkové víly na jiných jevištích představují nekonečné dobro, Singerovi běsové symbolizují nevyčerpatelnost zla. Rozehrávají katastrofické příběhy, které ukazují, jak strašná je zkáza, když není včas odvrácena. Ale zároveň –

v duchu Singerovy zásady, že „opravdová literatura poučuje, zatímco baví“ – nejde z těchto pekelníků jen hrůza. Jejich posedlost zlem je až groteskní a jejich chování natolik podobné lidskému, že z něj zřetelně vystupují růžky ironie a satiry. V povídce „Tajbele a její démon“ zastane všechno maska; učitelský pomocník se vydává po nocích za démona, a obelstí tak žádoucí vesničanku, jinak nedobytnou. Na zlého ducha se tedy dá nejen věřit, ale také si na něj podle potřeby hrát. Jak se při tom baví sám autor, je vidět v povídkových sbírkách, které od devadesátých let vycházejí česky v úplnosti. Vedle příběhů o tom, jak si temné síly pohrávají s lidmi, přibývá těch, kde si vypravěč Singer pohrává s temnými silami jako s tvárnými modely.

V povídce „Šida a Kuciba“ vykreslil podzemní démonku na způsob ustarané židovské mámy, která touží, aby se její rohatý synek s oslíma ušima šťastně oženil a její manžel to dotáhl na rabína a krále démonů. Zatím musí prchat do exilu na zemský povrch, kde žije lidská havěť (stvořená jen božím omylem), ale je přesvědčena, že poslední vítězství bude patřit podsvětní temnotě.

Povídka „Poslední démon“ začíná: „Já, démon, dosvědčuji, že žádní démoni už nejsou. K čemu démoni, když démonem se stal sám člověk? Proč přesvědčovat ke zlu někoho, kdo je už přesvědčen?“ Po zkáze Polska, vyvraždění Židů a znesvěcení všeho není už hříchu, zmizel Anděl dobra i Anděl zla. Poslední z démonů se ukryl do nejmenší vesničky a živí se písmeny ze zaprášené knížky prastarých příběhů.

„Šabat v geheně“ načrtává další průnik lidského a pekelného. Volnomyšlenkáři, opékání za trest v pekelných plamenech, smějí jednou týdně diskutovat o tom, jak peklo zreformovat: odborářskými požadavky, sexem, časopisem, divadlem, založením pokrokové politické strany. Jen na to mít! „Kdybychom měli peníze,“ uzavírá hříšník, který byl zaživa politikem, „dosáhli bychom všeho bez revoluce, bez peticí i bez kultury.“

V „Metuzalémově smrti“ se podsvětí otvírá expertům. Přicházejí tam z různých zemí na „shromáždění moudrých“ a konferují, jak

školit děti v umění zločinu, jak pojídat zvířata zaživa, jak vyznamenávat lupiče, lháře a vrahy... Když se o tom téměř tisíciletý Metuzalém dozví, smrt se mu nezdá už tak strašná.

Obyčejné zrcadlo obrací věci o sto osmdesát stupňů. Ďábelské zrcadlo je vyvrací z kořenů a převrací jejich smysl. Místo přirozeného řádu zavládne změť a v jejím víru se i zvrácenost může zdát blahodárná. Takové zvraty umí Singer zobrazit na mnoho způsobů, s démonickým rámcem i bez něj, někdy dokonce vystačí se zrcadlem, které nic nezakresluje, a tím větší poprask dokáže vyvolat. V jedné jeho knížce pro děti se rolník rozhodne vrátit koupené zrcadlo, protože všem v domě (včetně psa a kocoura) popletlo hlavu a obrátilo život naruby. Každý začal myslet na svůj vzhled a přestal dbát o duši a o své bližní.

Ještě horší, přímo státní rozvrat vzejde z pohledu do zrcadla v jiné pohádce, do češtiny zatím nepřeložené. Singer ji vydal mimo své sbírky a zasadil do země, o níž nikdy jindy nepsal.

Dávno, pradávno žili v Číně císař a císařovna, dobrotiví a krásní lidé. Ale jejich syn Čo Čo Šang byl zlý a obludně ošklivý... Když vyrostl a uviděl v zrcadle, jak je odporný, rozzuřil se. Místo, aby se snažil nabýt duchovní krásy a moudrosti, zahořel nenávistí a závistí. Ale co mohl dělat? V ničemném mozku mu začal zrást plán. Po smrti rodičů sestavil vládu z nejhorších možných ministrů a vydal dekret:

POZOR!
NA VĚDOMOST SE DÁVÁ,
ŽE ODE DNEŠKA VŠECHNO, CO SE POKLÁDÁ ZA SPRAVEDLIVÉ
A KRÁSNÉ, SE PROHLAŠUJE ZA NESPRAVEDLIVÉ A OHAVNÉ
A VŠECHNO ÚDAJNĚ NEČESTNÉ A ODPORNÉ SE PROHLAŠUJE ZA
ČESTNÉ A MILÉ.

Nejhezčím a nejšlechtěnějším Číňanem byl teď nový císař a nejkrásnější Číňankou šereda, kterou si podle nového vkusu vybral za manželku... Všechny talentované herečky byly propuštěny z divadel a nahrazeny kreaturami, které neuměly hrát. Protože císař a císařovna neuměli zpívat, byl vydán zákon, že všichni operní zpěváci musejí krákat jako vrány a chrochtat jako prasata. A protože císař a císařovna se nechtěli ničemu učit, bylo uzákoněno, že učitelé mohou být jen ignoranti. Školákům se ukládalo, aby byli leniví a špinaví, uráželi rodiče a šikanovali mladší žáky. Vládl názor, že jen z takových dětí mohou vyrůst občané oddaní císaři. Studenti se učili, že fakta jsou nevědecká. Úkolem vědců bylo vymýšlet nesrozumitelná slova. Největší pochvalou pro učence bylo, když jeho práce byly tak hluboké, že jim sám nerozuměl. Čínské knihovny byly brzy plné spisů, které nikoho nezajímaly.

Zpočátku se Číňané císařovým zákonům vysmívali. Ale když posměváčci skončili na šibenici, většina se zalekla a dělala, že s pořádkem postaveným na hlavu souhlasí. Když se na ulici potkali přátelé, kroutili si navzájem nosem a říkali: „Jsem strašně nerad, že tě vidím. Doufám, že je to naposled.“ Při návštěvách u nemocných říkali příbuzní pacientům: „Na tvoji nemoc už mnoho lidí umřelo. Doufám, že umřeš taky.“

Stalo se zvykem tančit na pohřbech a truchlit na svatbách a mezi chudými pořádat dobročinné sbírky na bohaté. Vycházely knihy a články o tom, jak zrazovat přátele, nedodržovat smlouvy a falešně svědčit. Byla zakázána láska. Vláda předpisovala, kdo si koho má vzít a kdy. Nedalo se dělat téměř nic, co by nepodléhalo daňové povinnosti. Když měl někdo v domě myši, musel platit zvláštní myší daň. V chrámech se přestali uctívat bohové a bohyněmi nové Číny se staly opice, na prvním místě gorila. Zloději se stali policisty a poctiví policisté museli za mříže. Lupiči, padělatelé a podvodníci předsedali soudům.

Vláda povolovala jen obrazy, na kterých byly cákance a šmouhy. Jeden sochař se proslavil, protože vytesal sochu ze sýra namísto z mramoru. Hudba zněla jako skřípění dveří. Poezie byla směsice slov bez rytmu a smyslu. Budovy měly okna v podlahách a vchody na střeše.

Až v druhé půli dlouhé pohádky svitne naděje. Císařovně se narodí chlapec jménem Ling Ling, a třebaže se zpočátku podobá rodičům, čím víc roste, tím je hezčí a zvědavější. Začne ho trápit, v jaké převrácené zemi to žije, mezi kolika zákazy a nesmysly. Sblíží se s lidmi, kteří přece jen nezapomněli, co je spravedlnost a krása, a na tajných místech uchovávali knihy a obrazy z dřívějších dob, ačkoli císař je přikázal spálit. Postupně vyjde najevo, že poddaní nejsou tak spokojeni, jak ministři svému císaři namlouvali, ale že se jim hnusí hýčkáni zločinců, kult ošklivosti i uctívání opic. Vypukne vzpoura, starý vladař je smeten a moudrý Ling Ling zruší směšné zákony a zvyky.

Pohádku *The Topsy-Turvy Emperor of China* (Čínský císař, který obrátil všechno vzhůru nohama) napsal Singer v roce 1971. Jedni ji chápali jako alegorii o hrůzách kulturní revoluce v Číně, jiní v ní cítili autorovu známou nechuť k výstřelkům moderního umění, k originalitě za každou cenu. Na obojím něco bylo, ale nejvíc na tom, že se tu znovu, jen v jiné podobě, vynořilo Singerovo staré téma: svět vyvrácený ze základů a převrácený hlavou dolů, člověk propadlý víře, že hnus je krása a křivé je rovné. Představa dábelská, práce však lidská.

Bohužel ani zlo se nedá vykořenit jen dekretem, říká se před koncem pohádky. Nový císař Ling Ling musí o dobrou vládu bojovat po celý život a učit své děti, aby si vážily spravedlnosti a milovaly umění.

Nic netrvá věčně. Jak se střídaly generace, měla Čína znovu několik vladařů, kteří se chtěli řídit příkladem zločinného Čo Čo Šanga. Také oni vyhlášovali, že špatné je dobré a ošklivost je krásná. Ale ani jejich vláda netrvala dlouho. Zápas mezi dobrem a zlem a krásou a ohavností je ještě starší než Čína.

O jedné čínské touze

Jednou se macoše děti tak zprotivily, že muži poručila, aby je zavedl a více domů se nevracely. Darmo se tomu muž bránil svoje děti zavést, ale žena pokoj nedala a on se jí bál, a proto se smutným srdcem jednoho dne dětem řekl: Vezměte si džbánky, půjdete dnes se mnou do lesa na jahody.

Tak vypráví Božena Němcová. Bratří Grimmové tak rychlí nejsou. V jejich pohádce děti nemohou hladem usnout, proto zaslechnou, co s nimi otec a macecha zamýšlejí, a ráno v lese za sebou trousí křemínky. Podle těch pak najdou cestu domů. Zklamaná macecha po čase přemluví otce znovu. Tentokrát děti trousí drobtý chleba, ale marně, protože je sezobou ptáci. Hansel a Gretel – podobně jako Honzíček a Maruška – bloudí lesem, až dojdou k chaloupce zvenčí sladce vábívé, zevnitř životu nebezpečné. Nevím, jestli o podobném dobrodružství mají pohádku Číňané, ale dostala se mi do ruky jedna současná čínská povídka, přeložená do angličtiny, která začíná:

V roce 1979, jen měsíc před tím, než byla vyhlášena politika jednoho dítěte, porodila žena místopředsedy městské finanční rady retardovanou dceru Miaomiao. Po sedmi letech porodila druhou dceru, už normální, a od té doby sousedé často vídali předsedu, jak s kradmým pohledem nese starší dceru po ulici. Ústa měl svěšená a ve vpadlých tvářích zoufalství. Miaomiao se tvářila klidně, ale trochu zmateně. Jako by ti dva měli pořád někam namířeno...

Jméno nešťastné dcerky se nesnadno vyslovuje, ale podobně nesnadné je pochopit „politiku jednoho dítěte“, kterou se čínská vláda

snazí omezit populační přírůstek, a proto povoluje každé rodině pouze jedno dítě. Výjimku pro druhé lze získat někdy na venkově (a poslední dobou v Pekingu), pokud se jako první narodila dívka nebo postižené dítě. Jinak jsou rodiče za další potomky postihováni pokutami a ztrátou sociálních výhod; pokud se zavážou, že víc než jednoho na svět nepřivedou, čeká je peněžní prémie a lepší bydlení. Ale v povídce o místopředsedovi finanční rady jde o víc. Napsal ji spisovatel, který se narodil o čtvrt století dřív než nešťastná Miaomiao. Mládí prožil v době jiných vládních politik, takzvaného Velkého skoku a kulturní revoluce. Začínal jako reportér a fotograf, procestoval celou Čínu i Tibet a o tom, co zažil, psal tak nepřikrásle-ně, že si nakonec vysloužil cejch buržoazního liberála, který vrhá špatné světlo na svou vlast. Na konci století emigroval a usadil se v Londýně. Jmenuje se Ma Jian a jeho knihy, v Číně zakázané nebo cenzurou oklešťované, překládá do angličtiny jeho partnerka Flora Drewová, anglická sinoložka, kterou poznal, když natáčela filmový dokument v Hongkongu.

Místopředseda vstoupil do strany v roce 1958. Za kulturní revoluce byl členem buňky, která nedržela krok s novými Maovými direktivami a byla vypuzena buňkou svých rivalů. Naštěstí se oženil s aktivistkou z vítězné buňky, takže se mu podařilo uniknout perzekuci. S manželkou se miloval v temné světnici dělnické ubytovny, zatímco venku létaly po obloze kulky. O sexu nevěděli víc, než co pochytili ze sprostých slov, a tak otěhotněla až čtyři roky po svatbě. Lékař jí řekl, že za postižení dítěte může nadměrná pohlavní aktivita v těhotenství.

Otec, zarputilý introvert, se ukázněně řídí stranickou linií, ale pro jistotu zajde občas k pokoutním jasnovídcům, aby se o svém osudu dověděl víc. Když mu podvakerát vyčtou z dlaně, že syna mít nikdy nebude, ani potom, co bude povýšen a ovdoví a znovu se ože-

ní, rozhodne se vzdorovat osudu a dělat vše pro to, aby mužského potomka mohl zplodit ještě s první manželkou. Jenže výjimku už jednou dostali – po narození postižené dcerky – a třetí dítě úřady nepovolí. Jak z toho ven?

Je známo, že novorozená děvčátka umírají v současné Číně daleko častěji než chlapci, mnohdy na nedbalé a špatné zacházení. Syn má v této části světa mnohonásobně větší cenu, protože víc vydělá a zdatněji se postará o zestárlé rodiče i o jejich památku. Pokud manželé znají pohlaví plodu předem, přispívá to k tomu, že v sedmdesáti procentech vyvolaných potratů jde o plody ženského pohlaví. Jsou ovšem také jiné cesty, jak zařídit, aby dcera nepřekážela naději, že příště se narodí hoch. Jednu naznačuje Ma Jian ve své povídce.

Když byly druhé dcerce pouhé dva týdny, vzal Miaomiao do náruče a odnesl ji do místního parku, kde ji chtěl zanechat. Než odešel, jeho žena zaslzela, ale protestovat neměla sílu. Večer se vrátil s děvčetem v náruči. Řekl manželce, že položil Miaomiao na lavičku a zpozřdál se díval, ale nikdo si ji neodnesl. Po třech dalších marných pokusech si vzal den volna a doufal, že konečně uspěje...

Za sedm let se Miaomiao naučila jen málo věcí. Zakřičet, když se potřebovala vyprázdnit, a neodmítat potravu a léky. Otcovy další pokusy v ní navíc vypěstovaly strach, že bude přenesena ze zatuchlé světnice na čerstvý vzduch. Kdykoli ji odnesl někam pod širé nebe, zježily se jí vlasy a zařala čelisti tak pevně, že je nešlo vypáčit. Strávila celý jeden víkend v lese, noc na kamenné lavičce, šest dní na venkovské policejní stanici a osmačtyřicet hodin ve vlaku jedoucím do hlavního města. Na začátku každého nešťastného zážitku se jí otec náhle ztratil z očí a zůstala sama. Ale na konci se jí vždycky podařilo vyváznout a bezpečně se vrátit do temné světnice páchnoucí blátem a shnilým zelím.

Místopředseda netušil, jestli někdy dosáhne svého, ale byl rozhodnut v boji s osudem pokračovat v zájmu budoucího syna, v zájmu úspěšného oplodnění manželčina příštího vajíčka. Říkal si, že se teď o Miaomio stará jedině proto, aby se jí při vhodné příležitosti mohl zbavit. Pro Miaomio byla každá výprava do venkovního světa příležitostí, jak prokázat svou nezdolnou životní sílu.

Míjejí měsíce a vše je při starém, přestože otec začal brát svůj plán vážněji než práci v úřadě. Jelikož chromý jasnovidec mu řekl, že dcery se zbaví, jen když se jí ujme člověk dobrého srdce, místopředseda dbá, aby se nedostala do špatných rukou, a na odlehlých místech, kam ji odnáší, starostlivě dohlíží, aby netrpěla hladem či zimou a nepřišla k úrazu.

Svůj neúspěch přičítal tomu, že se narodil v roce Králíka. Byl přesvědčen, že kdyby se narodil v roce Tygra nebo v roce Kohouta, choval by teď v náruči malého synka. Často ji odnášel až za město, položil ji vedle polní cesty a ukryl se za keř. Někdy se u ní zastavil někdo z kolemjdoucích, kopl ji do nohy, aby viděl, jestli žije, pak se rozhlédl a začal ji prohmatávat. Když našel obálku s penězi, kterou jí místopředseda ukryl do kapsy, vytáhl ji a odkradl se s ní. Někteří jí dokonce chtěli sebrat oblečení. To potom místopředseda utíkal za zlodějem a vyrval mu z ruky svršky i peníze. Pak zvedl dceru a odnesl ji na jiné pole. Když se začalo stmívat a nikdo ji nepřišel zachránit, přibelhal se k ní, zesláblý hladem, vzal ji do náruče a odnesl domů.

Jednou se vypraví do sirotčince v sousedním městě a předstírá, že ji našel na ulici. Dcerku si tam nechají, ale nazítří mu policie oznámí, že si pro ni má přijet. Místopředseda nechápe, jak ho mohli vypátrat. Řekne si: Oči pracujících mas vidí všechno.

Miaomiao přežije bez úhony každou nehodu, každý pád, dokonce ji jednou na postranní cestě přejede traktor, ale kola jí pouze projedou kolem hlavy a zastříkají obličej blátem. Když se to rozkřikne, sousedé začnou říkat, že něco takového může přežít jen pozeňnané dítě, a předpovídají, že dcerka přinese rodině štěstí a blahobyť. Místopředseda tedy na měsíc nechá svých pokusů a čeká, kdy se štěstí dostaví.

Ale nezměnilo se zhola nic, a tak začal věřit, že osud, který mu předpověděl chromý jasnovidce, je vytesán do kamene. Tížilo ho pomyšlení, že jeho rod bez syna nejspíš zanikne, ale věděl, že kdyby jeho manželka překročila porodní kvótu dvou dětí, přišel by o všechno, čeho se tak těžce dopracoval: o státní zaměstnání, stranickou legitimaci, byt, plat. Několik měsíců po osmačtyřicátých narozeninách byl povýšen a stal se předsedou městské finanční rady, přesně jak jasnovidce předpovídal. Pokud se naplní i další věštby, už v příštím roce ho čeká pohroma. Rozhodl se, že má jedinou možnost. Odejít z nového místa do důchodu a soustředit všechny síly na své poslání – zbavit se Miaomiao.

Povídka kmitá mezi suchými fakty a ironickou nadsázkou. Někdy se obojí prolne. Patří do knihy *Mistr nudlí*, složené z neuvěřitelných příběhů, které po večerech vypráví živořící spisovatel u jídla a pití přineseného jeho přítelem, dobře placeným dárcem krve. Ma Jian jednou řekl: „Moje postavy se mohou zdát přehnané, ale čínská realita je tak absurdní, že bych ji nedokázal vykreslit.“ Není divu, že některým čtenářům jeho knih se vybaví dvě jména z jiného konce světa: Franz Kafka a Milan Kundera.

Potíž byla v tom, že pokaždé, když se pokusil dcery zbavit, cítil, že je k ní hlouběji připoután. Cesty, které s ní podnikal za město, se mu začaly líbit. Po dlouhých letech za kancelářským stolem

byl šťasten, když cítil ve vlasech vítr a na tváři slunce. S potěšením si oblékal tábornickou výstroj a spával pod hvězdami. Cesty s Miaomiao ho naučily vážit si života a svým způsobem jí byl vděčný.

Léta doufal, že s ním začne na jeho plánu spolupracovat a tiše mu ze života zmizí. Ale jak této naděje ubývalo, dcera se stávala jeho jedinou utěšitelkou a sympatizantkou – jeho nejbližším přítelem. Ačkoli ji vystavoval nebezpečí, byla na tomto světě jediná, kdo mu uměl odpouštět. Začal si před ní vylévat srdce, svěřovat jí problémy s manželkou, obavy z mezinárodní situace a bolest nade vším utrpením, které jí způsobil. Protože věděl, že mu nemůže odpovédět, neváhal před ní použít ta nejhorší slova.

Čím více mu docházela marnost jeho úsilí, tím více ztrácel vládu nad svými myšlenkami. Měl pocit, že pokaždé, když ji chce opustit, opouští sebe. Někdy jako by ho městem vlekla Miaomiao, a ne on ji. Také ona se na těch cestách hodně naučila. Když ležela na zádech v pustém poli, když křičela v rukou cizího člověka nebo hleděla do otcovy zmučené tváře, jejích poznatků o světě přibývalo.

Jednou večer na kraji odlehlé vesnice se bývalý předseda zhroutil vyčerpáním na zem a zdálo se mu, že Miaomiao říká: „Už přes dva roky musím vystupovat v roli opouštěného dítěte. Vím teď, kdo jsem, a z tvých bojů se mnou jsem se naučila něco o životě. Otec může oklamat retardované dítě, ale i retardované dítě může oklamat otce. Dala jsem tvému životu řád, rytmus. Ode mne ses o sobě dověděl věci, které bys raději neznal. Pochop, že tvoje poslání tě nakonec zničí. V pomateném světě mohou být šťastní jen retardovaní. Já nemám závazky a povinnosti jako ty, nezáleží mi na minulosti a budoucnosti, ani na tom, jestli tvé sperma někdy dorazí k jinému vajíčku. Chtěla bych, abys ten zbytečný plán vzdal. Udělal jsi pro každého, co jsi mohl.

Nezradil jsi mne ani sebe. Víc dokázat nemůžeš.“ Jak mluvila, slzy a sliny jí stékaly na otcova prsa. Spal s hlavou opřenou o zeď z vepřovic. Nad ním visel plakát s heslem „Lepší je deset hrobů než jedna kolébka“.

Toho odpoledne se jí znovu pokusil zbavit, a rolník, který to viděl, mu řekl, že u nich ve vsi by se jeho dcery nikdo neujal. Každý chce syna, aby pomáhal na poli, nikdo nechce dceru, zvláště retardovanou. „Měl byste ji hodit do řeky. V téhle vesnici když se narodí nepovolené dítě, doktoři mu hned po porodu píchnou do hlavy solný roztok, a za deset minut je po něm.“

Jak plynul čas a rostoucí hospodářská prosperita měnila lidem život, nevšímal si už tolik bývalého předsedy, který trávil čas tím, že opouštěl svou starší dceru a znovu se pro ni vracel. Ale každý věděl, kdo to je.

Koutkem oka často zahlédli muže s bělostným límečkem a manžetami (na první pohled bylo poznat, že je to někdejší státní úředník), jak pospíchá kolem městského muzea s retardovaným dítětem v náruči. Přešel silnici a prošel novým sídlištěm, ne k parku u vody, ale k polím, která se táhla za městem. Když překročil padesátku, ubývalo mu sil a nebyl s to odnést dceru do polí. A tak ji pokládal na zem u obchodu se zrním a čekal za stromem, o deset metrů dál. Kolemjdoucí si všimli, že jak tam dřepí, z obličeje jako by mu zmizely vrásky. Čekal celé hodiny, trpělivě jako rybář u jezera. Ale jen co se někdo přiblížil a sáhl na jeho „ztracený majetek“, vyskočil, vyrazil vpřed a sevřel Miaomiao do náruče. Stal se v tom městě jediným ochráncem postiženého dítěte.

A to je konec povídky, konec bez konce. Její název tvoří jediné slovo, v angličtině neobvyklé: „Abandoner“, něco jako „Opouštěč“.

Je to jen černá groteska? Nebo se v ní domýšlí do důsledků to, co je na politice jednoho dítěte hrozné? Dítě jako početní jednotka, rodičovství jako zboží na příděl. Jistě, čím menší přelidnění, tím méně hladu, tím rychlejší hospodářský růst. Počítá se, že zásluhou této populační politiky se za tři desítky let nenarodilo asi tři sta milionů dětí, možná víc. (Politika jednoho dítěte byla naplánována až do roku 2015.) Ale čím méně se rodí dětí, tím více začíná být starých lidí čekajících na pomoc. Na každého jedináčka připadne šest osob, o které by se měl postarat: dva jeho rodiče a čtyři prarodiče. Za druhé: čím méně přežívá novorozených dívek, tím méně je nevěst pro mladé muže. A za třetí: čím víc restrikcí a sankcí, o to víc dětí potracených, opuštěných a jinak odstraněných. Snad i toto množství by se dalo v milionech odhadnout, ale nikdo nespočítá, kolik osobních traumat to všechno stojí, kolik malých a velkých tragédií. Ty zbudou pro literaturu, pokud na ně nebude chtít zapomenout.

Právě to, jak se lidská paměť dá vymýt a vydrhnout, připomněl Ma Jian v jiné knize, v románu *Pekingské kóma* z roku 2008. Vypráví v něm o studentu medicíny, který byl postřelen do hlavy, když v červnu 1989 vyslala čínská vláda tanky na náměstí Nebeského klidu proti demonstrantům žádajícím demokratické reformy. Masakr nepřežily stovky, možná tisíce lidí a další tisíce byly zraněny. Když o bezvědomém medikovi vyjde najevo, že patřil k studentským aktivistům, matka ho musí vzít z nemocnice pryč. Téměř deset let pak leží v kómatu. Když se konečně probere, uvidí kolem sebe svět, který se ostře liší od jeho vzpomínek. Bezvědomí ho uchránilo od nátlaku, jakému byli po léta vystaveni jeho spoluobčané – od tlaku propagandy a cenzury, od vynucovaných sebekritik, které měly dokazovat, že všechno bylo jinak a naopak, i masakr na náměstí prý zavinili agresivní studenti, to oni zabíjeli vojáky, kteří přišli udržovat klid.

Student však paměť neztratil, a je proto živý. Jediný živý. Jak řekl Ma Jian v jednom rozhovoru:

Když procitne z kómatu, zjistí, že se ocitl ve společnosti plné mrtvých lidí. Tanky nerozdrtily jen těla studentů, ale také duši čínských lidí. Vyvolaly v nich pocit, že být pravým Číňanem znamená myslet v souladu s myšlením Čínské komunistické strany. Také dnešní rozvoj čínské ekonomiky uvrhl každého do kómatu. Chci říct, že všichni zapomněli na morálku a upadli do hlubokého bezvědomí, ve kterém dovedou jen vydělávat peníze. V tomto románu chci ukázat, že společnost, která neustále rozvíjí ekonomiku, ale ne duši, ne laskavost a morálku, bude stále pokřivenější a nebezpečnější. Z mého pohledu spočívá skutečné bohatství národa v jeho duši, a ne v tom, kolik má peněz.

Je to pravda prostá a stará, často z pohádek do pohádek předávaná a tolika moudrými učiteli opakovaná, že v jedenadvacátém století může vypadat jako jedna ze školních pouček, které jsou v praktickém životě neupotřebitelné. Ostatně ani v pohádkách to není vždycky jednoduché. Napadlo vás někdy, jaké to asi bylo, když se Honzíček s Maruškou zachránili z perníkové chaloupky a přišli domů? Pod rodnou střechu, kde žil jejich otec-opouštěč a vedle něj macecha, která mu poručila, ať se děti zbaví, a on se nedokázal ubránit, protože se jí bál? Jak se po tom všem tihle čtyři srovnali? Dá se tak hrůzný zážitek vysvětlit a vypustit z paměti?

Na takové otázky pohádka neslyší. Bratři Grimmové si to ulehčili větou: „Žena mezitím zemřela.“ Půl problému zmizelo. Zbyl otec, a tomu se návratem dětí uleví, protože macešinu intriku nesl s těžkým srdcem. Taky u Boženy Němcové opustil otec děti se smutným srdcem, ale o tom, že by macecha umřela, nepadne ani slovo. Němcová končí pohádku, jako by ji utála. Když Honzíček s Maruškou uniknou dědkovi, který je chtěl pro svou bábu upéct, čteme jen: „... a děti přišly domů.“ Dál nic. Nic o tom, jestli spolu žili šťastně až do smrti, jak to v pohádkách bývá.

To u bratří Grimmů je konec slibnější. Podruhé ovdovělý otec si padne s dětmi kolem krku a jejich budoucnost je zajištěna, protože Hansel a Gretel udělali něco tuze praktického. U zlé čarodějnice si do kapes a do zástěrky nabrali plno perel a drahokamů a doma je vysypou na zem. K jakému bohatství to přišli, k jakému šťastnému završení zrovna v době, kdy v kraji „začala velká drahota a neměli takřka do čeho kousnout“. Poslední věta zní: „Bylo po nouzi a po starostech.“ V české pohádce jen „... přišly domů“.

Moje poslední otázka se ohlíží za hory za doly a zlatými parohy, které chrání Smolíčka pacholíčka. Další pohádka, jistě, ale – kde se tam vzal ten dvounohý pacholíček, bez matky, bez otce, jen v jelenově péči? Proč se ho zlatorohý dobrodinec ujal, toho malého člověka? Že by se Smolíček odbatolil z kolébky do lesa jako nějaký český Mauglí? To je jedna možnost. Druhá, jednodušší, je ta, že ho v lese nechal někdo, komu se nehodil. Někáký opouštěč? Raději se neptat.

Od alabastru ke žbrmnu

V pozůstalosti matematika a filozofa Bertranda Russella se dochoval dopis od zvědavého čtenáře: „Napište mi, prosím, kterých dvacet slov máte v největší oblibě.“ Šestaosmdesátiletý vědec v dubnu 1958 odpověděl: „Vážený pane, v životě jsem si takovou otázku nepoložil, ale když jste mi napsal, zkusil jsem takový seznam sestavit. V jiné chvíli by asi vypadal úplně jinak, proto jej nesmíte brát vážně. Tady je. Wind (vítr), heath (vřes), golden (zlatý), begrime (ušpinit), pilgrim (poutník), quagmire (močál)...“

Už na počátku je vidět, že to nejsou jen slova označující něco příjemného. A že je Russell nevybíral z jednoho okruhu. V celé dvacítce jeho favoritů jsou pouze dva bliženci, alabastr a chrysopras. Na obsahu vybraných slov zřejmě záleželo méně než na jejich výraznosti zvukové. Další místa žebříčku obsadil astroláb (hvězdoměr) a zástup přídavných jmen řeckého nebo latinského původu, připomínajících zaříkadla z čarodějnické kuchyně: apocalyptic, ineluctable, terraqueous, sublunary, alembic... Na konci, na dvacátém místě, extáze, anglicky ecstasy.

Dopis jsem našel v doslovu k neméně zvláštní španělské knize, která obsahuje oblíbená slova více než dvou stovek lidí z dvaceti zemí. Všichni jsou výtvarníci a v roce 2001 je oslovilo valencijské nakladatelství Media Vaca, které si libuje v publikacích „neobvyklých a nemožných“. Tentokrát pojalo úmysl vydat obrazový slovník nepodobný všem slovníkům předešlým. Výrazy z různých jazyků, zvolené podle gusta toho kterého výtvarníka, jsou v několika řádcích vysvětleny španělsky a na zbytku stránky vtěleny do vizuální představy, kterou v něm vyvolaly.

Tak se IDEA v pojetí Kubánce Anely stává pro napjatého vzpěrače třetí svalnatou rukou. Roste mu z hlavy a pomáhá mu s činkou zvedanou obouruč.

NADĚJE na kresbě Pavla Čecha se v běsnícím moři scvrkla do miniaturní lodičky, kde pod rozervaným plachtovým leží kniha.

RÁJ Katalánce Infanta má podobu tribuny, ze které řeční chla-pík s klíčkem v zádech, a místo definice je připojen aforismus Ambrose Bierce: „Místo, kde nás špatní lidé přestávají obtěžovat řečmi o sobě a dobří lidé napjatě naslouchají, když o sobě mluví-me my.“

Mých prvních 80 000 slov pro poučení a radost čtenářů všeho věku, slibuje název svazku, ačkoli slov je v něm daleko méně, jen 231, ale každé k sobě přitahuje další a další, jak už to bývá ve světě, kde je třeba pojmenovat bezpočet věcí. Proto se v předmluvě říká, že slovník se dá číst jako román, který popisuje krajinu rozlehlou jako svět. Mohli bychom svět zlepšit slovy? Ale která budou ta pravá? Některá máme v oblibě, protože vyjadřují krásné myšlenky a pocity, jiná pro jejich zvuk a hudebnost, třetí proto, že nás dlouho provázejí a patří k našim hlubokým prožitkům.

Proto je to kniha pestrá jako papoušek. Figuruje v ní AMOR z Argentiny i HASS z Německa, z Koreje GOYO (klid), z Japonska NAKIMUŠI (uplakánek), z Kazachstánu FEMME FATALE, ze Španělska ŇOŇA (túlulum), z Indie NIŠTURTA (krutost), VYNÁLEZCE z Čech, ROBOT z Ohia, z Bulharska CICINA (boule), z Brazílie NAUSEA, ze Slovenska NÁMESAČNOST, z Itálie TENEREZZA (něha), ze Zaragozy ANDARIN (ten, kdo rád chodí).

Co to dokazuje? Že svět neutváříme jen slovy, ale také svými postoji k nim. Tím, jak je chápeme, cítíme a co za nimi dokážeme vidět v dané chvíli i v proměnách času.

Na konci slovníku je stránka s prázdnými řádky. „Sem napiš 10 svých oblíbených slov a pod ně, co znamenají.“ Na protější straně čeká prázdný čtverec. „Sem můžeš, chceš-li, nakreslit ilustraci slova, které jsi uvedl na prvním místě, a dolů napsat jeho podrobnou definici.“

Zkusit to může kdokoli kdekoli, i když se k němu španělská kniha nedostala. Stačí mít dva prázdné listy a neříkat předem „Já žádná oblíbená slova nemám“.

Člověk nikdy neví.

* * *

Bezmála před sto lety, nedlouho po první světové válce, sestavil seznam svých oblíbených slov básník Jan Čarek a obkroužil jimi své celoživotní téma: venkovský domov, do kterého se narodil v Heřmani u Písku.

Rybář, sosna, olše, střemcha, země, hlína, kořen, práce, železo, řeka, vlna, proud...

V básni nazvané „Slova“ vysvětluje, proč je má rád. Rybáře pro hořké ř, které zní jako drhnuté šupiny. Sosnu pro dvojí s, ve kterém slyší loupání její kůry. Střemchu pro křehkost toho slova.

*Slovo země mám rád – jednoduché jak táta a máma,
ale ještě radši vyslovuji přetěžké hlína,
protože přitom cítím, jak poddajně hnětu ji pod rukama.*

V téže básni přiznává, co v oblibě nemá:

*Bojím se slova láska, jako nuž nahé je slovo krev...
... Něžnost rád nemám, s tím slovem jděte mi k čertu,
jsem kovář řeči a z hmoty těžké kuji slova jak podkovy
– a nejvíce nenávidím slovo růžový a slovo sen,
protože můj život není ani sen, ani růžový.*

Skoro čtyřicet let po Čarkovi se probíral ve slovech Jan Skácel a hledal mezi nimi tak, jak se hledá pro někoho dárek. V knížce *Smuténka* píše:

*Hledal jsem hezké slovo pro tebe
a měl jsem na jazyku temnou višni.
I chřástal se mi líbil,
také tráva.*

Dokonce autogén.

*A náhodou jsem našel nejhezčí,
dívej se, venku poprchává.*

*Není to zlatý červencový liják,
co je jak mečem podepřená brána.
Můžeme vejít. Hlava nesejde.
Venku jen trochu, drobně poprchává.*

A básník do třetice, tentokrát z Vermontu na severu Spojených států. Galway Kinnell se v básni „Ostružinová snídaně“ vyznává z náklonnosti ke slovům, která mají jen jednu jedinou slabiku, zato mnoho písmen, mnoho hlásek. Strengths, squinched, splurched. V češtině se jejich zvuku blíží trest, svišť, smršť... I z jiných jsem vybíral, když jsem báseň zkoušel přeložit.

*Jak rád chodím koncem září
na tlusté, přezrálé, ledové, černé ostružiny,
snídám je přímo v ostružiní
z pichlavých stonků potrestaných trny
za to, že vyznají se v černém umění,
jak dělat ostružiny. Když stojím mezi nimi
a zvedám stonky k ústům, nejzralejší z nich
mi téměř dobrovolně padají na jazyk
tak jako někdy slova, jistá zvláštní slova,
jako je chroust nebo chlamst nebo strž,*

*jednoslabičná sousta bohatá na písmena,
která si chroustám a chlamstám a chlemstám
v tichoučké, plaché, ledové, černé řeči
úst snídajících ostružiny koncem září.*

Neméně, i když vůbec ne sladce, chutnalo Janu Čarkovi naše ř, často trnité nejen pro jazyky cizinců. Rybář, kořen, řeka, střemcha... Celou jednu báseň napsal o této lásce – „O hlásce ř“ – a zakončil ji slovy:

*Ale všechno, co jsem, co miluji nejvíc,
je vtěleno v jedinou hlásku, v písmeno ř.
Hořce ochutnávám ji na jazyku, řeč žádná jiná ji nemá
a nikdo cizí ji nevysloví.*

Dodejme pro spravedlnost, že další vyznavač češtiny, Pavel Eisner, píše v knize *Chrám i tvrz*: „Znal jsem člověka, který říkal: – Pořád se otírají o to naše ř. Atši, alespoň je to naše kořenná zvláštnost, něco jedinečného. – Doufám v zájmu jeho nerušeného zažívání, že ten spořádaný občan podnes neví, že naše ř je i v nářečí sicilské provincie Noto a kromě toho i v některých indiánských mluvách Jižní Ameriky.“

Za sebe bych do strakatého slovníku z Valencie přidal španělské CHUBASCO. Nakreslil bych je ostrými, šikmými škrty, jako když se bičem švihá. Po moravsku ČUBÁ. Pro Španěly je CHUBASCO prudký lijavec, pro mne něco horšího: mokré bičování.

Z jiného důvodu se mi líbí SNÍH, tišší než SCHNEE, SNOW nebo SNĚG, měkčí než dávný latinský NIX. Povzdech na pomezí dechu a mlčení. Při skloňování se střídá s něžným sněhem, ale nestalo se ještě, aby kalamita byla sněžná, vždy jen studeně sněhová. Sněžné bývají Panny Marie, kterým postavili kostely v mnoha zemích, poprvé na kopci, kde prý napadl v srpnu sníh, čistota odolávající letnímu žáru. Santa Maria de Nieve... Stará španělská modlitba ji prosí:

*Trochu sněhu do mého bláta,
trochu světla do mé noci,
trochu lásky do mé nenávisti.*

Nakreslit sních jako klidnou bílou plochu je lehké, ale neklid sněhu, jeho čerení a víření, se těžko zobrazuje čarami a ještě hůř slovy. Tradiční knižní příměry – peří, chmýří, pápěří – poztrácely časem sílu, podobny loňským sněhům. Kdo chce zachytit unikavý sních pevněji, musí hledat pro vložky a slova nové obchvaty, nové kombinace. Viděl jsem to na některých autorech, které jsem překládal, zvláště tenkrát, když sněžení, sních a závěje neměly být jen náznakovou kulisou v pozadí, ale rovnocenným aktérem. Takovým neúnavným režisérem a stylistou sněhu pro mě zůstává John Updike. V jedné povídce píše:

Začínala sněhová bouře. Kam oko v té ševelící levandulové noci dohlédlo, tam padaly rozverné roje vloček. Motor naskočil. Rychle padající sních se třpytivě – explozivně, chryzantémově – vrhal do světla předních reflektorů.

V jiné próze, jakoby ozvěnou svých malířských studií v mládí, ponoukne vložky, aby kreslily samy:

Po celou teplou noc se tajný sních snášel tak přilnavě, že každá větévka nesla vysoký bílý výřez, svislý průmět, který v bezestinné záři časného rána bral krajině hloubku a měnil ji v cosi čínské, kaligrafického, ve ztuhlou tapisérii, v krajkovou zástěnu protkanou černou nití.

A tak vypadá v *Kentaurovi* Updikeovo sněhové divadlo s vánicí v hlavní roli:

Šňůra světél podél silnice vytváří ozářenou lampu, na níž vánice, houstnoucí a řidnoucí nejslabším závanem větru, zaujímá herecké postoje – tu zaváhá, tu zase vrhne se vpřed. Stoupavé protiproudy nadnášejí sněh, který se pak rychlostí lásky řítí dolů do náruče přitažlivosti; střídavá hustota vánice kouzlí představu kráčejících nohou, sahajících vzhůru do nekonečna. Vánice kráčí. Vánice kráčí, ale nehýbá se z místa.

To se ví, že sněh by tančil také bez naší pomoci, růže by voněla, i kdyby se nejmenovala růže, a svět by existoval i bez našich slov. Jen bychom v něm byli osamělejší, jako všude, kde se není čím porozumět. Slovy se netvoří svět, ale to, co o něm víme a sdělujeme.

* * *

Vítr, vřes, zlatý, ušpinit... V seznamu Bertranda Russella nám k jeho oblíbeným slovům chybějí „obrázky“ představ. Podobá se telefonnímu seznamu bez čísel. Nebo s čísly zakrytými. Proto jsou všechna jména němá, dokud se k nim nedovoláme. Teprve když uslyšíme hlas, naskočí nám představa o tom, co k hlasu patří – jaká tvář a nálada, jaká vzpomínka z minula nebo možnost do budoucnosti. Co bylo chladné jako alabastr, je náhle živé a průhledné.

Také slovník je seznam slov čekajících na ozvučení a zobrazení. Upozornil na to Karel Konrád, když v počátcích první republiky dostal neobyčejný nápad:

Kdybych byl ministrem vyučování, zavedl bych na školách nový předmět: představu slova.

Zkuste zašeptati:

„Fudžijama –“

*Ihned spatříte před sebou rýžová pole, rikše, zemětřesení;
svěží ústa gejš a porculánovou bránu, věnčenou činy slavných
mikádů. Řekněte jiné slovo od F.*

Třeba –: farma.

*Darmo prchají stáda buvolů, neboť laso cowboye jest rych-
lejší a v dupotu a šepotu pamp zcela zmizely šikmé oči Japonců.
A svěží ústa gejš.*

Ještě zasněnější jsou Konrádovy definice jednoho a téhož jména
v různých podobách:

*Marie, vy jste plavovlasá, vaše jméno je prý „divadelní lóže“.
Toto žírné ženství je cudné; bledost.*

*Mařenka má šumivé boky a národní кроj. Snad jsou její nohy
buclaté.*

*Maruška je snědá; připomínka kvetoucího mandlovníku,
proč bychom nemyslili na prchavost drobných lásek? A tento
smutek je dospělý.*

Máša vaří čaj. Samovar kypí. Slyšíš hnát se sáně?

Budiž, slovo je nástroj.

Známe slavné pianisty a známe stradivárky.

V tom obraze pokračoval jiný kouzelník slova, když v roce 1945
o naší mateřštině napsal: „Lidé čeští, máte v rukou stradivárky,
a hrajete na nich jako šumaři. Zdédili jste varhany, a myslíte, že to
je flašinet; pročez na tom vašem dvoře opravdu mnoho hlasů krá-
koře.“ Byl to Pavel Eisner v knížce *Bohyně čeká*. Ale bohatství variací
na motiv ženského jména rozehrál v *Chrámu i tvrzi*. Projdeme si je
ve zkratce:

*MARIJÁNA, MARJÁNA, MARJÁNKA: pach mléka, kravín, červený
kanafas, neproblematická živočišnost až do těch lýtek. Paní*

*Marjánka, matka pluku. Jakže se jmenovala proslulá dupárna?
Jakpak jinak než Na Marjánce.*

*MÁRINKA: toužebnost, tklivý úsměv, věneček pomněnkový,
absolvovaný kloubový revmatismus a po něm náznak srdeční
vady. Zpravidla domáckost, tiché šukání, sklon k provinciální
idyle, radost z kytiček v zahrádce pod oknem, sesterská
laskavost k domácím zvířatům a nějaká tajná bolest, která
ne a ne umřít.*

*MAŘENA: všeho příliš – bokatá, prsatá, hubatá. Mařena není
dáma ani paní, je to „osoba“.*

*MÁŇA: správná žába, skvělá kamarádka, na výletu ji nikdy
nebolí nohy a nefňuká; zlaté srdce, republika žižkovská,
Vršovice moje vlast.*

*MARYŠA: jméno-divizna, jméno-černobýl, slovácká Artemis,
tajné ponorné řeky krve, Punkvy osudovosti.*

*MANDA: asi tak mezi Marjánou a Mařenou. Vulgární. Památná
souslovím jen a jen českým: paní manda, panímanda. Jazyková
ražba geniální.*

„Zapomněl jsem na některou z Marií?“ ptá se Eisner, ačkoli v té pasáži přehrál kromě Marie i Maří, Mářu, Marču, Mařenku, Máničku, Marynu, Maruš, Máry, a přiznává: „Opravdu zapomněl: Manča, Mančinka, Manče, Mančí, Micka. Ale nechtějte po mně úplnost, nechtějte ji nikdy, neřku-li v mariánských hájemstvích věčného ženství.“

To Karel Konrád po úplnosti slovníku přímo teskní.

*Naslouchajíce noci, býváme zasmušilí, že neznáme příjmení
každé hvězdy, jako želíme, že pro každý stupeň dívčí pokožky
není slova, které by nás nikdy nenechávalo o samotě.*

*A žel, nemáme ani tolik substantiv, v nichž by byla shrnuta
všechna křehkost a jakostnost dívčí nohy po celé její světlé
dráze.*

Jaké nedopatření, nemáme ani jména pro onu prohlubinku na protější straně kolena. Dívajíce se na slečny, otočené k nám zády, jsme ochuzeni; onen půvabný a důležitý předěl na protější části kolena, v němž ústí lýtko a počíná pýcha stehna, zůstal například nepojmenován.

Děravost slovníku si tento nespokojený badatel vynahrazoval po svém. Věťami ze slov obecně známých, jenže dosud používaných jinak. Pro příklad vyjímám z jeho próz ne slova, ale celé větné řetízky (jako z klenotnické výlohy).

*Její rty byly pěkně vykasány.
Její vlasy voněly jako nahé ořechové listí.
Odvážil se a vyhrnul jí trochu košilku; její krása byla
stěžejní.
Její levé ňadro mělo tvar mladého měsíce.
Její dlaň, jednoslabičná, měla sotva rozměr jeho úst.
Vůně jejího panenství, prodloužená po celém těle, měla
bílou barvu.
Měla modřínové punčochy.*

Je z těch vět málem báseň a klenotník by jí nebyl překvapen. Ale co si představit pod modřínovými punčochami? Snad zelenou síť větvoví. Snad urostlé vertikály. Nebo obojí? Nebo chvíli to, chvíli ono? Představy slov jsou vířivé a valivé, někdy je z nich celé vlnobití. Uvažte, jaké příboje se vám střetávají v hlavě, když hledáte pravé slovo pro určitou představu, nebo tu nejpřiléhavější představu k určitému slovu. A co teprve v hlavách básníků... Toto jsou víry Karla Konráda zachycené v jeho *Středozeemním zrcadle*:

Osudy slov, barev a vůní, které se mění pod dotekem prstů jako světlo v hranolu. Tvůrčí vášeň. Napětí krevních žilek, těch úhořů

*a lanýžů, kteří se spolu milují pod teplem a zimnicí naší pokožky
ve chvílích západu slunce, za potlesku vlaštovek; ve chvílích
svítání, kdy pochyby a úzkost tak podivně zmenšují lidské srdce.*

* * *

„Vážený pane, napište, prosím, kterých deset výkřiků máte v největší oblibě. A kterých deset povzdechů a vzdechů...“ Dopis od sběratele (sběratelky) citoslovci by nás znejistil daleko víc, než kdybychom měli vybírat oblíbená slova. Ano, nejraději křičíme nebo vzdycháme radostí, slastí, úžasem, ale kde vzít písmena, která ty zvuky zachytí a rozliší?

„Ach“ je zoufale nedostatečné, i kdybychom je protáhli až do konce řádky. „Och“ je směšně knižní, stejně tak „oj“. Snad jen milostné slovenské „joj“ proslavené povídkou Milana Kundery by obstálo, ale co víc? Ani výkřiky a vzdechy nelibé na tom nejsou líp, pokud by se nedoložily zvukovým záznamem. Jejich význam závisí na tom, v jakém ladění z našich úst zazněly, jestli zastřeně, ostře, měkce, protáhle, v jakých tónech a délkách. Leo Rosten ve svém slovníku *Radosti jidiš* s požitkem rozvádí, do jakých významových odstínů, ba protikladů lze odstupňovat běžná citoslovce jen tím, jak různě je kdo vysloví. „Aha“ jich může mít pět, „oj“ dvacet devět, „nu“ devatenáct. A takové „mňo“? Prý dvacet čtyři, od nevole přes nedůvěru a ironii, až k potěšenému souhlasu. Nemusí to však být počet konečný, protože každý nový podnět zabarví reakci odlišně.

Zkuste české „no“. Prodlužte „n“. Ještě víc. A ještě. Uslyšíte pochybnost. Pak pohoršení. Pak něco dalšího, nechci napovídat. Protáhněte „o“. Ještě jednou a víc. A znovu a znovu, pokaždé víc. Rozvine se vám škála situací jako ve zrychleném filmu. Stačily dvě hlásky a jedna ústa, aby z jednoho citoslovce vznikla řada dalších. Nemluvte o tom, když jednoslabičné „no“ rozmnožíme: „nono“, „no-nono“, „nononono“.

I jinak se dají citoslovce tvarovat. Nebo rovnou stvořit. Malíř Jánuš Kubíček jich pro svou potřebu vymodeloval a zapsal celé desítky.

Citoslovce a povzdechy pro různé příležitosti

Ajouva, vípa-vípa, óvejváhoó, pákva, kvíbr, pšomps, prm, krrc, ojss, ojtang, žunc, kuprlank, kvírundapodlina, kvarpačumpr; prfnok, pafrlikánshofidaj

Klethy

Rouraprankč, rrarovír, rupirand ryc, korrvanámel, kojve prdel do nebes, mrkrakrám, rofonár rokfort, komba, kumoupa pac, kšunc

Jsou to konstrukty spíše k smíchu než pro vztek nebo bolest, ale právě o to asi šlo. Protivnou chvíli zlehčit a shodit. Přežít s převahou. Na to byly obvyklé výrazy slabé, proto je nespokojený malíř odstrčil a hmátl po nezvyklých a účinnějších. Z jazykové konfekce se prolomil do jazyka vlastní výroby.

Nadávký

Máte přeházenou mentalitu (místo vy jste cvok)

tarypák – ty (vy) tarypáku

turva – ty (vy) turvo (nelze žalovat)

hadoplazný krkoun (žalovatelné)

prklík – ty (vy) prklíku, paklíče

mompida, čonda

čaladáma, darmoška

švípa, píšva, rajča, hovka, psinda, pajzla, čůna, pimla

praskouš, horouš (příšera)
exkrouš (místo hovno)
šimela (mazlivé)
čvindo, čípino, piveto, pirveno pervézni
pámelo vykostěná, pápěro metraková, čipindo roztřepená,
žvádavo pochcaná, madreporo díravá, haluzno svítivá,
zápindo pompézni

U malíře vážných záměrů, který svými obrazy hledal za rozptylem života něco celistvého, může taková slovní klauniáda překvapovat. Ale ne vždycky. Básník Ludvík Kundera, dotázán, čím ho přítel Jánuš Kubíček zaujal nejvíc, odpověděl: „Velice zvláštním humorem. Objevil se v jeho díle v obdobích politicky důležitých, poprvé v letech devatenáct set čtyřicet osm a čtyřicet devět, podruhé v temném roce sedmdesát sedm. Tehdy jako by najednou přestal malovat své velkolepé harmonie a lepil výsměšné, ironické koláže. Vykládám si to jako určitý akt zoufalství. V těch dobách nebylo harmonického skutečně nic, a tak velice neharmonicky lepil věci, které nepatří k sobě, třeba i vystřižené objekty na své grafické listy, což je velice neobvyklé, a dokonce je pak dokresluje nebo domalovává. Výsledek je ironie, černý humor.“

Vystřižené lidské oči jako ozdoba na ženském kostýmu. Dámský kožich složený ze dvou živých tučňáků. Hrnc, ze kterého se sype eintopf smíchaný z lidských tváří... A toto je Kubíčková slovní koláž z roku 1983 nadepsaná „Žvák“:

kovaksma, kovaxma, daviroid dohaxna axada
parabola pohybu – kterým směrem do vaxma?
kydy dyrýn rýnaxa, paralaxa paralaxa
velké slovo do hrdla – to je hlína –
polib sobě obě palce za karotkou ukrytí,
osud nasytí se roky, pak to přejde do krve,

*zákon pádu od času, zákon dechu dodávení
vaxmo, to je velké dílo, to je všeho velká míra,
všehomíra opaku coda bukviš!*

Rozpínává, rádobyvědecká slova nechal splasknout do pitvorné podoby. Stačilo píchnout do jejich nafouklosti, a vyšlo najevo, že řeč není všemocná. Že se jen tak tváří. Jednou si poznamenal důležitý nápad: „Myslím, že řeč je potřeba terorizovat, aby si jen tak nevládla.“

*pinda – kvedla – tulipán
tunda pila kvedla plán
poliment of hujajá
sasafrasu bidybá
sasafras jest ólaflá
sasalá
salát
sá
el*

K ustálenému jazyku má tento „teror“ tak daleko jako moderní malířství k realistické malbě. Podobně jako na Kubíčkových obrazech se tu povědomé prvky přetvářejí a spojují s neznámými, aby vyvolaly něco nového: zážitek osvobozený od popisu a otevřený nevypočitatelným možnostem.

„Po šedesátce už nemáme čas na ‚vážné věci‘,“ zapsal si v necelých dvašedesáti v létě roku 1983. „Nastupuje svobodná tvorba – a velezajímavá hra. Ve hře jsou objevy a svoboda, kterou si ve vážnosti netroufneme, kterých si pro rozum už nedokážeme všimnout. Láká mě nekonečno a nevážno.“

Co maloval, věděli mnozí, co psal, znal většinou jen sám. Šest kilogramů rukopisů, které po něm zbyly, dal dohromady teprve jeho syn

Adam. Po otcově smrti v roce 1993 je našel rozptýlené v ateliéru i jinde, od pečlivě řazených kartotéčních lístků až po mastné ubrousky a popsané útržky papíru. Malířovy celoživotní poznámky, vzpomínky, nápady, úvahy a teoretické texty uspořádal do knižního souboru, a přestože mu dal smrtelně vážný název, kterým Jánuš Kubíček označoval některé své obrazy – *Dramatický meziprostor* – není to kniha-katafalk. Syn věděl, čeho se otec bál: „Jednou mne někdo zpracuje, oklestí a zformuje a stanoví mou tvář, co není v lati, pomine, a už nikdy nebudu v celistvosti – s humorem, variabilitou, hloupostmi, volovinami, výpady do různých sfér... Prostým výborem mi vezme variabilitu a život.“

Právě tomu chtěl Adam předejít při výběru obrazů pro posmrtné výstavy i knihou malířových textů. Proto do ní zahrnul také otcovy experimenty se slovy, stejně svobodné jako ty s tvary a barvami. Včetně nového názvosloví počasozpytného.

Počasí mokré

žbrmno – občas déšť, vlhko

čachta – velmi mokro

čamětě čamča – vytrvalé mrhnutí (v nížině)

brumburm – liják, velké kroupy

konvác – svislý liják (jako z konve)

souvisky – neustálé přehrášky (v horách)

svípina – náhlá, prudká ledová přehánka

šounroum – mlžný čas

esperanto – dlouhotrvající vítr jedním směrem

Počasí suché

truple – dlouhodobá sucha

sísavásívan – parno, horký suchý vítr

sísávísísá – horké větry v rovině, velmi sucho

Proč to všechno? Z radosti, že řeč nadobro neztuhla – a člověk taky ne. Aspoň prozatím.

Na čas tak krátký, že se Jánůši Kubíčkoví vešel jednou do říkanky. Měla deset veršů a v názvu dvě slova.

ŘÍKANKA ŽIVOT

*Spějeme rychle
v uzavřený tvar
Do smrti krychle
kde není svár*

*Sluneční báně
rve ti jak skráně
svěží líc*

*Jak v slovní básni
jednou jsme krásní
Nikdy víc*

Ze světa karikatur

Jednou, bylo to počátkem sedmdesátých let, jsem překládal Chesteronovu *Létající hospodu*, veselý, skoro pohádkový román o tom, jak dva dobří kumpáni, anglický hostinský a irský kapitán, putují cestami necestami, aby se zachráněným soudkem rumu unikli hysterickým zastáncům prohibice. V jednom dialogu jsem narazil na místo, s kterým jsem si nevěděl rady. Kumpáni totiž potkali útlocitného básníka, který jim vyčetl, že soudek naložili na hřbet oslíkovi, a nutí ho tak nést kříž. „Ale!“ řekne Ir básníkovi a tváří se udiveně. „Takže tu starořímskou karikaturu ukřižovaného osla jste nakreslil vy! A že jste vůbec nezestárnul! Nuže, nese-li osel kříž, pak se rozumí, že ho musí být zbaven.“

Starořímská karikatura ukřižovaného osla... Tušil jsem, že svě-taznalý kapitán odkazuje na něco skutečného, ale na co? O staro-římských karikaturách jsem do té doby neslyšel, natož abych je viděl. A proč zrovna ukřižovaný osel? Pátral jsem tehdy po odpovědi marně, v knihách mně dostupných po ní nebylo stopy. Až po desít-kách let, v éře vševědoucího internetu, jsem se oklikami doklikal ke stránce, na které ta kresba je. V polovině devatenáctého století ji archeologové objevili v Římě. V prvním století po Kristu ji tam kdosi vyryl do kamenné zdi ve strážní místnosti poblíž zápasiště zvaného Circus Maximus. Jemné, s jistotou tažené čáry, za jaké by se nemusel stydět ani Picasso, zpodobují ukřižovanou postavu s lid-ským tělem a oslí hlavou. Pod křížem stojí mladý muž se zdviženou rukou a připojený nápis o něm praví: „Alexamenos uctívá svého boha.“ Kdo byl muž toho jména, není známo, ale kresbě se podle něj říká Alexamenovo grafito. Co karikuje? Zřejmě první křesťany, a to jako blázny, kteří uctívají ukřižovaného osla. Rytce věděl, že mu bude rozuměno, protože Římané s oblibou šířili fámy, že Židé ve své

zaostalosti uctívají zvířata, osly nevyjímaje. Zvířetem na kříži tedy přiřadil křesťanství k židovským pověrám. Zkrátka, chtěl se vysmát křesťanům – a slízli to za ně Židé.

Vzpomněl jsem si na to, když se strhl poprask nad karikaturami proroka Mohameda otištěnými v kodaňských novinách. Nejenže se v islámských zemích bouřlivě demonstrovalo, podpalovaly vlajky, devastovaly ambasády a bojkotovalo dánské zboží; došlo i na to, že nejčtenější deník v Íránu (aby se za hříchy křesťanského Dánska odplatil Židům) vypsál soutěž karikatur na téma holokaust. Když vy do našeho tabu – my do vašeho. Nejdřív jsem myslel, že je to novinářská kachna, ale mýlil jsem se. Nebyla to kachna, jen těžko stravitelné sousto. Byl bych čekal odvetný posměch na adresu Izraele nebo biblického Mojžíše a dalších židovských idolů. Ale zesměšňovat bezbranné oběti nacistického teroru? To je humor jiné ráže než karikatura Mohameda s turbanem ve tvaru bomby, jedné z těch, které odpalují teroristé zaštitění prorokovým jménem. Smíchem nad Osvětimí se degradují posměvači, ne posmívání.

Když mě přešla první nevolnost, přišly mi na mysl věci povzbudivější. Třeba to, že Židé v Izraeli ani jinde netrhají a nepálí vlajky země, kde se vypisuje soutěž na vtipy o holokaustu. Nepopadá je amok a nesápou se na budovy ambasád. Jsou na posměch zvyklí. O kterém národu na zeměkouli koluje nejvíc vtipů, chytrých i nejpapných, bravurních i těžkopádných, rýpavých, kousavých, pichlavých, lechtivých? O Turcích? Číňanech? O Němcích? Arabech? A kolik je anekdot, které si střílejí z Čechů? Skotských je víc než požehnaně, ale skoro všechny jsou o lakotě, kdežto ty židovské o všem možném. O lakotě a mazanosti, o chudobě a pošetilsti, o vášni i zbožnosti, lenivosti i ctižádostivosti. A třebaže jsou o Židech, nejsou jen o Židech.

Hráli si malý Icik a sousedovic Růženka na dvoře plném bláta. Umazali se tak strašně, že Růženčina maminka je svlékla a zahнала do koupelny pod sprchu. Icik vidí poprvé nahou

holčičku, zvědavě si ji prohlíží a prohlásí: „No to jsem teda nevěděl, že mezi křesťany a židy je takový rozdíl!“

Stěžuje si jeden rabín druhému: „Poslal jsem jediného syna do Evropy, a oni mi ho obrátili na křesťanství!“ „Představ si,“ nařiká druhý rabín, „mně se stalo totéž!“

Oba si jdou postěžovat k vyššímu rabínovi, a ten jim řekne: „Představte si, mám jediného syna na studiích v Evropě, a on se stal křesťanským knězem!“

Všichni tři se jdou pomodlit k Hospodinu. Vyličí mu své neštěstí a Hospodin na to: „Představte si, měl jsem jediného syna, a ten...“

- Tak prý jste, pane Roubíček, opustil židovskou obec.
- Tak, tak, opustil.
- A stal jste se protestantem.
- Tak, tak, protestantem.
- A proč jste si nevybral katolickou církev?
- Abych vám pravdu řekl, na můj vkus je mezi katolíky moc Židů.

Na dveřích synagogy visí nápis: „Nevstupuj s nepokrytou hlavou – je to, jako by ses dopustil cizoložství.“ Pod tím je rukou připsáno: „Zkusil jsem oboje, nedá se srovnat.“

Kolik náboženských tabu tady během několika vteřin padlo? A kolik jich padá ve všech těch sbírkách židovských anekdot, znovu a znovu vydávaných, se smíchem čtených, s gustem vyprávěných? Kdyby se měly brát jako smrtelná urážka víry, krev by musela téct proudem.

„Pro vás jsem ateista. Pro Hospodina loajální opozice,“ říká se v jednom filmu Woodyho Allena. A jiný aforismus tohoto skeptika

zní: „Kdyby mi Bůh aspoň dal jasné znamení! Třeba u některé švýcarské banky, kde by na moje jméno uložil větší částku.“

Kdyby byl Woody Allen muslim... To nenapadlo mě, s tím přišel Salmon Rushdie, romanopisec, kterému za neuctivé psaní o Mohamedovi hrozila smrt: „Kdyby byl Woody Allen muslim, byl by už mrtvý.“

Izraelská politička Golda Meirová: „Proti Mojžíšovi mám jednu věc a řeknu vám kterou. Čtyřicet let s námi chodil po poušti a nakonec nás přivedl na jediné místo na Středním východě, kde není žádná nafta.“

Spisovatel Šalom Alejchem: „Hospodine – já vím, že jsme tvůj vyvolený lid, ale nemohl by sis pro změnu vyvolit někoho jiného?“

„Všechny bolesti se nesou lépe, když je uložíte do příběhu,“ řekla jednou Dánka Karen Blixenová, která psávala také pod pseudonymem Isak Dinesen. Právě tento její výrok připomněl Američan polského původu Leo Rosten v eseji, kde rozváděl svou teorii o židovských anekdotách. Co jiného jsou anekdoty než nejkratší příběhy? Podle Rostena se ve stylu a postoji židovských anekdot odráží mentalita lidí zvyklých čelit ponížení, nejistotě a úzkosti. „Humor je symbolické vítězství mozku nad strachem. Jeden židovský aforismus říká: Když máš hlad, zpívej, když máš bolest, směj se. Kousavý vtip o silných, bohatých a bezcitných je poslední citadela, ve které může lidská hrdost přežít. A nedivme se, že v bezpočtu židovských anekdot se Židé posmívají sami sobě. Sebevědomí dohnané k sebezpytování se mění v sebekritiku.“

Moskva, revoluce. Dav rozbíjí a rabuje obchody. V čele davu je malý černovlasý pán, který přijel s dvoukolákem, a nakládá na vozík, co se dá. Náhle k němu přistoupí pohoršený známý: „Pane Kantorowicz, co to má znamenat? Vy kradete společně s těmi bandity?“ Pokáraný se otočí a zašeptá: „Proboha, mluvte tišeji! To je můj vlastní obchod!“

Německo, po Hitlerově nástupu k moci. Židovský penzista čte v parku antisemitský plátek Stürmer. Jde kolem přítel a rozhořčí se: „Jak můžeš číst takové svinstvo?“ „Podívej,“ říká ten s novinami, „když čtu židovské noviny, puká mi srdce, poněvadž tam není nic jiného, než jak jsme ponižováni, vyháněni z kaváren, zavírání... Kdežto v tomhle časopise je černé na bílém, že ovlivňujeme západní vlády, máme v rukou průmysl, všechny banky a brzo ovládneme celý svět. To mi dělá dobře.“

A teď přijde, co přišlo potom: události a vtipy stále černější. Otázka: Jaký je rozdíl mezi tunou uhlí a tisícem Židů? Odpověď: Židé hoří dýl. Nebo: Ve Varšavě se potkají dva Židé a jeden z nich jí voňavé mýdlo. „Prosím tě, Mojše, proč to děláš?“ ptá se druhý. „Abych tak pěkně voněl, až udělají mýdlo z nás.“

To cituji ze studie, kterou vydala univerzita v Tel Avivu, když na přelomu dvacátého a jedenadvacátého století zkoumala téma na první pohled neuvěřitelné: humor za holokaustu. Zaznamenala rozhovory s několika desítkami těch, kdo přežili nacistickou perzekuci i tábory smrti. Všichni se shodovali v tom, že jim pomáhalo přežít vtipkování, byť šibeniční. Snižovalo stres, posilovalo sebevědomí, stmelovalo jedince ve skupině. Nezmenšovalo okolní krutosti a hrůzy, ale umožňovalo lépe se s nimi vyrovnávat. Několik výroků z ankety:

– Nemůžete si pořád říkat umřu, umřu, to byste byl mrtvej, ještě než umřete. Museli jsme se smát sami sobě a moc lidí v lágru umřelo předčasně, protože to neuměli. Když nás v Osvětimi ostříhali dohola, ostatní se mě ptali: Čemu se směješ? Povídám: „Poštěstilo se mi někdy, abych měl frizuru zadarmo? Nikdy. Až teď.“

– Jídla bylo minimum, tak povídám: Mám řešení, mám řešení! Ale potřebujem na to lupu. Přes ni budou porce větší.

– Lidi se ptají: Čím to bylo, že jsi přežil? Co tě zachránilo? A čekají, že řeknu: Štěstí. Nebo náhoda. Ale já odpovídám: Myslím, že to byl smích a humor. To, že jsem nebral věci takové, jaké byly, ale prostě si je přebarvil. Že jsem nemyslel na zázraky a na nic než na to, jak nebrat věci vážně. Jako bych si myslel, že záleží jen na mém pohledu. A to mi pomohlo, protože všechno kolem bylo absurdní a nepochopitelné.

– Víte, čemu jsme říkali Auschwitz Birkenau Café? Latrině. Seděli jsme tam v řadě a odbejvalo se tam všeko: novinky, drby, výměnný obchody. Naše kavárnička.

– Jeden říkal, že v Německu mají nový modlení před jídlem: „Díky Bohu a Hitlerovi.“ U oběda se kluk ptá táty: „A co když Führer umře?“ „Tak to budem říkat jen díky Bohu.“

Kromě modlení měli v Německu nový zákon, podle kterého byly vtipy proti Vůdci a státu vlastizradou. Fanatismus a smích se nesnášely tehdy ani dnes. Než Hitlerova válka skončila, bylo vyneseno pět tisíc rozsudků smrti za velezradu, mezi nimi i ortely za šíření protinacistických vtipů. Smáti se sobě bylo nevlastenecké. Smáti se sobě mohli jen vydědenci, u kterých sebeironie byla odnepaměti doma.

– Jak si vzpomenu na Mojžíše, dostanu vztek. Byl to idiot.

– Jak můžeš takhle mluvit o našem velkém prorokovi! Vždyť nás vyvedl z Egypta.

– Právě proto. Jako Egyptan bych dnes měl anglický pas a nemusel bych trčet v Osvětimi.

Člověk hledá smysl – nazval jednu ze svých knih rakouský psycho-terapeut Viktor Emanuel Frankl. Také on prošel Osvětimí a vzpomíná, že i pouhé náznaky humoru byly zbraní v zápase o sebezáchovu. Třebaže trvaly jen krátké vteřiny nebo minuty, vytvořily odstup mezi duchem člověka a jeho situací. Postavily ho nad ni. „Přítele a kolegu, vedle něhož jsem na staveništi týdny pracoval, jsem zacvičoval v humoru. Na můj návrh jsme se zavázali denně vymyslet aspoň jednu veselou historku, jaká by se mohla po vysvobození a návratu přihodit. Byl to chirurg... Tak jsem se například pokusil rozesmát jej líčením, jak se po návratu domů a ke svému oboru nebude moci zbavit návyků táborového života. Líčil jsem tedy, jak stojí v operačním sále a provádí zdlouhavou operaci žaludku. Najednou se dovnitř vřítí sluha a pobídkou ‚pohyb, pohyb‘ oznámí, že přichází šéf. I jiní vymýšleli takové žertovné fantazie o budoucnosti, jak budou pozváni k večeři a ve společnosti se při nalévání polévky zapomenou a požádají paní domu, stejně jako v poledne na pracovišti kápa, aby pro ně nabrala ‚odspodu‘, s nadějí, že na jejich talíři bude plavat několik zrnek hrachu, nebo dokonce půl bramboru.“

Goebbels objížděl německé školy. V jedné se zeptal žáků, jaká znají vlastenecká hesla. „Heil Hitler,“ zvolalo jedno dítě. „Výborně!“ „Deutschland über alles,“ křiklo další. „Výtečně! A ještě silnější heslo?“ Hlásí se další žák a Goebbels mu pokyne.

„Náš lid vytrvá na věčné časy,“ řekne klouček.

„Úžasné! Svatá pravda!“ jása Goebbels. „Jak se jmenuješ, mladý muži?“

„Prosím, Izrael Goldberg.“

V íránské soutěži o nejlepší vtipy na holokaust, vypsané jedenašedesát let po Goebbelsově smrti, získal první cenu karikaturista z Maroka. Nakreslil stavební jeřáb s Davidovou hvězdou, jak se

snáží zastínit jeruzalémskou mešitu betonovými bloky. Na těch je zobrazen vstup do koncentráku podobného Osvětimi.

Svou vlastní „kampaň karikatur a sarkasmu“ oznámila tehdy islámská organizace zvaná Evropská arabská liga, která sídlí v Antverpách. Mezi kreslenými vtipy o tom, že holokaust je vlastně sci-fi, zveřejnila na internetu obrázek opravdu originální. Je na něm Anna Franková, která si psala v amsterodamském úkrytu památný deník, než v šestnácti letech zemřela na tyfus v táboře Bergen-Belsen. Je nakreslena v posteli. Vedle ní leží nahý Hitler a říká: „Zapiš si to do deníčku, Anno.“

Není karikatura jako karikatura.

Vraťme se ještě k těm, které nezplodilo zaslepení, ale jeho opak. Odvaha vidět druhé i sebe bez iluzí.

Jeruzalém, Zed' nářků. Už hodinu se u ní modlí starý rabín. Když skončí, přistoupí k němu Angličanka, která ho pozorně sledovala.

„Promiňte, jsem zpravodajka BBC a ráda bych vám položila několik otázek. Jak často se u Zdi nářků modlíte?“

„Jak často? Dvakrát denně,“ odpoví rabín.

„A jak dlouho už se k ní chodíte modlit?“

„Jak dlouho? Padesát roků,“ odpoví rabín.

„Padesát roků? To je úžasné! Za co se modlíte?“

„Pořád za totéž. Za mír mezi Židy a Araby. Za to, aby přestala veškerá nenávist. Za to, aby naše děti vyrůstaly v bezpečí a přátelství.“

„A jaký máte pocit, když se takhle modlíte už padesát let?“

„Jaký mám pocit? Jako bych mluvil do zdi.“

Ani další „nejkratší příběh“ není nejkratší. A přijde-li někomu drsný, je to proto, že takový je. Drsný a spravedlivý.

V letadle vedle sebe sedí Žid a dva Arabové, on u uličky, oni blíž k okénku. Žid si udělá pohodlí a zuje si střevíce. Arab vedle něj povídá: „Nechci lézt přes vás, neskočil byste mi pro kokakolu?“ „Není problém,“ odpoví Žid a běží v ponožkách pro nápoj. Arab se nahne a plivne mu do střevíce.

Žid se vrátí s kokakolou, jeho soused ji s chutí vypije – a druhý Arab vzdychne: „Taky bych si dal.“ „Není problém,“ řekne Žid a běží v ponožkách pro občerstvení. Arab se nakloní a plivne mu do druhého střevíce.

Žid se vrátí s kokakolou, Arab ji s chutí vypije, a protože letadlo se blíží k letišti, Žid zastrčí nohy do střevíců. Ucítí v nich mazlavou vlhkost. A zasténá: „Ááách, kdy už to všechno skončí, ta věčná nenávist, ta věčná pomstychtivost, to plivání do střevíců, to chcaní do kokakoly!“

Nakonec čtenářská vzpomínka z časů mé nedospělosti. Dychtil jsem po anekdotách, ale tatínek v knihovně žádné neměl. Našel jsem v ní jen knihu o humoru a doufal, že nějaké vypátrám aspoň tam. Ale bylo jich málo, daleko méně než teoretických úvah. Kniha z roku 1947 se jmenovala *Hodnota a skutečnost humoru*, autor František Krátký, podtitul zněl *Příspěvek k filozofii výchovy*. Moc jsem si nepočetl, ale utkvěl mi odstaveček z kapitoly nazvané „Ženský humor“. Psalo se v ní o citovosti ženského smíchu, o spisovatelkách s humoristickým nadáním, a pak nabrala nečekaný obrat. Autor vzpomínal, jak novinář František Gel, účastník norimberského procesu, mluvil v jedné rozhlasové zprávě o záběru, který viděl mezi soudními dokumenty. Na náspu hromadného hrobu stály židovské ženy s dětmi a esesman je sestřeloval do jámy. Jedna z matek držela dítě v náruči a lechtala je v podpaždí, aby je rozesmála. Aby jemu i sobě ulehčila smrt.

Dobrou noc, pane profesore

*Jsou příběhy pana
Kaplan a jeho třídy pravdivé?
Ano, ale nikdy se nestaly.*

Leo Rosten

Milý pane Rostene,
myslel jsem, že o Vás napíšu, až budete v roce 1998 slavit devadesátku, ale Vy jste to nedotáhl ani k devětaosmdesátce a dva měsíce před ní jste zabočil jinam. Doslechl jsem se o tom pozdě, dávno poté, co se na Manhattanu rozešli smuteční hosté. Ale stihl jsem aspoň vzpomínkovou hodinu, kterou Vaší památce věnoval profesor Parkhill v Newyorské večerní škole pro dospělé, zvěčnělé ve vašich knížkách o Hymanu Kaplanovi, jeho učitelích a spolužácích. Pan Kaplan má svou třídu stále rád, ne-li pořád raději, stále propadá a bez ustání vzlétá k jazykovým přemetům. Toho pietního večera měl tmavé sáčko, ale pastelky v jeho kapsičce svítily i tentokrát duhovými barvami.

Profesor Parkhill úvodem připomněl, že do Spojených států jste přicestoval už jako dvouleté dítě, a to v rodině nemajetného polského punčocháře. S příkladnou pílí a vědyčtivostí jste v Chicagu a později v Londýně absolvoval studia sociologie, politologie a psychologie, za války pracoval pro armádní úřady, po válce v redakci populárního čtrnáctideníku *Look* a posléze přednášel na věhlasných univerzitách. Vydal jste čtyřiatřicet knih, mezi nimi dvě již klasické sociologické studie, jednu o washingtonských korespondentech, druhou o Hollywoodu (pro který jste psával scénáře), dva obsáhlé slovníky jazyka jidiš, soubory politických esejů, podrobného průvodce po náboženstvích v Americe, komentovanou antologii

amerického humoru, prózy cestopisné, detektivní i humoristické a... profesor Parkhill si odkašlal a opatrně charakterizoval Vaše kaplanovské dílko jako „veselé příhody z náročného studia v naší škole“.

Pan Kaplan v první lavici zářil, ostatní ve třídě nejistě přikyvovali. Co když jako věční greenhornové nedokázali tu zvláštní knihu kloudně přelouskat? Ostatně v amerických knihkupectvích se už neprodává, protože legrace z jazykové nešikovnosti etnických skupin dnes platí za cosi „nekorektního“. Zatímco profesor Parkhill přešel k výčtu poct a ocenění, kterých se Vám dostalo, rozhodl jsem se, že jeho dospělým žákům prozradím, kolik smíchu už vyvolali v mé evropské vlasti. A jak náramně jste se bavil Vy, pane Rostene, když jsem Vám na dálku a na pokračování překládal úryvky z dopisů, ve kterých čeští čtenáři líčí, kde všude je řehot nad panem Kaplanem vyřadil z provozu (a veřejné dopravy), nebo naopak, při jakých nemocech a zármutcích se jim tato odrůda humoru stala posilujícím vínem.

Když třídní profesor domluvil, přihlásil jsem se, leč slovo si vzal pan Kaplan. Mluvil pateticky i stoicky. „Damyjapanóve, truchlejme – ale né furt! Jak říkaj Francousi – sele ví.“ Chtěl vypočítat, kolik velkých mužů už zemřelo, ale zdržel se tak dlouho u svého oblíbeného Čespíra, že když se nadechl k výkladu o dalším nebožtíkovi, stvořiteli románu „Dobrý družstvo Chňaplkterýho Fina“, pan profesor zaúpěl: „Třído! Myslím, že páně Rostenovu památku uctíme nejlépe třemi minutami ticha.“

On a já jsme je dodrželi. Ale ticho v lavicích už po dvaceti vteřinách přecházelo v šumění a zurčení a klokot a vír. Všichni, od pana Kaplana po paní Moskowitzovou, se o něco přeli a něco si dokazovali. Všichni přeskakovali hradby Babylónské věže a svých navyklých jazyků, všichni plavali k břehům jazyka společného a dosud nezevšednělého. Ach, pane Rostene, bylo to směšné a bylo to krásné.

Pak zahřměl školní zvonec a všemu byl konec.

„Třído, příště začneme, kde jsme minule přestali!“ zvolal profesor Parkhill – a rozběhli jsme se domů opakovat si Vaše kaplanovská slovíčka. Ne, žádné z nich nepatří k angličtině ani k češtině, ale bez nich by naše zkušenost s těmito jazyky byla chudobnější.

I to patří ke stopám, které jste po sobě zanechal. Můžete odpocívat v pokoji.

Šolem.

P. S. Z Vašeho slovníku jidiš vím, že šolem – pokoj a mír – se říká jak na uvítanou, tak na rozloučenou. Prý proto, že Židé pro samé starosti kolikrát nevědí, jestli přicházejí nebo odcházejí. Takže šolem pro obě eventuality, pane Rostene.

* * *

Pokoj a mír nenastal toho večera profesoru Parkhillovi. Na psacím stole v jeho staromládeneckém bytě ležely jako obvykle stohy listů popsaných třídou jemu svěřenou. Domácí úkoly ze včerejška, slohové práce z předvčerejška, diktáty z výuky, která předcházela vzpomínkové hodině, a průběžné mluvnické testy. Všechny si žádaly být pročteny, opraveny a oznámkovány, i ty, které už přečetl, ale potřeboval přečíst znova, pro případ, že mu něco uniklo, nějaké méně nápadné pochybení či zakolísání. Znamky a závěry pak musí přenést do složky s průběžným hodnocením studijních výsledků a pedagogického procesu. Jako vždy. Nikomu a ničemu nezůstat nic dlužen bylo pro něj tak samozřejmé jako dýchat.

Dnes ale s prací otálel. Schoulen do jednoho z kuřáckých kabátků, které mu žáci pravidelně nadíleli k Vánocům, seděl u stolu a tiskl si dlaň k čelu. Neměl dobrý pocit z toho, jak dnes ve třídě mluvil. Bylo to příliš suché, čítankové, bez nápadu, který by zaujal i méně pozorné žáky. Měl na přípravu pietní vzpomínky málo času. Udělal by si ho víc, ale... Pohlédl na širou pahorkatinu školních

prací. A přes ni ke knihovně, k policím nabitým knihami. Jedna byla nejnabitější. Včera z ní několik svazků vytáhl a nemohl je pak dostat zpátky, dva ještě ležely na koberci. Všechno knihy od Lea Rostena. Třicet nebo jedenatřicet, naštěstí od něj každou nedostal, ale i tak to byl štědrý autor a bohudík se spokojil s poděkováním, určitější vyjádření nežádal, jinak by to bylo perné. Profesor Parkhill totiž neměl dárcovy knihy patřičně prostudovány. Soustavnější četbu odkládal kvůli školní práci, s opětovným předsevzetím, že se do ní pustí po prázdninách, po Novém roce, za lepšího počasí, v klidnější době...

Je pravda, že příběhy o panu Kaplanovi prošel celé, to ale velmi dávno, a víckrát se k nim nevracel. Pochopil, že je to jen zábavná pohádka pro ty, kdo s tvrdou skutečností večerní školy nepřijdou nikdy do styku. I to, že v knize vystupoval, se mu zdálo tak odtahované, jako když za mladých let hrál dvorního radu Polonia ve hře, která s jeho studentským životem celkem nesouvisela. Sám Leo Rosten veřejně přiznával, že napsal Dichtung, ne Wahrheit. Pokud šlo o pana Kaplana, tomu to bylo jedno. Život pro něho byla věčně rozepsaná báseň a dlouho myslel, že kniha bude mít jedno pokračování za druhým.

Ted' už nebožtík nenapíše nic a dlužníkem je profesor Parkhill. Měl by svým žákům přiblížit zesnulého autora názorně, výmluvným úryvkem, ale jak jej vybrat, aby mu rozuměli? Při včerejším listování ho pár myšlenek upoutalo, dokonce rozrušilo, použitelné však nebyly. Snad bude mít dnes větší štěstí. Naklonil se, zvedl z podlahy těžký svazek s obálkou plnou velkých písmen: ROSTENOVA OBROVSKÁ KNIHA SMÍCHU. Záložka slibovala 2 100 vtipů, aforismů a příběhů o lidech nejrůznějšího zaměstnání a etnického původu.

„Vzdělanost je schopnost popsat koupající se krasavici, a nepomáhat si při tom rukama,“ přečetl si pan profesor, když mezi abecedně seřazenými náměty vyhledal heslo Education. A také: „Škola je detenční zařízení pro děti svěřené do péče učitelů, kteří se bojí ředitele,

který se bojí školního výboru, který se bojí rodičů, kteří se bojí dětí, které se nebojí nikoho.“ Než knihu sklapl, na samém konci, na straně 571, ještě zahlédl podrobné postskriptum „Jak nevyprávět vtipy“, tj. jak je nekazit smíchem, odbočkami, špatně zvolenými slovy etc. Upřímně řečeno, pro tuto sběratelskou vášeň zesnulého spisovatele neměl velké pochopení a nesdílel jeho názor, že anekdoty jsou vysoce účinnou pomůckou při jazykové výuce, jelikož „ilustrují význam slova a jako strukturované, kompaktní narativy s překvapivou pointou jsou nesmírně těžko zapomenutelné“. S anekdotami všemožně zašmodrchanými a nepochopenými měl profesor Parkhill zkušenosti opravdu těžko zapomenutelné a držel se od těchto pomůcek co nejdále. To Leo Rosten jimi své lexikony jidiš přímo prošpikoval, což dosud žádného slovníkáře nenapadlo. Vysvětloval tak čtenářům nejen slova, ale i pojmy – například *chucpe*.

Steiner příběhne do kanceláře svého partnera ve firmě. „Jsme na dně! Totální bankrot!“

„Uklidni se. Co se stalo?“

„Vrátili nám velikou zásilku zboží! Podprsenky. Černé. Tři tisíce podprsenek! Co budeme dělat?!“

„Co budeme dělat? Ustříhneme ramínka a budeme je prodávat jako jarmulky.“

Tak to je *chucpe*, otrlost drzounů, kteří si myslí, že mohou všechno. Profesor Parkhill zná i jiné příklady. Před lety ho ve večerní škole požádal o interview jeden cizinec, který byl názory Lea Rostena tak unesen, že mimo jiné horoval pro to, aby součástí závěrečné jazykové zkoušky bylo vyprávění nejméně tří anekdot. Tak prý se bezpečně pozná, zda student dovede v naučeném jazyce hovořit jasně, výstižně a působivě, nikoli jen blekotat bez ladu a skladu. Byl to Čechoslovák a poloviční blázen, což bylo zřejmé už z toho, že chtěl přeložit knihu o panu Kaplanovi. „Neztrácejte čas, člověče!“ vyděsil se profesor Parkhill. „Přeložte raději

Shakespeara!“ „Shakespeare byl u nás přeložen dvacetkrát, ale pan Kaplan jen jednou, a ještě v nejkratší verzi!“ bránil se cizinec. Naštěstí zazvonilo a pedagog mohl uniknout do třídy.

Kdepak jidiš a jingliš, to by mým svěřencům jen popletlo hlavy a rozvrátilo slovní zásobu, řekl si u police s Rostenovými spisy. Chtěl zasunout *Obrovskou knihu smíchu* a *Hurá jingliš* mezi *Radosti jidiš* a *Židovské citáty*, ale aby se knihy do těsné řady vešly, musel vyndat jinou. Jmenovala se *Moc naprostého nesmyslu* a začínala: „Nepřestávám žasnout, čemu lidé věří: jaké nesmysly přijímají bez všeho zkoumání, jaké tlachy povyšují na obecně platné pravdy, jaké žvásty a fráze považují za součást zděděné moudrosti.“ Profesor Parkhill zalistoval dále.

„Více hlav více rozumu.“

Pokud nejsou všechny hloupé.

„Všechna moc lidu.“

Lidé, kteří křičí „Všechna moc lidu!“, chtějí, aby k moci přišli lidé, kteří křičí „Všechna moc lidu!“

Karel Marx to nepochopil. Lenin ano. Castro taky.

„Pravda je fantastičtější než fikce.“

To si pište. Fikce totiž musí dávat smysl.

Můj 17. zákon zní: Pravda je nepředvídatelnější než fikce. Ani Jules Verne neměl dost šťávy, aby vysnil Watergate.

„Zločin se nevyplácí.“

Jediné zločiny, které se nevyplácejí, jsou ty zpackané. O těch, co se vyplácejí, víme houbeles.

Osvěživá, byť politováníhodná pravda spočívá v 9. Rostenově zákoně: Zločin se nevyplácí, pokud nejsi machr.

Totéž platí o hře na housle a o skocích na trampolíně.

V druhé půli knihy probíral Rosten *fan mail*, čtenářské dotazy nejrůznějšího kalibru. Nevyhýbal se žádným. Na to, jaký je rozdíl mezi psychotikem a neurotikem, odpověděl stručně. Psychotik si myslí, že dvě a dvě jsou osm, kdežto neurotik ví, že dvě a dvě jsou čtyři, ale strašně ho to števe.

- *Kdo vynalezl stěrače na přední sklo?*
- *Myslím, že já.*

Které základní věci o lidské povaze bychom podle vás měli vědět?

1. Každý měl „nešťastné dětství“.
2. Žádné dítě se nenarodí do téže rodiny. (První dítě nemá sourozence, druhé má jednoho, třetí dva... Rodiče druhého dítěte jsou jiní, než jací byli při prvním.)
3. Většina lidí nikdy nedozraje. Jen vyroste.
4. Nikdo nedělá nic jen z jediného důvodu.
5. Kdesi v maličkém, posvátném koutku duše je každý člověk cvok.
6. Zbabělce z nás nedělá úvaha, ale bohatá fantazie.
7. I nejkrásnější věci na světě některé lidi deprimují. A jiným zvednou náladu i ty nejstrašnější.
8. Někteří lidé udělají za peníze všechno. Ale víc je těch, kteří udělají cokoli zadarmo. Nuda (a iluze) jsou mocnější než zisk.
9. Žádná tyranie není tak rafinovaná, nesnesitelná a neporažitelná jako tyranie neurotiků. Jejich strážně jsou zároveň symptomem a zbraní.
10. Pozor na lidi, kteří nemají smysl pro humor. Prozrazuje to nevyváženost, nejisté sebevědomí a strach z každého, kdo se nebojí tolerovat také jiné chyby než svoje.

Smysl pro humor mi nikdy nechyběl, zamyslel se profesor Parkhill. Jen jsem měl málo příležitostí jej projevit. Snad i proto,

že některým věcem se smát nemohu. Smích ve výuce, to je přece známka, že něco vážného se nepovedlo. Leo Rosten, povoláním sociolog, to zřejmě tak necítil. V Chicagu působil na večerní škole pro dospělé pouhé dva roky, když se v době krize potřeboval uživit. A ke všemu načerno! Suploval tam za pedagoga, který se nervově zhroutil. Kolik takových zhroucených bylo! Za jednoho měl v Newyorské večerní přípravce zaskočit mladý pedagog Parkhill, prý „jednou či dvakrát“, a učí tam dodnes, protože nervově sesutý kolega Brockway prchl do Acapulca a napsal odtamtud, že pokud se uzdraví, najde si raději práci na jatkách. Ředitel školy tehdy nebyl s to najít jinou náhradu a obětavý Parkhill, místo aby započal svou kariéru na školách vyšších a nejvyšších, on, znalec Cicérona, Suetonia a dalších klasiků, vyučuje od té doby základy gramatiky na základní škole pro dospělé přistěhovalce. Má si snad myslet, že také on je „v koutku duše cvok“? A vysvětlovat studentům, že „většina lidí nikdy nedozraje“?

Přečetl nápis na dalším hřbetu. *Lidé, které jsem miloval, znal nebo obdivoval.* Kdysi tu knihu rozečetl, a když ji teď otevřel, zahlédl v obsahu jména, která by jeho studentům mohla být povědomá, Montaigne, Leonardo, Washington, Churchill... Ale věděli by, kdo byl Groucho Marx? Ani profesor Parkhill už si nepamatoval všechny jeho filmy, to jen Leo Rosten jimi býval okouzlen a komikovým bláznivým výrokům říkal marxismy. Nejznámější marxismus zněl... Něco s dopisem... Ne, nevzpomene si. („Promiňte, že jsem na Váš dopis neodpověděl dřív, ale měl jsem tolik práce s neodpovídáním na dopisy, že jsem Vám nestihl neodpovědět včas.“) Povědomější byla panu profesorovi jiná kapitola, nazvaná „Můj otec“.

V Polsku pletl punčochy, v Americe svetry. Vstával před svítáním, hodinu i víc jel tramvají do práce, a když se po dlouhé šichtě vrátil, zasedl po večeri k zánovnému pletacímu stroji v naší přední světnici a dělal svetry ve vlastní režii. Vždycky měl plno

řečí o tom, jak obrovsky zbohatne. Sám tomu asi moc nevěřil, nicméně zahříval tak své naděje. Obdivoval milionáře, ale jen ty, kteří si k bohatství pomohli vlastní hlavou a snahou. Na ty, co bohatství zdědili, se díval s pohrdáním – ne, s odporem. Sny o blahobytu mu vnukly velkorysý plán, který skončil fiaskem, a to se stalo legendou.

Náhle si profesor Parkhill vzpomněl. Leštadlo na sporáky! Starý – tehdy mladý – Rosten je z jakýchsi přísad vyrobil doma ve vaně, nalil do lahviček a nabídl hokynářům do komise, v naději, že tak přijde k velkým penězům. Nepřišel.

„Vyhnali mě! Řvali a chtěli mě zmlátit! Víckrát ať prý jim nechodím na oči, nebo mi rozlámou všechny kosti!“

„Ale proč?“

Otec vzdychl. „Proč. Protože všechny flaštičky vybuchly. Přímo v regálech! Špunty vyletěly! A černý leštadlo stříkalo na všechno kolem. Slyšelas někdy něco takovýho?“

Matka se skácela na židli. „Jak se to mohlo stát?“

„Asi jsem něco špatně namíchal. Kdybych tak věděl co... Ido, já ti říkám, že když se nám to leštadlo na sporáky povede, tak půjde na dračku a vyděláme majlant!“

Dodneška si představuji, jak z lahviček v regálech vystřelují špunty a inkoustové gejzíry tryskají na všechny potraviny, na mýdlo a mouku, a nakonec barví na černo i sochu Svobody...

Asi by to nebyla nejvhodnější ukázka, řekl si profesor Parkhill a obrátil stránku.

Časem otec udělal z přední světnice pletařskou dílnu a nakonec si s matkou otevřeli krám. Nikdy nezapomenu, jak přesvědčoval své čtyři zaměstnance, aby si založili odbory a stávkovali za

zvýšení mzdy. Ti ale pracovali pro mé rodiče rádi a mysleli si, že berou dost. „Jestli myslíte, že máme dostávat víc, tak nám přidejte. Na co zakládat odbory?“

„No jo,“ řekl otec, „vy nechápete, že když budu jedinej výrobce svetru, kdo platy zvedne, tak nemůžu konkurovat výrobcům, který je nezvednou. Ale když se všichni textilní dělníci v Chicagu dají dohromady a založí odbory a pošlou k výrobcům svetru delegaci, tak musí zvednout mzdy každě!“

Pokud jde o politiku, býval střídavě idealista, skeptik, naiva, cynik. Začal jako zapálený vyznavač socialismu a lidského bratrství, ale časem dospěl k nedůvěře ve všechny politiky a mnohé odborářské vůdce. Léta, která prožil u stroje a ve vlastní živnosti, ho obrnila proti kouzelníkům se slovy a vizemi. „Ale ideály člověk mít musí.“

Nesnášel komunisty. Nevadilo mu, že jsou levičáci, ale že lžou. Pohrdal psí věrností těch, kteří dokázali obrátit o sto osmdesát stupňů, kdykoli partaj změnila linii. Nikdy jim neodpustil čistky v Rusku, inscenované procesy, tábory nucených prací, neskutečná „doznání“, surovost všemocné byrokracie. „Jacípak marxisti,“ řekl mi jednou. „Obyčejní vrazi.“

Miloval vodu a prožil spousty šťastných hodin na pobřežích v Michiganu a Kalifornii a na Floridě nebo mořském břehu. Plavat neuměl a nikdy nešel do vody dál než po kolena. Když zestárl, sedal na pokraji moře a nechal vodu došplouchávat k sobě. Byl to pohled pro bohy, když seděl těsně u vody, na hlavě klobouk, jako dítě, které si hraje ve vaně, a četl noviny.

Byl to milý, laskavý, jemný člověk a miloval jsem ho.

Když zemřel, každý den jsem hodně plaval. Ve vodě může člověk plakat, a když vyjde na břeh s červenýma očima, lidé si myslí, že je to plaváním. Moře, které můj otec miloval, je pro pláče jako stvořené a zrovna tak krytý bazén, kam chodím plavat v zimě.

Profesor Parkhill založil stránku proužkem papíru, ale nebyl si jist. Sáhł po dalším svazku.

Říkáte: „Chceme zničit systém, který nedokázal skoncovat s válkou, nezaměstnaností, vykořisťováním.“ Podle téže logiky pojd'me popravit všechny lékaře, zlikvidovat všechny biology, zkrátit o hlavu všechny badatele a vyhodit do vzduchu všechny nemocnice. Vždyť nedokázali skoncovat s nemocemi.

Než zničíte systém, který se vyvinul z tolika pokusů, bolestí a trápení, proč nenavrhnout nějaký jiný, který problémy s nezaměstnaností a vykořisťováním a válkou opravdu vyřeší (nejenom ukryje, přesune nebo zamaskuje).

Tak tohle určitě ne, vzdychł pan profesor, je to už tak dávno, co tato polemika s „rozhněvanými mladými muži“ vyšla knižně, bylo to koncem šedesátých let, když univerzity vzplanuly demonstracemi proti establishmentu. (Večerní přípravná škola byla bohudík ušetřena.) Leo Rosten tehdy proklepával jeden bouřlivácký protest za druhým, na každý měl svou odpověď a oběma stranám, mladým radikálům i „starým rozhněvaným mužům“, kteří vzbouřence zatracovali, doporučoval nahradit slepé vášně rozlišujícím myšlením. Proto dal knížce svých diagnóz název *Fanfára pro rozum*. Tehdy byl profesor Parkhill rád, že jeho třída se skládá z dospělých žáků, většinou usedlých otců a matek, které přivedou do varu jen neshody kvůli mluvnickým lapsům. Ovšem kdyby se kolega Brockway kdysi vrátil z Acapulca a vystřídal ho a on pak učil na univerzitě, kde by mu kolem hlavy létaly nejen proklamace, ale i kameny a výbušniny... Ta představa byla nepředstavitelná.

Toto jsou přísady, z jakých se skládají malí rebelové: dojmavý soucit, sen o rychlém zavedení nebe na zemi a děsivá nevědomost o takových banalitách, jak se rozvází mléko, jak se tvoří

pracovní příležitosti, jak se zvedá životní úroveň, jak fungují banky nebo jaké motivace mohou nahradit osobní zisk, aniž to ochromí osobní svobodu, jaké problémy přináší urbanizace, proč „ždímání“ bohatých škodí chudým, kdy je zvýšení daní kontraproduktivní nebo kdy naše zahraniční pomoc začne rozvojovou zemi poškozovat atd. atd. atd.

Málo vědět je nebezpečné. A ignorance, která se vydává za pravdu a vášnivě slibuje univerzální spásu, není nic menšího než podvod.

Některé lidské problémy se prostě nedají vyřešit prostě. Mnohé se nedají vyřešit rychle. A některé se nedají vyřešit jednou provždy; můžeme je nanejvýš zmírnit, přeformovat nebo odsát z nich jed.

Pan profesor se nespokojeně zavrtěl. Byl zvyklý řešit problémy okamžitě. Nic neodkládat, nic nedělat polovičatě. Proto své svěřence upozorňoval na chyby včas a ukazoval, jak prostě a rychle je napravit. Kdyby v účinnost této metody nevěřil, neměl by ve své třídě co pohledávat. Místo aby žáky vedl k postupu do vyšší třídy, musel by se smířovat s tím, že tam nikdy nedospějí. Že se budou motat v kruhu svých nedotažených vědomostí jako pan... Ne, ne, pan Kaplan je zvláštní případ, toho, prosím, vyjměme. Ostatně ani on by neměl proč ve třídě setrvávat, kdyby při vši své nekonformnosti neslyšel dnes a denně, od jakých jazykových pravidel se odchyluje a jakým jazykovým zákonům se vzpírá. Snažím-li se pochopit jeho originalitu, pane Rostene, jdu mu příkladem, aby pochopil, proč jeho učitel nemůže mluvit a myslet jako on. Proto mě nemálo zarazila poznámka, kterou jsem si včera vypsál z vaší knihy *Mnoho světů Lea Rostena*.

Namluvili nám, že naší svatou povinností je „chápat“. To je nesmysl. V druhých lidech, i v těch, které dobře známe, je spousta

toho, co nikdy nepochopíme. A spousta věcí, které bychom se neměli snažit příliš pochopit, je také v nás. Stačí vědět, že všichni jsme někdy iracionální, nedůtkliví, dětinští a nespravedliví. Chápat proč, to je méně důležité než se snažit, aby kvůli nám druzí netrpěli.

A když dovolíte, pane Rostene, právě tak nemohu přijmout to, k čemu se přiznáváte o stránku dříve.

Mladí lidé, kteří mé stáří mylně považují za moudrost a mou tělesnou výšku za dospělost, mě často žádají o radu s velkým R. Kromě otřepaných polopravd, do kterých se obvykle scvrkne životní zkušenost, jim nabízím toto: „Snižte své nároky, hlavně na druhé.“

Proboha živého!

Pedagog rozčileně zatřepal papírem se zápisky a obličej se mu stáhl bolestí. Co na to říci? Že učitel, který by snižoval své nároky, je *contradictio in adjecto*? Učiněný protimluv? (Pan Kaplan by řekl „protibluť“.) Vždyť žáci by pak chybovali jeho vinou, jeho laxností, jeho kapitulantsvím... („Takipulantsvím!“)

V jiném textu jste, vážený pane kolego, připustil, že do jisté míry jste já a já zase vy. Ale že něčím se od vás zásadně liším: nekonečnou trpělivostí a neochvějnou vírou v člověka a jeho zdokonalitelnost. I to jsem si, prosím, vypsál.

Co je mi na profesoru Parkhillovi nepochopitelné? To, jak věří, že každého muže a ženu na této zemi je možné učit a poučit, zdokonalovat a vést k vrcholům. Já, který s největšími potížemi přesvědčuji své děti, že všechno svědčí proti tomu, jsem často obviňován jako reakcionář, když se jen snažím být realista, a osočován jako cynik, když se jen snažím o odstup. Došlo to

tak daleko, že svou ranní modlitbu začínám dvěma větami Bertranda Russella: „Říká se, že člověk je racionální zvíře. Po celý život jsem hledal důkaz, který by to potvrdil.“

Pane sociologu Rostene! Chcete vědět, co je mi naprosto, ale naprosto nepochopitelné na vás? vykřiklo cosi v profesoru Parkhillovi tak rozbouřeně, tak nelaskavě, že se nejen polekal, ale i zastyděl. To přece nechtěl. To ne. Kvůli tomuhle se dnes do prohledávání knih nedal. Chtěl přece najít něco pěkného, čím by svůj neblahý dojem ze včerejších výpisků napravil. Něco rozumnějšího, moudřejšího, čím by třídě dokázal, jaký pozoruhodný duch v panu Rostenovi odešel...

Prudce vstal. Šel se napít studené vody, a když se vrátil, znovu se pustil do listování. Noc pokročila. Jak odkládal knihu na knihu, vodorovná řada z police se měnila v nahnutý sloupec podobný věži. Pod ní spaly školní úlohy. Za oknem vyšel měsíc a rychle zmizel. Profesor Parkhill hledal a hledal, aniž o jedinou píď snížil nároky na sebe, natož na Lea Rostena.

A pak se to stalo. Náhle měl před očima myšlenku, po které toužil. A zrovna ve chvíli, kdy mu ztěžkla víčka a kniha v rukou poklesla. Ještě že ji nezavřel. Co by si počal? Šel by spát a vůbec by netušil, že byl jen krůček, jen řádek od cíle. Konečně!

Mnozí z nás propadli mýtu, že cílem života je být šťastný. Podle mne nic nedegraduje člověka víc než toto velebení „pohody“. Kde je proboha psáno, že život může být snadný nebo prostý konfliktu, nejistoty a bolesti? Kdo se chce uchýlit do idiotské blaženosti, najde ji v uklidňujících prášcích a v senilitě. Já myslím, že cílem života je být užitečný, být odpovědný, být čestný, být soucitný. A především za něco stát a za něčím stát a něco změnit tím, že jsme vůbec žili.

Profesor Parkhill se šťastně nadechl. Díky, pane Rostene! Rázem byl plný elánu a jistoty, že zítra předstoupí před své žáky s něčím povznášejícím. Energicky se napřáhl po čistém papíru, aby stránku založil, a – téměř vzápětí mu ruka sklesla. Sesul se do kuřáckého kabátku a usnul.

Odfukoval na židli jako dítě v kočárku.

Nebudu jako Leo Rosten, nebudu mu vymýšlet sen, z něhož by se probudil zbrcen potem, jak ho i ve spaní zavalily starosti s panem Kaplanem. Tentokrát se mu zdá něco jednoduššího. Je mladý, je velmi mladý, a stojí před školní budovou. Po chodníku přichází sportovním krokem jiný mladík, patrně nový žák, nápadně svěží a usměvavý. Zastaví se a podává profesoru Parkhillovi ruku.

„Já jsem Brockway, pane kolego. Právě se vracím z Acapulca. Díky, že jste za mě na těch pár dnů zaskočil. Měl byste si tam také odskočit.“

Profesor Parkhill, čerstvě promováný pedagog, se zasměje a chce něco říct, jen ještě neví, co to bude. Musí se rozhodnout. Má na výběr hned několik odpovědí a před sebou celý život.

Sbírání drahých kamínek

„Kdykoli jsou police v Knihovně nebes plné a objeví se nová cenná kniha, všechny svazky nebeské sbírky se k sobě přitisknou a udělají pro ni místo,“ říká se v jedné hebrejské legendě. Sláva tomu zázraku na výsostech! Stokrát sláva.

V knihovnách mimonebeských to chodí jinak. U přeplněných polic stojí s novou knihou v ruce smutná postava. Pozemšťan odsouzený k tomu, aby soudil, rozsuzoval, vyřazoval a vysídloval, ne-li zapuzoval. Je to akt hrozný a potupný pro obě strany. Jako by za každého nového novorozence musel odejít ze světa někdo narozený dříve. Znam našťastníka, kterého boj o přežití v regálech bolí stále víc. Poražené knihy by rád umístil v nějaké invalidovně, ale ve skutečnosti je odklízí do temnice. Jak jinak nazvat to, že je odnáší k šatníku a jednu za druhou klade na temné dno pod své svršky? Na rozdíl od kalhot a kabátů jsou tam internovány takřka doživotně, protože knihy se liší od svršků tím, že je člověk nepotřebuje vytahovat a užívat v pravidelném cyklu. Změna počasí ani střídání ročních dob ho nenutí, aby se rozhodoval jednou pro ty, podruhé pro ony. Není tajemstvím, že většina knih, bez kterých si své obydlí a svou budoucnost nedokáže představit, leží v policích nehnutě den za dnem, nezřídka rok za rokem. Tak proč tedy...?

Protože.

Protože co není nadbytečné v nebeské knihovně, nemůže být zbytečné ani tady dole. Zbytečné jsou jen otázky jako: To všechno, co máte v knihovně, jste přečetli? Stihnete to do konce života? Proč vlastně máte tolik knih, když je nestačíte číst?

Přesto existují odpovědi. Anatole France:

Posmívali se bibliofilům, a možná že koneckonců zavdávají příčinu k posměchu; tak je tomu se všemi zamilovanými.

Mělo by se jim však spíše závidět, poněvadž si okrášlili život dlouhou a pokojnou rozkoší. Domníváme se, že je zmateme, řekneme-li jim, že své knihy vůbec nečtou. Avšak jeden z nich odpověděl bez rozpaků: „A vy jíte na své staré majolice?“

Alberto Manguel, autor knih *Dějiny čtení* a *Knihovna v noci* (povinná četba pro začínající i končící knihomily):

Lidé, kteří mě navštěvují, se mě často ptají, jestli jsem přečetl všechny své knihy; obvykle jim odpovídám, že jsem určitě každou z nich otevřel. Faktem je, že aby byla knihovna, ať už jakkoli rozsáhlá, k užitku, není třeba číst ji celou; každý čtenář těží z křehké rovnováhy mezi vědomostí a nevědomostí, vzpomínkou a zapomněním... Nemám žádný pocit viny ohledně knih, které jsem nečetl a možná nikdy číst nebudu; vím, že moje knihy jsou bezmezně trpělivé. Budou na mě čekat až do konce mých dnů. Nechtějí po mně, abych předstíral, že je všechny znám.

Umberto Eco:

Já mívám dvě odpovědi. Ta první je: „Ne, toto jsou jenom knihy, které musím přečíst příští týden. Ty, co jsem už přečetl, jsou na univerzitě.“ A druhá odpověď: „Nečetl jsem žádnou z těchto knih. Proč bych si je jinak nechával?“... Všichni máme doma desítky, stovky, nebo dokonce (je-li naše knihovna úctyhodná) tisíce knih, které jsme nečetli. A přesto jednou vezmeme tyto knihy do ruky a uvědomíme si, že je již známe. Takže? Jak známe knihy, které jsme nečetli? První vysvětlení je okultní a já ho nepodporuji: z knihy se k nám šíří vlnění. Druhé vysvětlení: není pravda, že jste v průběhu let tu knihu neotevřeli; mnohokrát jste ji přemístili, možná v ní dokonce

i listovali, ale nevzpomínáte si na to. Třetí odpověď: během těch let jste četli kupu knih, které tu knihu citovaly, takže se vám postupně stala známou. Existuje tedy několik způsobů, jak něco vědět o knihách, které jste nečetli. Naštěstí! Jak jinak bychom našli dost času, abychom si stejnou knihu přečetli čtyřikrát?

Naneštěstí nejde jen o to, jak najít čas. Nebo za jakou cenu vybojovat místo v polici. Další boj zuří o místo jinde a ti starší z vás tuší kde. O místo v paměti. Protože paměť je s přibývajícými léty jako dům, který by rád pojal co nejvíc hostů, a má jich čím dál méně. Někteří se nezdrží tak dlouho, jak se myslelo. Jiní zmizí, sotva se ukázali na prahu. Často zůstávají ti, kteří nejsou vítáni a byli by postradatelní. Dům si však nemůže poručit, kdo protivný by měl vypadnout a kdo blahodárný ne. Dům by potřeboval vědět, který host mu kdysi způsobil velkou radost a proč. Ví, že se od něj hodně dověděl, ale neví, jak se přesně jmenoval a ve které polici by mohl být.

Paměť zrazovala i tak velkého ducha, jako byl esejista Michel de Montaigne. „Slouží mi, kdy chce ona, ne kdy chci já,“ žehral na ni a přiznával, že někdy mu z ní vypadává nejen to, co přečetl, ale i co sám napsal. Jeho trápení připomněl po staletích profesor literatury Pierre Bayard, když v roce 2007 napsal dlouhý esej *Jak mluvit o knihách, které jsme nečetli*.

Podráždil jednak ty, kdo si přečetli pouze pohoršlivý název a zbytkem se odmítli zabývat, jednak svědomitější čtenáře, kterým se jeho záběr zdál příliš úzký a závěry přehnané. Bayard má pravdu, že nikdo nemůže přecíst všechno a že často potřebujeme komunikovat o knihách, které známe povšechně a z druhé ruky. (Studenti a učitelé o tom vědí svoje. Další skupiny si doplňte.) Co tento pedagog doporučuje, je drzé, ale upřímné: abychom se za to nestyděli a vzepřeli se všeobecnému pokrytectví, které z četby (i kdyby předstírané) dělá výlučnou značku kultivovanosti. Jací skutečně jsme, je přece důležitější, než jak

se snažíme vypadat, říká Bayard. Představa, kterou nám vnucuje rodina a škola – že vzdělání musí být bez mezer –, je představa iluzorní. Právě osvobození od této tyranie nám pomůže „být jednoduše sebou samými“. To je slibná vyhlídka, daleko slibnější než Bayardova vize, že „mluvení o knihách, které jsme nečetli, představuje skutečnou tvůrčí činnost“, protože prý tak vynalézáme knihu i sebe samé... Ještě štěstí, že knihy, o které se při svých úvahách opírá, nevynalezl, ale opravdu přečetl. Snad i proto jsou jeho postřehy o čtení lepší než ty o nečtení. Neušlo mu například, že ani četbou se nezmocňujeme knihy spolehlivě a natrvalo. Čteme ji přes filtr svých dojmů, představ a návyků, takže obraz, který si o ní utváříme, se nemusí krýt s úmyslem autora ani s vnímáním jiných čtenářů. Je nejistý a časem se mění. Dokonce rozostřuje.

Žádný čtenář nemůže tvrdit, že je ušetřen procesu zapomínání, a to ani ten z největších. Je tomu tak i u Montaigne, kterého jsme si zvykli spojovat s antickou kulturou a s knihovnami, a který se přesto bez rozpaků a s velkou dávkou upřímnosti představuje jako zapomnětlivý čtenář... Ve chvíli, kdy se každá přečtená kniha začíná okamžitě vytrácet z vědomí, a to do té míry, že je nemožné vzpomenout si, zda jsme ji četli, sám pojem čtení ztrácí svůj původní smysl. Taková kniha se pak podobá jakékoliv jiné knize, kterou jsme vůbec nečetli...

Přestože je Montaigneův vztah ke knihám doveden do extrému, odhaluje pravdu o tom, jaký vztah ke knihám máme. Neuchováváme si v paměti celistvé knihy, nýbrž fragmenty vytržené z částečných čtení, často promíchané jedny s druhými a navíc pozměněné našimi vlastními iluzorními představami... Proces zapomínání je doprovázen vytrácením knih a zmatením odkazů. Tím se z knih (z nichž často zbývá pouhý název nebo několik přibližných stránek) stávají neurčité stíny klouzající po povrchu našeho vědomí.

Naštěstí nečteme vždycky jen pro budoucnost. Četba nám naplňuje chvíle a hodiny, jejichž cena se nezmenšuje tím, že zkrátka budou minulostí. Je mnoho takových zážitků v proudu života, možná většina, a zážitky nad otevřenými knihami k nim patří, i když se jim Bayard zrovna nevěnuje. Nemohou nám všechny vydržet v paměti, ale to, co po nich zůstává, nejsou neurčité stíny. Jsou to měkká, teplá světla.

Montaigne se začal bránit zapomínání tak, že na konec každé knihy připsal datum, kdy ji dočetl, a stručnou poznámku o představě, kterou si z ní o autorovi odnesl. Měl pak jistotu, že knihu už nikdy neotevře jako novou a neznámou.

Na tom je vidět, jak je dobré mít starší knihy doma a nemuset za nimi do veřejných knihoven, které by naše závěrečné přípisky netrpěly. Kromě toho knihu, kterou si (včetně autora a názvu) pamatujeme tak matně, že si ji nepamatujeme skoro vůbec, je lepší hledat očima ve vlastních policích než tápáním v zamlžených prostorách hlavy. Vždycky je naděje, že po dlouhém pátrání zahlédneme v hustých řadách hřbetů něco, co by mohla být ona, anebo narazíme na jinou, která nám vypadla z paměti ještě dřív a tím zajímavěji teď vypadá – jako zapomenutá láska, která po léta čekala v ústraní, neodrazena tím, že k nám nedoléhalo její volání. Je zkrátka více věcí mezi námi a knihami, než se nezúčastněným pozorovatelům zdá.

Ale jak je přemluvit, aby nás neopouštěly? Jak vyřešit jejich rozbíhavost a rozptýlenost a dostat je do jednoho vstřícného celku, odkud by se nezatoulávaly a neztrácely? To se může podařit jen počítačům nebo elektronickým čtečkám, na jejichž obrazovky budou knihy předvolávány z neviditelných polic a skladišť, jak si kdo zamane. Bude to praktické a bude to z jiného světa, bude to vítězství, které ponechám mladším a obratnějším. Vyrostl jsem a stárnul v době, kdy hlavní obranou proti nezadržitelnému zvětšování knihovny a zmenšování paměti byly bláhové snahy stlačit její trest do výpisků a zápisků. Jako by na konci měla člověku stačit

jediná police s notesy a sešity, kam by se vracel pro to podstatné. Ale co je podstatné?

I na to se mění názor podle ročních dob života. Podle temperamentu. Podle nálady. Podle mnoha jiných věcí.

Nakonec je podstatné to, co milujeme.

Leo Rosten si začal v mládí zapisovat aforismy, epigramy a bonmoty, protože zahořel láskou k jejich zhuštěné moudrosti a vtipnosti. Nejdřív je nosil na útržcích papíru v kapsách, po letech je rozdělil do několika objemných souborů. (Ne tenkých sešitků.) Podobně to dopadlo s jeho sbírkou anekdot. Z aforismů vybral jen ty nejchytřejší, z anekdot nejsměšnější, a přesto z nich vznikly knihy, kterými každá police ztloustne. Z početných vlastních knih pak sestavoval výbory kapitol a statí, které považoval za nejpozoruhodnější. Když se blížil k sedmdesátce, rozhodl se, že si daruje knihu, jakou si vždycky k narozeninám přál. Takovou, že v ní bude to nejzajímavější, co kdy četl. (Ne co napsal.) Nazval ji *Nekonečné bohatství aneb Drahokamy z celoživotní četby*.

Je to sbírka nehorázně pestrá – a často kuriózní. To mě nepřekvapuje. Od narození otročím džinům zvědavosti... Je to album pro listování, vzorkovník lidského génia a lidské pošetilosti, kronika vzmachu a vášně a naprostého šílenství... Neuvěřitelná fakta, úžasné myšlenky, děsivé výjevy a soubor postav téměř neskutečných. Který romanopisec by uměl vymyslet Leonarda da Vinci nebo Caligulu nebo Isaaca Newtona? Který dramatik by mohl doufat, že se vyrovná von Frischovu objevu tanečního jazyka včel – nebo protokolu, který vyžadoval, aby Ludvíku XIV. asistovalo u oběda 383 (!) šlechticů?... Vedle historie je fikce chudokrevná chudinka.

Nevpustil do knihy poezii, romány, Shakespeara, bibli a nejslavnější výroky velikanů, protože takových antologií je v knihovnách ažaž.

Pro oživení přidal aforismy. Citace rozčlenil do abecedně řazených hesel jako Američtí indiáni, Bůh, Čína, Ekonomika, Kapitalismus, Kateřina Veliká, Kennedy, Lidská povaha, Muslimové, Neštěstí, Štěstí, Trocký, Válka... Jsou jich stovky na 547 stranách, dalších třicet zabral podrobný rejstřík témat a osob.

Nejstarší citovaná slova jsou čtyři tisíce let stará a zapsal si je dávný Egyptan.

Ke komu, s kým dnes mohu promluvit?

Šlechtný zahynul.

Násilník má přístup ke každému.

Bez konce je bezpráví, které drtí zemi.

Není už poctivých.

Svět si podrobili zločinci.

Výhoda Rostenovy antologie je v tom, že stačí obrátit pár listů a z krajiny úzkosti se přenesete jinam. Třeba mezi hebce sněžící ledové krystaly, k tomu, jak vznikají a jak velmi jsou si podobné, ačkoli molekuly v nich mohou být uspořádány tak různě, že je silně nepravděpodobné, aby se mezi vločkami sněhu našla identická dvojčata. Nejinak je tomu prý se zrnky písku a s vlasy na naší hlavě. Ani dvě, ani dva nejsou stejné. Ostatně psycholog William James si jednou zapsal, co mu řekl jeden nevzdělaný tesař:

Mezi jedním člověkem a druhým je jenom malý rozdíl. Ale právě to málo je moc důležité.

Nebo zalistujete zpátky a narazíte na stovky rozsvícených lampiónů zvolna plujících po japonských řekách jedné středověké noci, kdy je zvykem utěšovat jimi duše zemřelých příbuzných. Jen o něco dál čekají zvláštní psi, kteří jsou zjara barevní, protože v polovině března rozkvétají na mezopotamských pastvinách květy všech ba-

rev, a to v tak hustých trsech a seskupeních, že psi, kteří běží z lovu, se vynořují z vysoké trávy obarvení na červeně, žluto nebo modro, podle toho, jakým kvítím si razili cestu. Na jiných stránkách klapou renesanční benátské střevíce, jejichž výšku a výzdobu upravoval zákon, aby nepůsobily nemravně. A na straně 361 se usmívá Oscar Wilde:

Když jsem byl mladý, myslíval jsem si, že to nejdůležitější v životě jsou peníze. Teď když jsem starý, vím, že to tak je.

Jak jinak to ještě bývá, uvádí pod heslem Mládí americký pedagog Lyman Brusin:

Je omylem mládí myslet si, že fantazií se dá nahradit zkušenost. A je omylem stáří myslet si, že zkušeností se dá nahradit inteligence.

Co je omylem idealistů, neuniklo esejistovi H. J. Menckenovi:

Idealista je člověk, který si všiml, že růže voní lépe než zeli, a usoudil, že z ní bude také lepší polévka.

Naproti tomu Leo Rosten byl člověk, který ví, že svět je složen z nejrůznějších vůní a zápachů, chutí a pachutí, barev a skvrn a kromě líce má svůj rub. V *Nekonečném bohatství* ukázal obojí. Vedle argumentů pro Freuda nebo Marxe zaznamenal argumenty proti nim, citoval Roosevelta a Kennedyho, ale také jejich kritiky, netajil se obdivem k odvážným projektům, ale v jádře zůstával konzervativcem, nejspíš ze stejných důvodů, jaké si vypsál z myšlenek britského historika R. J. Whitea:

Konzervatismus bere lidi takové, jací jsou. Jako bytosti mající své meze, náchylné k omylu, schopné stát se s pomocí kázně něčím slušným, ale bez kázně čímsi nelidským. I když má vždycky na zřeteli zlepšení, nikdy nezapomíná, že značná část lidské snahy a energie se musí vždycky vynakládat na to, aby se zabránilo změnám k horšímu.

Dá se kniha složená z tak různorodých fragmentů přečíst? Z vlastní zkušenosti odpovídám, že nedá. Dá se jen prohlížet a prohledávat, jak to Leo Rosten chtěl, když do ní sesypal drahokamy i polodrahokamy, moudré myšlenky i tupá dogmata, demokraty i diktátory, docela v souladu s výrokem Galilea Galilei:

Nikdy jsem nepotkal člověka tak hloupého, abych se od něho něco nenaučil.

Přesto mívám pocit, že toto „nekonečné bohatství“ je až příliš nepřeborné, tak příliš, že blíže než ke klenotnici má k mineralogickému oddělení velkého muzea. Jak jsem to vlastně myslel se zapisováním toho, co milujeme? Nebylo by v takové sbírce jen několik kamínků, ne sice drahocenných, ale drahých čtenářovu srdci?

„Vážený čtenáři,“ začínal by ten neviditelný dopis, „zapište si, prosím, deset míst, která jste si při čtení knih nejvíc oblíbil. Ne deset myšlenek nebo aforismů, ale deset míst tak milých, jak bývá pocestnému slunečná paseka nebo stín pod stromy.“

„Vážený pane,“ začínala by odpověď, „v životě jsem o takových místech neuvažoval a nenapadlo to ani mého otce, protože do sešitu, který jsem v jeho knihovně našel, si při četbě zapisoval jen nejpatrnější názory filozofické, politické a mravní. Ale když už jste mi napsal, nemohl bych sestavit seznam desíti knih, které bych si vzal na pustý ostrov?“

„Proboha ne, to nedělejte! Tak ubohý předsudek. Víte, jak špatně se čte na pustém ostrově bičovaném vichřicemi a vlnobitím? A jak snadno sesmolí deset titulů i ti, co si z knih pamatují hlavně názvy? Namáhejte svou paměť víc!“

„Až po vás, pane. Přiznejte, kolik oblíbených míst máte.“

„V hlavě dost. Před sebou zatím žádné. Konečně si je začnu psát.“
A opravdu začínám.

Bylo horké a parné léto. Nad vesnicí se vznášel zlatý opar. Slunce bylo malé jako měsíc a žluté jako mosaz... Na lukách ležely krávy a bylo jim tak horko, že ani neodháněly oháňkami mouchy. Dva koně, jeden s hlavou u zadku druhého, nehybně stáli, zabráni do koňských myšlenek.

Čtenář kroutí hlavou, to je všechno? Není to divné?

Je, ale pro mě krásné, odpovídám. Krajina ze Singerovy pohádky „Menašův sen“. Osiřelý chlapec přes ni dojde k hradu, kde v každé komnatě nalezne kousek svého dětství: od svršků a hraček až po hlasy zapomenutých kamarádů a zemřelé rodiče. Ale mě uhranula krajina s živými sochami, vsazená do několika řádků. Má vlastní vzpomínka. Má utkvělá koňská myšlenka.

Já vám rozumím, ozve se vlídná čtenářka. Ale takových míst bych si mohla vypsát třicet, padesát, sto!

To byste sepsala celou novou knihu a nebylo by ji kam dát! Řekli jsme deset, tak deset. I já mohu už jen devětkrát.

Ráno chlapce bolelo v krku, a nešel proto do školy. Ferguson, listující v novinách, slyšel, jak chlapcova matka nese nahoru podnos se snídaní, a připomněl si ta dávná rána, kdy také on zůstával doma... Nikde žádná povinnost, která by čekala na dítě, jen povinnost žít, neublížit si a mít se dobře, dělat tu velkánskou věc zvanou nic. Celý širý dům si ho vzal na starost,

ztišil se a ve svém tichu tikal a kvokal jako důmyslně sestrojený podklad pro klenot jeho uzdravení; všechno bylo podloženo jako lžice pod jeho životem, pod jeho jediným životem, který mu neuvěřitelně patří a který nesmí rozbít.

To je John Updike, závěr povídky „Závod s vajíčkem“. Doufám, že víte, jak se běží závod s vejcem na lžici.

Pane, jste idylik, kárá mě čtenář, moje výpisky by byly ostřejší, nic dětského.

Je vám přáno, odpovídám. Mám taky jeden takový.

Ted' přijde konec! To je on! To je onen slavný a proslulý konec konců. Smrt!

Slaboch Cyprian bodl ze všech sil a ubohý drát, jenž nebyl silnější, než bývá hřebík, se zanořil asi tak na dva couly do páteého mezižebří a silák Kabrhel se svalil na zem. Hlava mu řinkla o hliněnou podlahu, byl mrtev, či jak se říká za novějších časů, měl to odbyto.

Vladislav Vančura, konec povídky „Dobrá míra“. Použitý drát byl rožen a ti dva se utkali poblíž Krumlova kvůli šenkýřce Isabelle.

Jak si můžete oblíbit něco takového? žasne čtenářka.

Po pravdě řečeno, nevím. Ten kousek si oblíbil mě a řinká mi v paměti jako syrová hudba. Pro útěchu přidávám útržek z jiné Vančurovy povídky, jmenuje se „Konec vše napraví“.

Když viděl Blaženu přibližovati se, zatřásla se mu kolena a pocítil takový příval lásky, že nemohl volně stát, a objal ji, aby se udržel na nohou. Vroucnost a štěstí vedlo jej za ruku a podpíralo ho tak vydatně, že si mohl počínat jako všichni milenci, kteří zasluhují toho jména. Jeho horečná ústa se přiložila ke rtům

Blaženiným a milenci se tiskli úže a úžeji. Konečně proplétající své údy oddali se lásce s vůlí a chtivostí.

Chtivostí? podiví se čtenářka. Ne dychtivostí?

Ne, tak je to lepší, opraví ji čtenář. Jak to s nimi dopadlo?

Tady jsou věty, kterými „Konec“ končí:

Pokud jde o ty dva, obecně se věří, že to někam dotáhnou. A záruky? Toť se ví! Snad byste si nechtěl přisadit na jejich štěstí?

Oba znejistěli. Nevědí. Rychle přeskakují k pátému místu a k jiné náruči, je v australské buši, v domě farmářské dvojice z románu Patricka Whitea, který jsem překládal s láskou a dychtivostí, protože je pro mě jeden z největších. Jmenuje se *Strom člověka*.

... mužova žena vzala vlněnou nit a chladná jehla poletovala sem tam. Díval se na její ruku a na starou ponožku, kterou navlékla na dřevěný hříbek. Spojovala vlnu s vlnou, sedíc v samém středu noci. Díval se, a byli skutečně středem, ale vratkým, a on chtěl mít jistotu. Proto hryzal zbytek tužky, a kdyby mu to bylo dáno, aby se za svého života vyjádřil, jistě by dospěl k něčemu konečnému. Jenže mu to dáno nebylo. Jen někdy skládal řádky modliteb.

Pak žena odložila ponožku, protože sametové noci nebylo možné odolat. Šla a vzala manželovu hlavu a podržela ji u sebe, jako by jí přece jen něco patřilo. Třela mu zapadlá víčka ústy a drhla mu jímí tvář, dokud neucítila, že jí manželova kůže odpovídá. Pak je noc spojila a odvedla za ruku, tajemně, klouzavě, do temnějších prostor, kde je čekala otevřená náruč lůžka.

V chladu vysvobozeného světa, mezi snícím nábytkem a v hloubi rozrostlého růžového keře, který se tlačil do pokoje a bez trní s nimi zápasil, se muž a žena modlili jeden druhému

do úst, aby toto dobrodiní vydrželo navždycky. Ale hlubina noci byla nezměrná. Nakonec žena odpadla, téměř plačky. A muž se stáhl do svalů svého těla. Ležel na jejich lůžku a dotýkal se jakési klece z kostí, s kterou se jeho duše začínala smiřovat.

Na konci byl tedy spánek a práce a hřejivá víra v něčí blízkost. A spánek.

Představuji si, že čtenář a čtenářka se lehce zasnili, takže mohu přibrat něco z knížek veršovaných, z těch, kterým Leo Rosten svou klenotnici odepřel, protože skutečnost ho fascinovala víc než všechny fantazie. A bude to fantazie na druhou – představa o tom, co si někdo mrtvý představuje o nás a pro nás. Našel jsem tu báseň nedaleko Ženevského jezera, v knihovně záměčku, kam přijíždějí spisovatelé z různých zemí psát a předčítat. Přeloženou do angličtiny ji tam přivezla z Rumunska Ana Blandiana, básnířka s disidentskou minulostí a magickou představivostí.

*Kopce, vy milé ovály, obrostlé lesy,
napůl ukryté v zemi,
aby i mrtví mohli se těšit
z něžného zaoblení vašich těl.*

*Možná někdo mrtvý teď stojí jako já,
poslouchá, jak plyne věčnost,
vzpomíná na své minulé životy
a zamyšleně šeptá:*

*„Kopce, vy milé ovály, obrostlé lesy
napůl ukryté ve vzduchu,
aby i živí mohli se těšit
z nekonečnosti vaší něžné duše.*

*Vy milé ovály
napůl ukryté ve vzduchu,
aby i živí mohli se těšit..."*

Mých zápisků už je šest, a nezdají-li se dost zářivé, má to tak být. Jsou jako kamínky, u kterých barva a kresba je víc než vysoký lesk. Vzpomeňme na starého pana Rybáře z Nerudovy malostranské povídky, říkalo se mu „hastrman“ pro jeho zelený fráček a lásku k moři, nikdy neviděnému. Ve skříni měl v bavlnce uloženy pestré nerosty, které nasbíral na hoře Kozákov. Myslel, že mají nesmírnou cenu, a když ho znalec vyvedl z omylu, chtěl je vyhodit („Fi – oblázky!“), a nakonec nevyhodil, protože – ano, uhodli jste. „Co jsme milovali, je s námi navždy,“ začíná svou báseň Američan Robert Bly. A to je můj kamínek sedmý.

PODMÍNKA

*Co jsme milovali, je s námi navždy,
navždy, navždy.
Proto jsi se mnou daleko v minulosti,
v ovsech starého Egypta...
Byl jsem tenkrát černá slepice!
A tys byla obilné zrnko,
které jsem si vymínil,
než jsem dal souhlas ke svému narození.*

Mohu si vymínit ještě tři další vzpomínky, ale cítím, že čtenář začíná být netrpělivý. Dost bylo poezie, napomíná mne, ani kamínky přece nejsou vždycky jemné a křehké.

Tohle je moje desítka, bráním se, vy si svou sestavte podle sebe. Ale budiž, mé číslo osm bude pro dnešek z drsnějšího kamene.

Pro dnešek? slyším čtenářku. To znamená, že desítka nejoblíbenějších může každý den vypadat jinak?

Pokud byste si to přála...

Chtěla bych mít pro každé počasí jinou, říká chtivě. A vím, že počasím nemyslela jen počasí. Pro tuto chvíli tedy – vyprávění ze *Stínu kapradiny* Josefa Čapka.

„To ti – stala se ve Vseti taková věc; zemřela tam jedna selka, už ji dali do rakve, kolem stáli příbuzní, to víš, samý pláč a nářek, jak ona tam v té rakvi leží, tak na ni už dávali víko a už chtěli tu rakev zatlouct. Vtom ale ona začne mrkat očima, otevře je a teď se zvedla v té rakvi, rozhlíží se celá udivená kolem sebe a povídá: Copak to tu všichni děláte? Ona ti oživila, vstala z té rakve a šla rovnou do kůlničky, ony tam křičely husy, tak jim tam dala pít a vyhnala je i s housaty do sadu. Pak se vrátila do světnice, hubovala, že se nikdo o ty husy nestará, a v tu chvíli padla a doopravdy zemřela. Tak ji dali zas do té rakve a odnesli ji na hřbitov. – Vynesli ji z domu oknem, aby se už nevrátila.“

To já znám lepší příhodu, vzpomene si hned čtenář. Jenom si nevzpomenu, kde jsem ji četl –

Vidíte, a k tomu vám bude ta desítka dobrá. Že prohrabete paměť a knihovnu, přáteli, a děti, které po vás zápisník zdědí, z něj lehce vyčtou, co se jejich předkovi nejvíc líbilo. Ne jaké pochýtil myšlenky. Ale jaké ho chytily odstavce, věty a detaily. Co krásného, smutného nebo veselého. To jim o vás řekne víc než převzaté názory. Nezapomeňte připsat čísla stránek.

Dědicové zapomenou, kam mé zápisky dali. Já je chci psát pro sebe, rozumíte? Jako náhradní paměť.

Ale u toho jsme snad začali, ne?

Máte ještě dvě volby, připomíná mi čtenářka. Devátou a desátou.

Já vím, ale – Co kdybych deváté místo nechal neobsazeno? A rezervoval je něčemu, co si oblíbím někdy jindy?

Oba jsou zticha. Jako by přebírali své oblázky. Nejspíš desítku přeskočí. Ale já ne, aspoň dnes ne. Deváté místo nechám volné a desáté obsadím něčím svátečním. Hrne se k němu hned několik kamínků, každý si může být jist mou náklonností, dávnou či nedávnou, každý zná svou cenu a proč ji pro mě má, ale žádný neodstrkuje ty druhé, všechny vědí, že dokud z nich vybírám, nezapomínám. Jak poběží čas, budou se střídat, ne ztrácet. Jako měsíc z roku, jako den z týdne vysune se jeden blíž a zase ustoupí a počká.

Pro dnešek dohodnuto. Zavírkou knihy právě dopsané a dočítané ať je báseň nedělnátko – i kdyby zrovna nebyla neděle a chrám zůstal jenom vzpomínkou. Je to vzkaz od Klementa Bochořáka, básníka tak tichého a pokorného, že než v roce 1981 zemřel, podobal se nejskromnějšímu mnichovi. Ale když se ho ptali, jaké to podle něj bude v nebi, odpověděl: „Bude tam lehký vítr jako na houpačce a všude kolem vůně citronového dortu.“

NEDĚLE

*Trochu věnců ze zlaté pohody
doma i mezi národy.*

*V svém sítě dosud bez ustání
svůj sedmý den si týden chrání,*

*aby jak klenot těšil nás
a zdobil život v každý čas.*

*Sobota čistou přípravu ať chystá
a usmíření sporů dozajista,*

*ať aspoň jeden moudrý den
za šest nemoudrých vyměněn.*

*A upřímného hosta nezarmuť,
k dobrému dni vám přeji dobrou chuť.*

*Prosbou a díkem u stolu i v chrámě
vzpomenu na vás a vy na mne.*

Čtenářko, vydrž. Čtenáři, vytrvej.

Poznámky

Čtenáři, vydrž

Oba rozhlasové cykly vznikly v brněnské literárně dramatické redakci. Pojmenovány byly podle názvu českého výboru z esejů Anatola France *Potulky knihami a minulostí* (1939). Šedesátiminutové „Potulky knihami a hudbou“ se vysílaly v letech 1966–1969 na okruhu Československo II (Třetí program) a spolupracoval na nich hudební redaktor Jaromír Nečas. Třicetiminutové „Potulky knihami a časem“ pokračovaly v letech 2002–2008 na okruhu Český rozhlas 3 – Vltava, jejich redaktorem byl Tomáš Sedláček. Jednotlivé díly staršího cyklu měly více témat a několik stálých rubrik; začínaly esejem, pokračovaly dialogem a dopisem, uzavíraly se básní a větou do zápisníku. V pozdějším cyklu se žánrové složení rozvolnilo a převládlo soustředění na jeden námět.

Základem pro tuto knihu byly vybrané díly pozdějšího cyklu. V češtině dosud nepublikované literární citace přeložil autor.

O tvrdých oříšcích

František Bartoš: *Naše děti* (1888)

Jean-Pierre Vernant: *Vesmír, bohové, lidé* (2001), přeložila Zuzana Dlabáčová

Citace ze staroanglických hádanek, většinou zkrácené, vycházejí z novoanglických převodů. Širší výběr přináší v překladu Daniela Soukupa antologie nejstarší anglické poezie a prózy *Jako když dvoranou proletí pták* (2009).

O ženských jazycích

William Shakespeare: *Romeo a Julie* (1958), přeložil E. A. Saudek
Fernando de Rojas: *Celestina* (1956), přeložil Eduard Holoušek
Juan Ruiz: *Kniha pravé lásky* (1979), přeložil Antonín Přidal
Pamphilus (1995), přeložila Eva Stehlíková

O nevěstném odsouzení

William Shakespeare: *Jindřich VIII.* (2001), přeložil Jiří Josek

O slavném neznámém

William Shakespeare: *Sonety* (1997), přeložil Martin Hilský
William Shakespeare: *Půjčka za oplátku* (1967), přeložil Václav Renč
William Shakespeare: *Jindřich IV., II. díl* (1930), přeložil Bohumil Štěpánek

O tom, co mohlo být jinak

Anatole France: *Perlet'ová schránka* (1959), přeložil Miroslav Drápal
Roger Caillois: *Pilát Pontský* (1964), přeložil Josef Pospíšil

Kdo je vinen zemětřesením

Voltaire: *Candide* (1970), přeložil Radovan Krátký
Voltaire: *myslitel a bojovník* (1957), přeložili J. B. Kozák a V. T. Miškovská

O jednom nesamozřejmém proč

Robinson Jeffers: *Jestřábí křik* (1960), přeložil Kamil Bednář

Karel Stibral: *Proč je příroda krásná?* (2005)

W. Willis, G. Hindley a C. Proujan: *Kde končí země* (1980), přeložil Jiří Stach

Johann Wolfgang Goethe: *Všude nad horami* (1942), přeložil Josef Hora

O sedmi teoriích smrti

Konrad Spindler: *Muž z ledovce* (1998), přeložili H. a V. Salačovi

Jan Zrzavý: *Proč se lidé zabíjejí* (2004)

Nálezy z pekla

J. M. Winter: *První světová válka* (1995), přeložil Jaroslav Hrbek

John Keegan: *Historie válečnictví* (2003), přeložil Leonid Křížek

Niall Ferguson: *Nešťastná válka* (2004), přeložil Václav Viták

Milan Čepelka: *Fronta v Dolomitech 1915–1917* (2002)

Josef Čapek: *Oheň a touha* (1980)

Draze milovaní aneb Z vojenské pošty

Jaromír John: *Večery na slamníku* (1967)

Paul Éluard: *Stezky a cesty poezie* (1961), přeložili Adolf Kroupa a Ludvík Kundera

O chytré poštmistryni

Augusta Šebestová: *Lidské dokumenty* (1947)

Dělník mezi cedulkami

Josef Bartocha: *Z pamětí a života F. Bartoše* (1907)

Kvítiříčko

Kratší verze textu vyšla ve sborníku *Sušilovské zrcadlo* (2005), který uspořádal Jiří Plocek.

Slovníček neslov

Moravské národní písně, sepsal a vybral František Sušil, 4. vydání (1951)

Hřbitovní pomněnky

Edgar Lee Masters: *Spoonriverská antologie* (1957), přeložili Jiří Kolář a Zdeněk Urbánek

Mariusz Szczygiel: *Udělej si ráj* (2011), přeložila Helena Stachová

O jedné čínské touze

Ukázky z Ma Jianovy povídky se vysílaly v říjnu 2008 a vycházely z anglického překladu, který byl s názvem „The Abandoner“

otištěn 10. května 2004 v časopise *The New Yorker*. V roce 2009 se Ma Jian zúčastnil Festivalu spisovatelů v Praze a webové stránky festivalu přinesly text povídky, který se od verze z roku 2004 v některých detailech liší. V překladu Zuzany Mayerové má název „Kdo opouští, kdo je opouštěn“.

Od alabastru ke žbrmnu

Jan Čarek: *Básně* (1963)

Jan Skácel: *Smuténka* (1965)

Galway Kinnell: *Proč litovat?* (2011), přeložil Antonín Přidal

John Updike: *Milenci a manželé* (1984), přeložil Antonín Přidal

John Updike: *Kentaur* (1967), přeložil Igor Hájek

Karel Konrád: *Prózy* (1953), *Robinsonáda*, *Rinaldino*, *Dinah* (1959)

Pavel Eisner: *Chrám i tvrz* (1946)

Jánuš Kubiček: *Dramatický meziprostor* (1995)

Ze světa karikatur

Viktor Emanuel Frankl: *Člověk hledá smysl* (1994), přeložil Z. Trtík

Další příklady židovského humoru v čase holokaustu, zejména v terezínském ghettu, uvádí kniha Ruth Bondyové *Bludné kořeny* (2010) v kapitole „Útěcha humoru“.

Sbírání drahých kamínků

Anatole France: *Epikurova zahrada* (1955), přeložila Jaroslava Vobrubová-Koutecká

Alberto Manguel: *Knihovna v noci* (2009), přeložila Olga Trávníčková

J. L. Carrière, Umberto Eco: *Knih se jen tak nez bavíme* (2010), přeložila Dagmar Slavíková
Pierre Bayard: *Jak mluvit o knihách, které jsme nečetli* (2010), přeložila Petra James
Isaac Bashevis Singer: *Rabín a čarodějnice* (1997), přeložil Antonín Přidal
John Updike: *Milenci a manželé* (1984), přeložil Antonín Přidal
Vladislav Vančura: *Luk královny Dorotky* (1932)
Patrick White: *Strom člověka* (1984), přeložil Antonín Přidal
Josef Čapek: *Stín kapradiny* (1930)
Klement Bochořák: *Co zbývá* (2011)

Antonín Přidal

Potulky knihami a časem

Fotografie na obálce z volných zdrojů
Redakce Markéta Teuchnerová

Vydala Městská knihovna v Praze
Mariánské nám. 1, 115 72 Praha 1

V MKP 1. elektronické vydání
Verze 1.0 z 13. 5. 2022

ISBN 978-80-274-2349-1 (epub)
ISBN 978-80-274-2350-7 (pdf)
ISBN 978-80-274-2351-4 (prc)